АНАТОЛЬ ФРАНС

БОГИ ЖАЖДУТЬ КРОВИ.

З французької мови переклав

О. ПАШУК.

Вінніпеґ, 1921.

Накладом Української Книгарні

850 Main St., Winnipeg, Man

АНАТОЛЬ ФРАНС

БОГИ ЖАЖДУТЬ КРОВИ.

З фанцуської мови переклав

О. ПАШУК.

НАКЛАДОМ "УКРАЇНСЬКОЇ КНИГАРНІ"
848-852 Main Street, — Winnipeg, Man.
З друкарні "Канадийского Фармера".
120-122 King Street. — Winnipeg, Man.

I.

Маляр Еварист Ґамелїн, ученик Давіда, член секциї Pont-Neuf, яку давнїйше називано секциєю Генрика IV., пішов раннїм ранком до давного костела Барнабітів, який від трьох лїт, від 21. мая 1790 р., був місцем загальних зібрань секций. Сей костел стояв на понурій і вузкій площі, зараз коло крат судового будинку. На фасадї, збудованій в двох родах клясичного стилю, украшеній відверненими консолями і череватими медальонами, вкритій сумом часу і профанованій людьми, на місци відорваних релїґійних емблєм виднїла над дверима, виписана чорними буквами девіза: Свобода, Рівність, Братерство або Смерть.

Еварист Ґамелїн увійшов до нави. Склепліня, під якими давнїйше гомонїв спів клєриків ордену сьв. Павла, тепер бачили червоні шапки патріотів, зібраних в цїли вибору муніципальних урядників або на наради над справами секциї. Сьвятих усунено з ніш і заглублень і заступлено погрудями Брута, Жана Жака Руссо і Лє Пєльтєра. На вівтарі, ограбленім з церковних знарядів, стояли Таблицї Прав Людини.

В сїй то наві, два рази на тиждень, від пятої по полудни до одинацятої в ночи, відбували ся публичні зібраня. Проповідальниця, прибрана хоругвами національної барви, служила за трибуну для бесїдників. Напроти естрада, зроблена з простих дощок, призначена була для жінок і дїтий, які досить численно приходили на сї зібраня. Сього ранку, перед бюрком, під проповідальницею, в червоній шапцї і карманьолї, сидїв столяр з площі Тіонвіль, горожанин Дюпон старший, один з дванацятьох членів комітету надзору. На столї стояла фляшка вина, склянки, каламар і зшитки паперу з текстом петициї, взиваю-

чої конвент до усуненя зі свого збору двацять-двох недостойних членів.

Еварист Ґамелїн взяв перо і підписав петицию.

— Я знав, — сказав урядник-ремісник — що ти прийдеш покласти своє імя, горожанине Ґамелїн. З тебе щирий републиканець. Але секция не є горяча, бракує їй горожанської чесноти. Я пропонував комітетови надзору, щоби не видавав сьвідоцтв льояльности тим всїм, що не підписують петициї.

— Я готовий кровю підписати суворі заряджeня проти зрадників федералїстів — відповів Ґамелїн. — Хотїли смерти Мара: нехай гинуть.

— Губить нас індіферентизм — відповів Дюпон старший. — В секциї, що складаєть ся з девятисот горожан з правом голосу, навіть пятдесять не приходить на зібранє. Вчера було нас двацять вісїм.

— Тому — сказав Ґамелїн — треба присилувати горожан грошевими карами, щоби приходили на зібраня!

— Ха! ха! — сказав столяр, морщучи брови. — Колиб усї прийшли, то патріоти ще лишились би в меньшости.... Горожанине Ґамелїн, випиймо на здоровлє правих санкюльотів...

На мурі костела від сторони закристиї, побіч чорної руки, якої вказуючий палець звернений був до коритаря, що вів до монастиря, видно було написи: комітет цивільний, комітет надзору, комітет добродїйности. Кілька кроків близше доходило ся до дверий давної закристиї, над якими виписано: комітет військовий. Ґамелїн пхнув двері і застав секретаря комітету перед великим столом, закиненим книгами, паперами, набоями і прібками салїтри.

— Здорові були, горожанине Трубер, як вам ведеть ся?

— Менї?... Знаменито!

Секретар військового комітету, Фортунат Трубер, давав завсїгди ту саму відповідь кождому, хто розпитував ся про його здоровлє. Робив се не так тому, щоб когось поінформувати про стан здоровля, як радше на те, щоб перервати всяку дальшу розмову про сей предмет. У двацятьосьмім роцї життя мав він суху шкіру, проріджене волосе, розпалене лице і пригорблені плечі. Він був оптик з фаху, властитель фірми на

Quai des Orfevres; в 91 р. відступив її свому довголітньому субєктови, щоби цілковито посьвятити ся публичній службі. Від матери, пречудової жінки, яка вмерла в двацятім році житя і про яку старші мешканці дільниці зберегли доси вдячний спомин, одідичив гарні очи, пристрасні і солодкі, її блїдість і несьмілість. А батько, якого в трицятім році житя забрала та сама хороба, лишив йому бистрий і правий ум.

— А тобі горожанине, як ведеть ся? — сказав не перериваючи свого писаня.

— Добре. Що нового?

— Нічого, нічого. Адже бачиш, що все тут спокійне.

— А ситуация?

— Ситуация завсїгди та сама.

Ситуация була страшна. Найгарнійша армія Республики була замкнена в Моґунциї, Валєнсієн в облозї, Фонтне заняте Вандейцями, Люґдун збунтований, Севенни в руках повстанців, границя отворена для Еспанії: дві третини департаментів були заняті або збунтовані. Париж під гарматами Австрийців, без гроший, без хлїба. Фортунат Трубер спокійно писав дальше. З наказу Комуни секциям поручено покликати під хоругви дванацять тисяч людий до Вандеї, і Трубер редаґував прикази що-до асентерунку й узброєня рекрута, якого мала достарчити секция Pont-Neuf, давнїйша секция Генрика IV. Всї карабіни мають бути видані реквізиторам, народня ґвардия секциї буде узброєна стрільбами до польованя і списами.

— Приношу тобі — сказав Ґамелїн — спис дзвонів, які мають бути вислані до Люксембурґа для перетопленя на гармати.

Еварист Ґамелїн, хоч не мав анї гроша при души, був записаний до діяльних членів секциї.

Закон надавав сей привілєй лише горожанам досить засібним, щоби могли зложити оплату, яка рівнала ся вартости трьох днів праці; крім сього вимагав вкладки, яка рівнала ся десяти дням, щоби виборець міг бути вибраним. Але секция Pont-Neuf, залюблена в рівности, стерегла заздрісно своєї автономії і вважала виборцем і вибираємим кождого, хто за власні гроші справив собі мундур народнього ґвардийця. Так

було з Ґамеліном: був він діяльним горожанином секциї і членом військового комітету.

Фортунат Трубер поклав перо:

— Горожанине Еваристе, зайди до Конвенту і зажадай, щоби прислали нам інструкциї для перекопаня пивниць, переполоканя землї і добутя з них салїтри. Не вистарчить мати гармати, порох нам також потрібний.

До закристиї увійшов малий горбатий чоловічок з пером за вухом і паперами в руці. Був се горожанин Бовізаж з комітету надзору.

— Горожанине, — сказав — оптичний телеґраф приносить нам злі вісти: Кюстін уступив з Ляндо.

— Кюстін зрадник! — Закликав Ґамелїн.

— Піде під ґільотину! — сказав Бовізаж.

— Трубер зі звичайним спокоєм, але голосом трохи переривним сказав:

— Конвент не для забави покликав до житя комітет публичного добра. Він докладно розслїдить поступоване Кюстіна. Чи він нездара, чи зрадник — все одно, його місце займе ґенерал, рішений на побіду, і — добре буде.

Перекинув папери і перебіг по них змученим поглядом.

— Щоби наші вояки без журби і знеохоченя сповняли свій обовязок, мусять бути спокійні, що судьба тих, котрих полишили дома, забезпечена. Коли ти, горожанине Ґамелїн, те саме думаєш, то на найблизшім зібраню зажадаєш разом зі мною, щоби комітет добродійности порозумів ся з комітетом військовим в цїли запомоги убогих родин, які мають в армії свояків.

Усьміхнув ся і засьпівав.

— Ca ira!... ca ira!....

Працюючи при звичайнім столї дванацять до чотирнацять годин на добу, сей скромний секретар секциї навіть не достерігав пропасти між величиною задачі і скупою скількостю засобів, — так сильно в спільнім з'усилю почував ся злученим з загалом патріотів, так цїлковито його житє вязало ся з житєм народу. Був він одним з тих, що розпалені і терпеливі, по кождій невдачі приготовують новий тріюмф, неможливий а

одначе певний. Бож побідити мусїли. Сї люди з низин, що знївечили королївську власть і повалили старий порядок сьвіта, сей Трубер, злиденний оптик, сей Ґамелїн, незнаний маляр, не числили зовсїм на ласку неприятелїв. Мали вибір лише між побідою і смертю. Звідси йшли їх завзятість і спокій духа.

II.

Вийшовши від Барнабітів, Еварист Ґамелїн звернув ся в сторону площі Дельфіна, яка нинї називаєть ся площею Тіонвіля, на честь непобідимого міста.

Ся площа, положена в найлюднїйшій дїльниці Парижа, вже давно затратила свій гарний уклад. Окружена за часів Генрика IV. з трьох сторін однаковими палатами з червоної цеґли, резиденциями великих і можних панів, тепер заступила гарні лупкові дахи дво- і триповерховими будівлями з вапна. Декотрі палати, зрівнані з землею, заступлено зле біленими домами: мали вони фасади неправильні, бідні, брудні, які світили великою скількостю вікон, нерівних, вузких, оживлених тільки вазонками цьвітів, клїтками повними птиць і білєм виставленим на сонце.

Жило тут богато ремісників, ювілєрів, ритівників, годинникарів, оптиків, друкарів, швачок, модисток, прачок і кількох старих судовиків, яких не забрала заверюха разом з давним судівництвом.

Був весняний ранок. Ясні проминї сонця, упоюючі як солодке вино, сьміяли ся на брудних мурах і весело вдирали ся на піддаше. Рамки суваних вікон були піднесені і з під них вихилювали ся розхрістані голови господинь. Возний революцийного трибуналу, виходячи з дому на службу, гладив по дорозї личка дїтий, що забавляли ся під дверима. Від сторони Pont-Neuf чути було голоси, викрикуючі зраду невірного Дюпориня.

Еварист Ґамелїн жив від сторони quai de l'Horloge, в камениці, яка походила ще з часів Генрика IV. Ся камениця виглядала би зовсїм не зле, колиб не псував гармонії білений поверх і дах покритий дахівками з цеґол, які добудовано за часів передостанного тирана. Щоби приладити житла давних

вельмож до потреб міщанських і ремісничих родин, які тепер їх заселювали, пороблено богато малих вікон. Горожанин, Ренакль, двірський кравець, жив у мезаніні, дуже скороченім на високість і широкість, і крізь скляні двері можна було його бачити, як сидить з перехрещиними ногами на варстаті і шиє мундур національного ґвардийця, коли тимчасом горожанка Ренакль, яка зі сходів зробила комин для кухні, затроює льокаторів запахами своїх приправ, а їх дочка Юзя, заваляна сиропом і гарна як ранок, бавить ся коло дверий з Мутоном, псом столяра.

Злі язики говорили, що горожанка Ренакль, обдарована широким серцем і такими самими грудьми і раменами, не відмовляє своїх ласк сусїдови, горожанинови Дюпонови старшому, одному з дванацяти членів комітету надзору. Бодай чоловік сильно її о се посуджував, і супруги Ренакль цілий день наповняли дім відгомоном своїх сварок. Висші поверхи дому замешкував горожанин Шапрон, золотник, який мав крамницю на quai de l'Orloge, урядник служби здоровля, правник і кількох судових урядників.

Еварист Ґамелїн увійшов по старих сходах на четвертий і останний поверх, де мав робітню і кімнату для матери. Тут кінчили ся деревляні ступінї, що заступали місце камінних сходів нисших поверхів. Приставлена до стіни драбина провадила на стрих, з якого сходив тепер немолодий, грубий, з веселим, румяним лицем мущина, двигаючи з трудом величезний клунок; се не перешкаджало йому підсьпівувати:

"Куди-ж дів ся мій слуга..."

Перервав пісню і чемно поздоровив Ґамелїна, який також поздоровив його приязно і поміг йому виволїкти клунок, за що старий щиро йому подякував.

— Бачиш — сказав, підіймаючи клунок — се паяци, які маю віднести до складу забавок на улицю de la Loi. Є тут того цїла купа; се мої власні твори, дістали від мене марне тіло, вільне від радости і терпіня. Я не дав їм думки, отже я добрий Бог.

Був се горожанин Маврикій Брото, давний податковий посесор, колишнїй аристократ: його батько збогативши ся,

купив собі шляхотство. За давних добрих часів Маврикій Брото був паном des Ilettes і в своїй палатцї при улицї de la Chaise давав знамениті вечері, які опромінювала своїм блеском жінка прокуратора, панї де Рошмор, жінка чесна, на якої вірности не завів ся анї разу, доки Революція полишила Маврикієва Брото des Ilettes його уряд, палату, добра, доходи і назвище. Революція забрала йому їх нарештї. Заробляв отже на житє малюванєм портретів під брамами домів, випіканєм кафлїв і пампушків на quai de la Megiserie, укладанєм мов для представників народу і лекциями танцю для молодих горожанок. А тепер на своїм піддашу, на яке треба було вилїзати по драбинї і в якім не можна було станути просто, Маврикій Брото, властитель горшка кляйстру, пачки шпаґату, водяних фарб і відрізків паперу, фабрикував паяци для великих торговців забавок, які відпродували їх розносчикам, а сї на довгих патиках розносили їх по елїзейських полях, де були предметом пожадань дрібної дїтвори. Серед публичних зворушень і недолї, яка його особливо діткнула, Брото зберіг душу погідну: для розривки читав Люкретия, котрого носив завсїгди в широко отвореній кишенї сїрого сурдута.

Еварист Ґамелїн пхнув двері свого мешканя. Отворили ся як-стій, він не мав потреби замикати їх на ключ, знаючи добре, що його богатство не заманить до себе нїякого злодія. Коли його мати з призвичаєня засувала засув, говорив:

— По що? Павутиня не краде нїхто, отже й мого не заберуть.

В робітнї під грубою верствою пороху, або відвернені до стїни, були зібрані його перші працї, в яких, ідучи за модою, мягкою і теплою кистю малював любовні сцени, небезпечні іграшки, сїльські любощі, попідбирані гусярки і пастушки з грудьми, увінчаними рожами.

Але сей рід не відповідав його вдачі. Такі сцени, трактовані на зимно, зраджували невилїчиму чистість маляря. Знавцї пізнавали ся на сїм і Еварист Ґамелїн нїколи не мав слави еротичного артиста.

Нинї, не маючи ще трицять лїт, мав враженє, немовби сї образи походили з непамятних часів. Бачив в них монархічне

зіпсутє і погані наслідки дворів. Мав жаль до себе. Займав ся родом малярства гідним погорди і ще заражений невільництвом зраджував талант. Тепер як горожанин вільного народу малював з великим розмахом постати Свободи, Права Народу, французькі Конституциї, републиканські чесноти, народніх Гераклів, поборюючих Гидру Тиранії, — і вкладав в сї композициї цілу завзятість свого патріотизму. На жаль, не заробляв сим на житє. Часи були лихі для артистів. Не була се певне вина Конвенту. Конвент на всї боки кидав армії проти королїв; гордий, невмолимий, рішучий супроти скоалїзованої Европи, хитрий і жорстокий супроти себе, роздирав себе власними руками, сїяв грозу, встановлював для караня заговірщиків безмилосерний трибунал, якому незабаром мав дати власних членів, а рівночасно як прихильник думки і приятель знаня і краси, реформував календар, творив фахові школи, розписував конкурси малярства і різьби, установлював нагороди для заохоти артистів, уряджував що року вистави, отвирав Музей і, за прикладом Атен і Риму, надавав величавий характер обходам сьвят і публичиних жалїб.

Але французька штука, давнійше так цінована в Анґлії, Німеччинї, Росиї, Польщі, не мала вже збуту за границею. Аматори малярства, любителї штуки, великі панове фінансїсти, були зруйновані, еміґрували або ховали ся. Люди, яких революция збогатила, хлопи, набувцї народнїх дібр, військові доставцї, аґенти з Palais-Royal, не мали ще відваги показати свого богацтва; зрештою не цікавили ся малярством. Щоби продати образ, треба було такого розголосу, як мав Реньо, або зручности молодого Жерарда. Ґрез, Фраґонер, Гуен були доведені до злиднїв. Прудон міг на силу виживити жінку і дітий малими рисунками, які Сорта ритував au pointille. Патріотичні малярі Генскін, Вікар, Тотіно-Лєбрен примирали голодом. Ґамелїн, не можучи понести коштів образу, не маючи чим заплатити моделя, анї купити фарби, міг на силу нашкіцувати велике полотно, яке з'ображало Тирана, гнаного фуриями до пекла. Се полотно покривало пів робітнї страшними, недокінченими постатями і множеством зелених вужів з довгими витягненими язиками. На першім місци, на лїво, можна було розпізна-

ти худого і понурого Харона на лодці. Була се праця могуча з гарним рисунком, але пахла шкільною манєрою. Далеко більше таланту і природности було в другім образї, меньших розмірів, також невикінченім, який висїв у найлїпше осьвітленім місци робітнї. Образ представляв Ореста, якому сестра Електра помагає піднести ся на ложи недуги. Молода дївчина зворушуючим рухом відгортала побурене волосє, що заслонювало очи брата. Голова Ореста, траґічна і гарна, мала велику схожість з лицем самого артиста.

Ґамелїн часто зі смутком глядїв на сю композицию. Нераз його руки, що дрожали від бажаня малювати, витягали ся до широко нашкіцованої постатї Електри і опадали безсильно. Маляр був переповнений запалом і його душа пожадала річий великих, але мусїв вичерпувати ся працями робленими на замовленє, що виконував дуже марно, бо мусїв вдоволяти грубий смак, а також не вмів дрібним річам надати признаки таланту. Рисував алеґоричні образки, його приятель Депаґіс ритував їх чорно або барвно, за марну цїну набував їх від нього торговець образів з передмістя сьв. Антонїя, горожанин Блєз. Але торговля образів йшла щораз гірше, як говорив Блєз, і від якогось часу не хотїв нїчого купувати. Сим разом однак Ґамелїн, якого потреби робили помисловим, попав на нову і щасливу думку, котра, як йому здавало ся, мала принести маєток купцеви образів, ритівникови і йому; сим помислом була талїя патріотичних карт, в якій королїв, дами, валєтів заступали образи Свободи, Ґенїїв, Рівности. Всї постати були вже нашкіцовані, деякі зовсїм викінчені, і він спішив ся, щоби чим скорше міг віддати приятелеви Депаґіс ті, які вважав готовими до ритованя. Найлїпшою видавала ся йому постать, що з'ображала військового добровольця в трикутнім капелюсї, в синїм мундурі з червоними випустками, в жовтих споднях і чорних камашах, сидячого на скринї, з ногами на купі куль, з карабіном між колїнами. Був се "керовий горожанин", що заступав валєта кер. Від шести місяців Ґамелїн із завсїгди однаковим замилуванєм рисував добровольців. Продав їх кілька в днях запалу. Деякі висїли на стїнах робітнї, пять чи 6 мальованих акварелою, кридками, валяли ся по столї і кріслах.

В липні 92 р., коли на всіх площах Парижа виставлено естради для вербованя добровольців, коли з усіх шинків, прибраних зеленю, розлягали ся оклики "Нехай живе нарід! "Жити свобідними або вмерти!", Ґамелїн не міг перейти пропри ратуш або Pont-Neuf, щоби його серце не рвало ся до шатра, прибраного хоругвами, в якім урядники з трибарвною шарфою записували назвища добровольців, при звуках Марсилїєзи. Але колиби вступив під хоругов, мати лишила ся би без хлїба.

Попереджена сопінєм свого тяжкого віддиху, горожанка вдова Ґамелїн увійшла до робітнї спітнїла, червона і задихана. Національна кокарда була недбало причіплена до її чіпця і могла кождої хвилї відірвати ся. Поставила кошик на кріслї і стоячи, щоби лекше віддихати, почала падькати над дорожнечею живности.

За житя чоловіка була вона властителькою поживничого склепу при вулиці "Grenelle-Saint-Germain" під знаком "La Ville de Chatellerault"; тепер жила разом з сином-малярем. Був він старший з її двоїх дітий. Що-до дочки Юлїї, котра колись була модисткою при вулиці Honore, то лїпше було не знати, що з нею дієть ся, бо небезпечно було признати ся, що еміґрувала з якимсь аристократом.

— Боже, Боже — зітхала горожанка, показуючи синови бохонець чорного, грубого печива — хлїб продаєть ся по казочних цїнах і до того не є навіть чисто пшеничний. На торзї нема анї яєць анї ярини, анї сира.

По довгій хвилї говорила дальше:

— Я бачила на вулиці матери, які не мали чим накормити дрібних дітий. Страшна нужда панує серед бідного народу. І так буде дальше, аж доки все не прийде до порядку.

— Мамо — сказав Ґамелїн, морщучи брови, — сей голод завдячуємо аферистам і біржевикам, які морять голодом населенє і в змові з ворогами Франциї хотять знищити Свободу, а Републику зробити горожанам ненависною. Ось до чого ведуть змови Бріссотів, зради Петіонів і Роляндів! Щастє ще, що уоружені федералїсти не мордують в Парижі патріотів, яких голод не спішить ся вигубити! Нема часу до страченя: треба визначити цїну на муку і ґільотинувати кождого, що спе-

кулює на поживі народу, роздуває бунт і входить в змову з неприятелем. Конвент як-раз установив надзвичайний трибунал для судженя заговірників. Складаєть ся він з патріотів — але чи його члени будуть мати досить енерґії, щоби боронити вітчину проти всїх її ворогів? Бракує нам людий. Дантон є хоробрий, але зіпсутий Робеспєр має горожанські чесноти, але не має впливу на товаришів. Цїла наша надія полягає в Мара: він любить нарід, розуміє його інтереси і служить їм. Він перший завсїгди демаскував зрадників і унеможливлював заговори: є неустрашимий і непродажний. Він один є в силї спасти загрожену републику.

Горожанка Ґамелїн похитала головою, при чім кокарда спала з її чіпця.

— Дай спокій, Еваристе. Твій Мара такий сам як кождий иньший, і не більше варт від иньших. Ти молодий і маєш ще ілюзиї. Се, що нинї говориш про Мара, говорив ти давнїйше про Мірабо, Ляфаєта, Петіона і Бріссота.

— Нїколи! — крикнув Ґамелїн, що був сердечно забудькуватий.

Очистивши ріг стола з паперу, книжок, кистий і олївців, горожанка поставила фаянсову вазу, дві бляшані мищинки, дві вилки, бохонець чорного хлїба і збанок квасного вина. Син і мати мовчки з'їли зупу і закінчили обід кусником смаженої солонини. Мати, поклавши солонину на хлїб, поважно вкладала ножиком кусники до беззубих уст і з пошаною пережовувала поживу, яка так дорого коштувала. Найлїпшу частинку лишила для сина, який був розсїяний і задуманий.

— Їдж, Еваристе — казала від часу до часу — їдж; — і слово се мало в її устах повагу релїґійної доґми.

І наново розпочала жалї над дорожнечею харчів, а Ґамелїн знов домагав ся установленя цїн, як єдиного лїку на се лихо.

— Нема вже гроший — говорила стара — еміґранти все забрали. Нема вже кредиту і не можна на нїщо надїяти ся.

— Не говоріть так, мамо! — сказав Ґамелїн. — Щож значить наша біда і хвилеві терпіня! Революция дасть щастє людству на цїлі віки.

Добродушна жінка змочила хлїб в винї. Її гумор оживив

ся, з усьміхом думала про часи молодости, коли то в день уродин короля танцювала на мураві. Пригадувала собі день, в котрім Йосиф Ґамелїн осьвідчив ся о її руку і почала подрібно оповідати про се, як воно стало ся.

— Мати сказала: "Вбери ся, підемо на площу de Greve до торговлї пана Бієнассіса, ювілєра, приглянути ся карі Дамієна“. Трудно їм було передерти ся крізь юрбу цікавих. В торговли пана Бієнассіса молоде дївча застало Йосифа Ґамелїна, прибраного святочно, і зрозуміла відразу, о що йому ходить. Цїлий час, як стояла при вікнї, щоби бачити як клїщами дерли Дамієна, поливали топленим оловом, шарпали чвіркою коний і кинули в огонь, пан Йосиф Ґамелїн, що стояв за нею, говорив їй компліменти, захоплював ся її станом, краскою лиця, волосєм.

Тут вихилила чарку до дна і дальше нагадувала собі своє житє.

— Привела я тебе на сьвіт, Еваристе, скорше нїж надїяла ся, бо коли була вагітна, перелякала ся дуже на Pont-Neuf, де мало що не звалили мене цїкаві, котрі бігли подивити ся, як будуть тратити пана de Lally.

— Вродив ся ти дрібний і слабий. Доктор не надїяв ся, що будеш жити. Але я знала, що Бог зробить менї сю ласку і збереже тебе. Виховала я тебе як могла найлїпше, не жалкуючи анї трудів анї видатків. Треба признати, Еваристе, що ти показав ся вдячним за се і що від дитинних лїт як міг відплачував ся за сї стараня. З природи був ти лагідний і смирний. Сестра твоя не мала злого серця, але була еґоїстка і злісниця. Ти мав більше милосердя для нещасливих нїж вона. Коли дїтвора з нашої дїльницї вибирали гнїзда з дерев, ти завсїгди старав ся вирвати птицю з їх рук, аби звернути її матері, і уступав аж тодї, коли тебе до крови збили і скопали. Маючи сїм лїт, замість волочити ся з ріжними непотрібами, ти йшов спокійно вулицею, повторяючи катехізм. Всїх убогих, яких ти стрічав на вулицї, спроваджував ти до дому, щоби дати їм милостиню, аж я була змушена набити тебе, щоби ти від сього відзвичаїв ся. Ти не міг без слїз дивити ся на чуже терпінє. Виріс ти на дуже гарного хлопця. На моє велике здивованє завважила я, що

ти не бачив сього, не так, як більшість гарних хлопців, що гордять ся своєю вродою.

Стара мати говорила правду. Еварист в двацятім році житя мав чудові, поважні риси лиця, красу разом сувору і жіночу, обличе Мінерви. Тепер його сумні очі і бліде лице були виразом душі сумної і пристрасної. Але його зір, коли звернув його на матїр, відзискав на хвилю солодку лагідність першої молодости.

— Ти міг би був користати з твоєї краси — говорила дальше — щоби вганяти ся за дівчатами, але ти волів зістати коло мене в склепі, і я нераз силою мусіла відривати тебе від своєї спідниці, щоби ти пішов забавити ся з товаришами. І на смертельній постели, мій Еваристе, посьвідчу, що ти добрий син. По смерти батька ти взяв мене під свою опіку і хоч званє твоє не богато тобі приносить, ти не позволив ніколи, щоби менї чогось коли-небудь забракло. Коли ми нинї обоє бідні і не маємо нічого, то одначе не можу тобі з того робити закиду: винна тому Революция.

Маляр заперечив рухом, але вона говорила дальше.

— Я не аристократка. Знала я сильних в цілій їх могучости і можу сказати що надуживала своїх привілеїв. Бачила я, як батька твого побили льокаї князя de Canabilles тому, що не вступив ся на час з дороги їх панови. Я не любила Австрийки; була вона горда і за богато видавала. Про короля думала я, що він добрий і аж його процес і засуд змінили мій погляд. Одним словом, не жалую за давними порядками, хоч тоді я пережила не одну веселу хвилю. Але не говори менї, що Революция запровадить рівність. Люди ніколи не будуть рівні, се неможлива річ, хочаб перевернено край до гори ногами. Завсїгди будуть великі і малі, товсті і худі.

Так розмовляючи, уставлювала кухонні знаряди. Маляр вже не слухав її. Шукав у думці сильветки санкюльота, в червоній шапці і карманьолї, який в його талїї карт мав заступити валєта пік, засудженого на страченє. Нараз хтось застукав до дверий і до робітнї увійшла сільська дівчина, широка, низька, руда і з кривими ногами, з більмом на лївім оці, з оком

майже так "блідо-синім, що видавало ся білим, з величезними губами і вистаючими з поза них зубами.

Запитала Ґамеліна, чи то він є малярем і чи може зробити портрет її нареченого Ферранда Юліяна, добровольця в арденській армії.

Ґамелін відповів, що дуже радо зробить портрет, коли тільки хоробрий вояк верне до дому. Дівчина лагідно та уперто просила, щоби конче зробив се зараз.

Маляр, усьміхаючи ся мимоволї, завважив, що без моделю малювати не може. Бідна дївчина не відповіла на се нїчого, видко, що не предвиділа була сеї перешкоди. З головою, перехиленою на ліве рамя, з руками зложеними на животї, стояла непорушно, мовчазна, троха пригноблена. Розбавлений і зворушений сею великою наївністю маляр, хотячи потїшити зажурену любку, всунув їй у руку образок добровольця мальований акварелею і запитав, чи так виглядає її наречений з Арденів. Дівчина вліпила в папір погляд свого мертвого ока, яке по хвилї оживило ся, заблисло, заяснїло: її широке лице вкрило ся радісним усьміхом.

— Се його правдивий образ — сказала нарештї — се Ферранд живий.

І заки маляр ще вспів відібрати їй картку, вона дрібно і старанно зложила її своїми грубими червоними пальцями і всунувши її швидко між ґорсет і сорочку, дала артистови асиґнату на пять франків, вклонила ся, і вийшла злегка штигулькаючи.

III.

По полудни того самого дня Еварист пішов до горожанина Жана Блєза, купця образів, який продавав також пуделка, тектуру і ріжного рода іграшки на улиці Honore, напроти Oratoire, поблизу Messageries, під знаком "Любов маляра". Маґазин находив ся в партері старої каменицї; провадив до нього широкий вхід, в горі увінчаний повигинаною розетою, а бічні стіни були покриті олїйними малюнками, що з'ображали Сицилійця або "Любов маляря", після композициї Буше. Батько Жана Блєза велів умістити той малюнок в 1770 р.; зати-

рало його сонце і дощі. По обох боках дверий були вікна, так само широкі як вхід, і з дуже великими шибами; в них виставлювано перед очі прохожих модні образи і найсьвіжійші новости з барвного ритівництва. Того дня були виставлені там любовні сцени як: "Наука подружної любови", "Легкий опір". Образи обурювали Якобінів, однак правдиві аматори штуки захвалювали їх Товариству штук красних. Був там ще "Прохід в публичнім парку" з елєґантом в жовтих споднях, який розпер ся на трох крісλах, копії молодого Карла Верне, аеростати, "Купіль Вірґінії" і статуетки після стародавних взірців.

З поміж горожан, які товпою пересували ся попри склеп, найгірші обідранці найдовше задержували ся перед гарною виставою, хотячи бодай оком брати участь в добрах сього сьвіта. Подивляли вони сї чуда з широко отвореними устами, коли тимчасом аристократи на силу оком кидали, морщили брови і швидко відходили.

З далека, як тільки міг доглянути, Еварист глянув на вікно над склепом, на вікно з лївого боку, за якого балькоником в формі мушлї стояв вазонок червоних ґвоздиків. Була то кімната Ельодиї, дочки Жана Блєза. Торговець образів жив разом з дочкою на першім поверсї дому. Еварист, задержавши ся хвилю перед крамницею, натиснув клямку.

Горожанка Ельодия як-раз продала була два образи композициї Фраґонарда сина і Нежона. Перед схованєм одержаних асиґнат до каси вона по черзї переглядала їх до сьвітла, щоби справдити тонкість і знаки паперу, бо фалшивих гроший було майже тільки саме в обігу, що правдивих, і се дуже шкодило торговлї. Як давнійше фалшівники підпису короля, так тепер фалшівники національної монети були карані смертию, а одначе ручні друкарнї асиґнат можна було знайти майже в кождій пивниці. Швайцари випроваджували міліони фалшивих асиґнат, пачками розкидували їх по дорогах; Анґлійцї достарчали цїлі ладунки на наші побережа хотячи здискредитувати Републику і допровадити патріотів до руїни. Ельодия бояла ся дістати злий банкнот, а ще більше бояла ся пустити його в дальший обіг, щоби не уходити за спільничку

Пітта. Але вірила свому щастю і була певна, що зуміє в кождій справі дати собі раду.

Еварист глянув на неї тим понурим зором, який ліпше ніж всї усьміхи висловлює любов. Вона глянула на нього з глумливим виразом, підносячи чорні очі; знала, що він її кохає і рада була сьому; такий вираз подразнює залюбленого, каже йому жалїти ся і доводить до осьвідчин, — коли вони ще не наступили доси, як се було як-раз з Еваристом.

Сховавши асиґнати до каси, дістала з калитки білу шарфу, яку зачала була гафтувати. А що володїла голкою рівночасно на те, щоб подобати ся і зготовлювати собі окраси, то гафтувала на ріжні способи відповідно до того, хто дивив ся на неї. Гафтувала недбало для тих, котрих хотїла впровадити в легке омлїнє. Для Евариста, котрого поважні почуваня хотїла удержати, гафтувала старанно.

Ельодия не була анї дуже молода анї дуже гарна. На перший погляд могла радше видати ся негарною. Була чорнява, краску лиця мала оливкову, чорне волосє, що висувало ся з під великої білої хустки, недбало закрученої довкола голови, низьке чоло, під яким горіли огнисті очі. В її круглім, веселім виді, троха плоскім, сїльськім і змисловім, маляр добачував схожість з головою Фавна Борґезе, якого божеську сваві́льність подивляв у відливі. Малі вусики додавали виразу її пристрасним губам. Груди, які немов хвилювались від зворушеня, підносили хустину зложену на вхрест після нової моди. Її гнучка постать, швидкі ноги, цїле її сильне тїло порушувало ся з простою і розкішною ґрациєю. Її погляд, дрож, що пробігала по тїлї все пожадало серця і манило любовним упоєнєм. За купецькою лавкою виглядала як нїмфа танцю, бахантка Опери, без тирсу і вінцїв плющу, укрита і заклята чарами в скромну постать хазяйки a la Chardin.

— Тата мого нема дома, — сказала до маляра — заждіть на нього, він незадовго прийде.

Малі, біляві ручки швидко перебігали голкою по батистї.

Ґамелїн не вмів удавати. Любов додавала йому відваги і подразнювала його щирість.

— Гафтуєш з великою вправою, горожанко, — сказав —

але, сказати правду, десень, який тобі нарисовано, не є доволї простий, доволї нагий; пробиває ся з нього афектований смак, який не в міру довго панував у Франциї, в прикрашуваню материй, меблїв, тапет. Сї кокарди, ґірлянди пригадують дрібничковий, штучний стиль, який був у модї за часів тирана. Смак відроджуєть ся. На жаль, ми далеко відбігли від нього. За часів Людвика XV. орнаментика мала в собі щось китайське. Роблено череваті комоди з антабами сьмішно викривленими, які надавали ся тільки на те, щоб кинути їх у піч. Тільки простота гарна. Треба вернути ся до стародавних взірців. Давід рисує ліжка і фотелї після етруских ваз і малюнків з Геркуляндa.

— Я бачила такі ліжка і фотелї, — сказала Ельодия — вони дуже гарні. Незадовго нїхто не схоче иньших. Разом з вами обожаю старинні зразки.

— Тому то, горожанко, — відповів Еварист — колиб ти була сю шарфу украсила вишивкою a la grec, листям плющу, вужами і перехресними стрілами, булаб вона достойною Спартанки... і тебе. Одначе можеш лишити й сей десень, упрощуючи його тільки троха, спроваджуючи його до простої лїнії.

Запитала його, що треба-б усунути.

Еварист нахилив ся над шарфою: його лиця торкнуло ся волося Ельодиї. Руки їх стрічали ся на батистї, віддихи мішали ся. Еварист зазнавав в тій хвилї незмірної радости; але почуваючи при своїх устах уста Ельодиї, нараз подав ся взад, зляканий, що може образив сим молоду дївчину.

Горожанка Блєз любила Евариста Ґамелїна. Видавав ся їй гарним з тими горіючими очима, з гарним овалем блїдого лиця, з буйним чорним волосєм, роздїленим над чолом, що филею спадали на рамена, з тим поважним, холодним виразом, суворим поведенєм і рішучим словом, яке нїколи не схлїбляло. А що його любила, приписувала йому гордий талант артиста, який колись обявить себе великими творами і зробить його імя славним; за се кохала його ще більше. Горожанка Блєз не мала культу для мужеської скромности і чистоти. Її моральне почутє не булоб ображене, колиб мущина піддав ся пристрасти, уподобаню, пожаданю. Любила Евариста непорочним, але не тому любила його, що був такий, бачила в сїм лише ко-

ристь для себе, що не потребує бояти ся суперниць і що не зазнає муки заздрости і підозрінь.

Одначе сим разом видавав ся їй занадто здержливим. Коли Арикія Раціновська, кохаючи Гіполіта, подивляла строгу чесноту молодого героя, робила се в надії, що сю чесноту поборе, і певне падькалаб над строгістю звичаїв, яких не був би злагодив для неї. І як тільки лучила ся нагода, виявила на половину свої почуваня, щоби змусити його до повних осьвідчин. За прикладом сеї чутливої Арикії горожанка Блєз радо вірила, що в любови перший крок повинна зробити жінка.

"Найбільше залюблені — думала собі — є найменьше сьмілими; треба їм помочи й заохоти. Їх невинність така велика, що жінка перебіжить пів дороги і більше, а вони навіть сього не завважають, щоби лише лишити їм позір сьміливого з їх сторони атаку і славу здобувців." Про результат була спокійна, бо знала певне (і не підлягало се ніякому сумнївови), що Еварист, доки Революция не зробила з нього героя, любив дуже по людськи жінку, звичайне просте сотворінє, портиєрку академії.

Ельодия, яка вже не була непорочна, розуміла ріжні роди любови. Почуванє, яке в ній збуджував Еварист, було досить глибоке, щоби не завагала ся посьвятити йому житя. Була готова вийти за нього, одначе була певна, що батько не згодить ся на звязь єдиної дитини з бідним, незнаним артистом. Ґамелїн не мав нічого, а її батько обертав великими грошевими сумами. Склад образів під знаком "Любов маляря" приносив добрі доходи, біржеві спекуляциї ще більші, крім сього від недавна Блєз увійшов в спілку з доставцем трощі і стухлого вівса для кінниці Републики. Зрештою син ножівника з улиці сьв. Домініка не був важною особою в порівнаню з видавцем образів, знаним в цілій Европі, спорідненим з Блєзотами, Басанами, Дідотами, який бував також у горожан Сан-Пєра і Фльорияна. Хоч була слухняною дочкою, не думала, щоби згода батька була їй конче потрібна до уладженя її долї. Її батько швидко овдовів; легкодушний і жадібний, великий бабій, занятий безустанно інтересами, ніколи не займав ся нею занадто, позволив її рости і розвивати ся свобідно, без рад, без при-

вязаня. Не дбав за се, щоби стерегти її, але радше за се, щоби не знати про поступоване дочки, якої огнистий темперамент і сильнійші від гарного лиця примани як знавець знаменито оцінював. Занадто великодушна, щоби стерегти ся надмірно, занадто мудра, щоб згубити себе, розумна в своїм шалї, не позволила нїколи любови перейти границь конвенансу. Батько був їй вдячний за сю осторожність, а що унаслїдила від нього купецький змисл і замилуванє до підприємств, не дбав о таємні причини, які відводили від подружя дївчину таку вродливу і задержували її дома, де заступала — можна сьміло сказати — слугу і чотирох субєктів. Маючи двацять сїм літ, була тої думки, що її лїта і досьвід позваляють їй самій уладити своє житє без засяганя рад і сповнюваня волї молодого, розсїяного і легкодушного батька.

Але щоб могла вийти за Ґамелїна, мусїв би пан Блєз подумати про долю свого бідного зятя, допустити його до участи в інтересі, забезпечити йому роботу, як її забезпечував иншим артистам, нарештї сим або иншим способом сотворити йому доходи. І в тім була вся трудність, бо не вірила, щоби батько се зробив, і сумнївала ся, чи Еварист приняв би се, — так мало симпатиї було між тими двома людьми. Ся трудність була великою журбою для чутливої і розумної Ельодиї. Не страшна була їй думка потайної злуки з любком і заприсяженя спільної вірности одиноко перед лицем творця природи. Її фільософія не бачила нїчого злого в такій звязи. Свобода, в якій жила, робила таку звязь можливою; чесна і щира вдача Евариста запевнювала їй незмінну сталість. Але Ґамелїн ледви сам мав з чого жити і удержувати стару матїр; видавало ся неможливістю, щоби в такім убожестві могло знайти ся місце для любови, хочби ограниченої до простоти природи. Врештою Еварист не виявив був ще своїх почувань і намірів. Горожанка Блєз надїяла ся незабаром змусити його до того.

Спинила рівночасно свою голку і роздумуваня.

— Горожанине Еваристе, — сказала — ся шарфа буде менї подобати ся на стільки, на скільки вона тобі подобаєть ся. Нарисуй менї взорець. Ждучи на нього, я розпорю як Пенельопа те, що зробила підчас твоєї неприсутности.

Еварист відповів з понурим запалом.

— Зроблю, се горожанко. Вирисую тобі меч Гармодия; шпаду серед вінця. І винявши олівець, почав рисувати шпади і цьвіти в своїм улюбленім, простім і нагім стилю. Рівночасно викладав свої теориї.

— Відроджені Французи — говорив — мусять відкинути всї останки рабства, злий смак, злу форму, злий рисунок. Вато, Буше, Фраґонар працювали для тиранів і невільників. В їх працях нема анї слїду доброго стилю, анї чистої лінії, нїде природи, правди. Маски, ляльки, шмати, малпованє. Грядучі поколїня гордувати-муть їх марними працями. За сто лїт всї образи Вато, погорджені, загинуть на стрихах: в 1893 р. молодї, початкуючі малярі покриють своїми нарисами полотна Буше. Давід показав дорогу: зближаєть ся він до стародавних взірців; але є ще доволї простий, доволї великий і нагий. Наші артисти ще богато можуть навчити ся з фризів Геркулянум, з плоскорізьб Римлян і з етруських ваз...

Говорив довго про стародавну красу, потім вернув до Фраґонара, до якого почував горячу ненависть.

— Чи знаєш його горожанко?

Ельодия притакнула, кивнувши головою.

— Знаєш також певно батька Ґреза, дійсно він досить сьмішний зі своїм червоним фраком і шпадою. Але в порівнаню з Фраґонаром виглядає як грецький мудрець. Я стрінув недавно сього нужденного старця під аркадами Palais-Egalite, був випудрований, висьвіжений, всьміхнений, відразливий. На сей вид я забажав, щоби в браку Апольона якийсь хоробрий аматор штук гарних повісив його на дереві і здер з нього скіру як з Марсия, на вічний приклад для злих малярів.

Ельодия звернула на нього погляд своїх веселих, огнистих очий.

— Вмієш ненавидїти, пане Ґамелїн; чи можна думати що вмієш також лю...

— Се ти, Ґамелїне? — відізвав ся теноровий голос, голос горожанина Блєза, який вертав до крамниці, в скрипучих чоботах, з бренїючими брельоками, з розвіяними полами фрака,

в величезнім чорнім капелюсї, якого роги опадали йому на плечі.

Ельодия встала, забрала кошик і пішла на гору до своєї кімнати.

— І щож, Ґамелїне, — запитав горожанин Блєз — чи приносиш менї щось нове?

— Можливо — відповів маляр.

І виложив свою думку.

— Наші карти до гри — сказав — се яркий контраст до стану звичаїв. Назви валєт, король ображують вуха патріотів. Я обдумав і виконав нову талїю революцийних карт, в якій королїв, дами й валєтів заступають Свобода, Рівність і Братерство, аси, окружені лїкторськими різьбами, називають ся Законами... Заповідаєть ся Свобода treffe, Рівність рік, Братерство careau, Закон coeur... Здаєть ся менї, що сї карти добре нарисовані, маю намір дати їх ритувати аквафортою Депагісови і взяти на них патент.

І виймаючи з теки кілька акварелею викінчених фіґур, Ґамелїн подав їх купцеви образів.

— Горожанин Блєз не приняв їх і відвернув голову.

— Мій коханий, — сказав — занеси се до Конвенту, який може удостоїть тебе специяльною авдиєнциєю. Але не надій ся витягнути анї зломаного гроша зі свого нового помислу, який не є новий. Ти прийшов за пізно. Твоя революцийна талїя карт є третою з ряду, яку менї приносять. Твій товариш Дюґурк пропонував менї в минулім тижни карти до пікета з чотирма Ґенїями, чотирма Свободами, чотирма Рівностями. Пропонували менї иншу талїю з мудрцями, вождами, Катоном, Русо, Ганїбалем, не знаю з ким ще!... А карти ті мали над твоїми сю висшість, що були грубо рисовані і риті на дереві ножиком. Якже мало знаєш людий, коли думаєш, що грачі будуть уживати карт рисованих в стилю Давіда, а ритих на спосіб Бартольоция! А й се є дивна з твоєї сторони ілюзия, що треба так богато заходу, щоби приладити їх старі карти до нового стану річий. Шановні санкюльоти радять собі самі і поправляють сю неправовірність, заповідаючи "тиран" або просто "груба свиня". Уживають своїх брудних карт і нїколи

не купують инших. Треба богато карт в шулєрнях Palais-Egalite; раджу тобі піти туди і предложити свої Свободи, Рівности і... як ти сказав?... свої Права кер... круперам і грачам.. Вернеш ся потім і скажеш мені, як тебе приняли!

Горожанин Блєз сїв на лядї, отряс пальцями табаку зі своїх жовтих нанкінових сподень, глядячи на Ґамелїна лагідно і зі співчутєм.

— Позволиш, горожанине - артисто, щоби я тобі дав добру раду: коли хочеш заробити на жите, покинь свої патріотичні карти, свої революцийні символи, Гераклїв, гидри, фурий, що вганяють за злочинцями, твоїх ґенїїв Свободи, а малюй менї гарні дївчата. Запал горожан до відродженя остигне згодом, натомість мущини завсїди будуть любити жінок. Малюй менї гарні, рожеві жіночки з малими ніжками і ручками. І вбий собі до голови, що нїхто вже не цікавить ся Революциєю, нїхто не хоче про неї чути.

Еварист Ґамелїн задубів на сї слова.

— Як! Не хочуть більше чути про Революцию? Алеж здобутє свободи, побіди наших армій, кара на тиранів будуть зачудовувати найдальші поколїня! Якжеж ми мали-б не переймати ся тим?... Як! Секта санкюльота Христа перетрівала майже вісїмнайцять віків, а культ свободи мавби упасти вже по чотирох лїтах істнованя!

Жан Блєз відповів тоном висшости.

— Ти по вуха в мріях, мій коханий; я — в дійсности, в житю. Вір менї, мій приятелю, Революция нудить: треває за довго. Пять лїт запалу, пять лїт гнобленя, різнї, промов, марсилїєзи, битя в дзвони, "на лїхтарню аристократів", голов обношених на списах, жінок, що їздять на арматах, дерев свободи увінчаних червоною шапкою, старців і дївиць в білих шатах на уквітчаних возах, пять лїт вязниць, ґільотин, недостатку, афішів, кокард, шабель, карманьолї — се богато, дуже богато! Зрештою зачинаємо вже нікого не розуміти. За богато бачили ми сих великих горожан, яких ви повели на Капітоль на се тільки, щоби струтити їх з тарпейської скали; Некер, Мірабо, Ляфаєт, Баї, Петіон, Мануель, і богато инших. Хтож нам заручить, чи така сама доля не жде ваших нових героїв?... Не

можна нічого знати.

— Назви їх, горожанине Блєз, назви їх, сих героїв, яких задумуємо пожертвувати — сказав Ґамелїн тоном, який торговця образів прикликав до осторожности.

— Я републиканець і патріот — відповів з рукою на серцї. — Я такий самий републиканець і такий самий патріот, як ти, горожанине Еваристе Ґамелїн. Не сумнїваю ся про твою правовірність і бодай не виную тебе за змінчивість. Знай, що про мою правовірність і пожертвоване для публичної справи сьвідчать численні діла. Хочеш знати мої прінципи?... Ось вони: Своїм довірєм надїляю кождого, хто може служити народови. Перед людьми, яких публичний голос покликав на небезпечне становище урядників законодатної власти, як Мара, Робеспєр, корю ся і готовий помагати їм в міру своїх слабих сил, запевнити їм співділанє доброго горожанина. Комітети можуть посьвідчити про мій запал і пожертвованє. Разом з добрими патріотами доставляв я вівса і паші для нашої хороброї кінниці і чобіт для наших вояків. Навіть нинї висилаю 60 волів до Вернон для полудневої армії через країну, в якій аж кишить від розбишак і емісариїв Пітта і Кондея. Я не диспутую, а роблю.

Ґамелїн спокійно вложив свої акварелї до теки, завязав їх шнурочком і всунув під паху.

— Дивна в сїм суперечність — сказав з затисненими зубами — помагати нашим воякам розносити по сьвітї свободу, яку у себе зраджуєть ся, сїючи несупокій і недовірє в душі її оборонцїв... Здорові були, горожанине Блєз.

Заки запустив ся в уличку, яка тягнула ся здовж Oratoire, Ґамелїн з серцем переповненим любовю і гнївом звернув зір на червоні гвоздики, що цвили на парапетї вікна. Не сумнївав ся про спасенє вітчини; негорожанським словам Жана Блєза протиставив свою горячу революцийну віру. Одначе мусїв признати, що сей купець не без цїлковитої рациї говорив, що париський нарід перестає цікавити ся подіями. На жаль, аж занадто було видно, що по запалї першої хвилї наступила загальна байдужність і що не видко вже на один тон настроєних мас з року вісїмдесять девятого, тих мілїонів гармонїйних душ,

що тиснули ся в девятьдесятім році коло вівтаря сконфедерованих. Так щож! Добрі горожани підводять свій запал і сьмілість, розбудять дрімаючий нарід, даючи йому до вибору свободу або смерть. Так думав Ґамелїн, а думка про Ельодию піддержувала його відвагу.

Зайшовши на побереже ріки, побачив на овиді сонце, серед тяжких хмар, подібних до гір горючої ляви; дахи міста купали ся в золотім сяйві, шиби вікон кидали блискавиці. І Ґамелїн уявляв собі Титанів, як з останків старих сьвітів кують Діке, Крицеве місто.

Не маючи кусника хліба для себе і матери, мріяв про безконечний пировий стіл всего сьвіта, до якого засяде відроджене людство. Тимчасом старав ся переконати сам себе, що вітчина як мати виживить свого рідного сина. Не піддаючись відмові купця образів, вмовляв в себе, що його помисл революцийних карт добрий і новий і що в сих акварелях під рукою держить маєток. "Дам їх Депаґісови до ритованя — думав собі. — Видамо самі сї патріотичні карти і через місяць продамо певно яких десять тисяч по франкови за талїю." І нетерпеливо, хотячи найскорше здійснити сей плян, звернув свої кроки на quai de Feraille, де над скляром мешкав Депаґіс.

Вхід до нього вів через крамницю. Жінка скляра зараз при входї сказала Ґамелїнови, що горожанина Депаґіса нема дома, і маляря се не могло здивувати, бо знав химерну і лїниву вдачу свого приятеля і дивував ся завсїгди, як при такім браку витревалости міг так богато і так добре ритувати. Ґамелїн постановив підіждати на нього. Жінка скляра подала йому крісло. Була невдоволена і жалувала ся, що інтереси йдуть зле, хоча говорять, що революция, розбиваючи шиби, буцїм-то збогачує склярів.

Западала ніч: не хотячи ждати, Ґамелїн попращав жінку скляра. Переходив як раз через Pont-Neuf, як від сторони quai des Marfondus показали ся кінні ґвардийцї зі смолоскипами. Розтручували прохожих і з великим брязкітом шабель ескортували візок, який віз на ґільотину чоловіка, котрого назвища ніхто не знав, якогось бувшого аристократа, першого засудженого нового революцийного трибуналу. З поміж капе-

люхів сторожі видно його було невиразно, сидів з завязаними на плечах руками, з головою відкритою, зверненою до задної сторони воза. Коло нього стояв кат, опертий на драбині воза. Прохожі, задержуючись, шептали між собою, що се певне один з тих, що морять голодом нарід, і глядїли на нього байдуже. Ґамелїн, наблизивши ся пізнав серед глядачів Депаґіса, що намагав ся передерти ся через товпу і випередити похід. Закликав його і поклав йому руку на рамя. Депаґіс відвернув голову. Був се молодець гарний і сильний. В академії говорили колись, що має голову Бакха на плечах Геракля. Приятелї називали його Барбару, ізза його схожости з сим представителем народу.

— Ходи — сказав Ґамелїн — мушу з тобою поговорити про важну справу.

— Дай менї спокій — відповів живо Депаґіс. І кинув кілька невиразних слів, ждучи відповідної хвилї, щоби побігчи дальше.

— Я йшов за божеською жінкою, в соломянім капелюсї; якась модистка, з ясним волосєм, той проклятий віз віддїлив мене від неї.. Виминула його, вже є на кінцї моста!

Ґамелїн пробував придержати його, впевняючи що справа важна.

Але Депаґіс вже всунув ся між конї, сторожу, шаблї і смолоскипи за своєю модисткою.

IV.

Була година девята рано. Цьвітневе сонце цїдило блески крізь ніжні листки дерев. Відсьвіжений нічною бурею воздух був роскішно лагідний і прозорий. Від часу до часу якийсь їздець переїзджаючий через алєю Вдів, переривав тишу самоти. На краю тїнистої алеї, побіч хати під знаком a la belle Lilloise, на деревлянїй лавцї, Еварист ждав на Ельодию. З того дня, в котрім їх пальцї стрінули ся на батистї шарфи і змішали ся їх віддихи, Еварист не показав ся більше в маґазинї під знаком "Любов маляря". Протягом цїлого тижня його гордий стоїцизм і з кождим днем зростаюча несьміливість держали його здалека від Ельодиї. Написав був до неї лист поважний, пону-

рий, горячий, в якім представив закиди проти горожанина Блєза а замовчав про свою любов і біль і заповідав свою невідмінну постанову не вернутись ніколи до маґазину образів. Показав також у виконаню сеї постанови більшу постійність, ніж моглаб сього бажати собі його чутлива любка. Вдача Ельодиї була зовсім противна; вона була готова боронити свого добра в кождій хвилї і тому як-стій подумала про се, як би то відзискати свого любка. Спершу хотіла йти до нього до робітнї при площі de Thionville. Але знаючи про його понуру вдачу і здогадуючись з листу, що його серце сильно розбурхане, бояла ся, чи наслїдком гніву до її батька він не постарає ся також, щоби й її не бачити; прийшла отже до переконаня, що лїпше назначити йому романтичне і сентиментальне рендезву, від якого він не може вимовити ся, а вона може свобідно переконувати його і завдяки сприяючій її цїлям самотї очарує його і поборе.

В тім часї в усїх анґлїйських городах, у всїх модних парках, учені архітекти будовали домики, що схлїбляли сїльським смакам міщухів. Хатина a la belle Lilloise, у якій мешкав цукорник, що продавав охолоджуючі напитки, опирала свою удавану нужду на артистично наслїдуваних останках старої вежі, і в такий спосіб лучила в собі сїльський чар з мелянхолїєю руїн. І неначе-б за мало було сеї хатини і розваленої вежі для зворушеня вразливих душ, цукорник виставив під вербою гробовець, колюмну, увінчану жалібною урною з написом: "Клєона свому вірному Азорови". Хатки, руїни, гробівцї.. В передоднї смерти аристократия повиставлювала у своїх парках сї символи убожества, знищеня і смерти. Тепер міщани-патріоти любили пити, танцювати, любувати ся в штучних хатках, в тїни штучних монастирів, штучно зруйнованих, серед штучних гробівцїв, бо однї і другі були приклонниками природи, учениками Жана Жака Руссо, мали однаково чутливі серця, переповнені фільософією.

Прийшовши на місце перед означеною порою, Еварист мірив час битєм свого серця наче маятником годинника. Попри нього перейшла патруля з вязнями. Десять хвиль пізнїйше молода жінка в рожевій сукни, з китицею цьвітів в руцї, в това-

ристві молодого чоловіка в трикутнім капелюсі, червонім фраку, споднях і камізельці в паски, всунула ся до хатини — зовсім подібно до коханків старого режіму, так, що випадало хиба вірити разом з горожанином Блєзом, що є в людях риси характеру, яких ніякі революциї не зміняють.

Незабаром надійшла з Reuil чи Saint-Cloud стара жінка, несучи в руках пудло форми цилїндра, мальоване яркими красками, і сїла на лавці побіч Ґамелїна. Пудло, на якого накривці виднїла ся вказівка для витяганя льосів, поставила перед собою. Ся жінка продавала в публичних городах малим дітям тїсточка на льос щастя. Була се купчиха "радощів"; під сею назвою продавала давний рід тїсточок, які можливо тому, що їх стара, сягаюча непамятних часів назва "забудьків" приводила на думку влїзливе понятє довгу непамяти, або просто з капрису називали ся тепер "радощами".

Стара обтерла кінцем фартуха піт з чола і почала виводити жалї на божу несправедливість, бо тяжке житє дає людям. Її чоловік має шинок над рікою в Saint-Cloud, а вона приходить що дня на Елїзейські поля і, потрясаючи кастинєткою, викрикує: "Радощі, ласкавий пане, радощі!" І цілої тої праці за мало на забезпеченє їх старости. Бачучи, що молодий сусїд з лавки готовий пожалїти її, почала широко виводити причину своєї біди. Се Република, відбираючи маєток богачам, відняла бідним хлїб від уст. І нема надії, щоби се змінило ся на лїпше, навпаки, по деяких знаках показуєть ся, що буде ще гірше. В Нантер одна жінка привела на сьвіт дитину з головою змия, в Peuil грім ударив в церкву і стопив хрест на дзвіниці, крім сього в лїсї Шавіль бачили вовкулака. Замасковані люди затроюють керниці і розпилюють у воздусї порошки, що спроваджують недуги.

Еварист побачив Ельодию; вискочила з каритки. Він підбіг до неї. Очи молодої жінки блестїли в тїни соломяного капелюха, губи, так само червоні як гвоздики, які держала в руцї, усьміхали ся. Чорний аксамітний шаль був зложений на грудях на хрест і завязаний з заду. Крізь жовту сукню можна було бачити швидкі рухи колїн і маленькі ніжки, одягнені в низькі черевики. Бедра були зовсім вільні, бо Революция осво-

бодила стан горожанок; широка спідниця, здута низше бедер, закрила форму, переборщуючи її, і ослонювала дійсність, побільшаючи її образ.

Еварист хотів промовити, але не міг знайти слів, і докоряв себе за своє змішане, яке для Ельодиї було тисяч разів милійше ніж найсердечнійше повитанє. Завважила також і взяла се за добрий знак, що Ґамелін завязав нині краватку стараннійше ніж звичайно. Подала йому руку.

— Я хотіла бачити ся з вами — сказала — і поговорити. Я не відповіла на ваш лист: не подобав ся, не віднайшла в нім вас. Був би приємнійший, якби був природнійший. Я не могла би зробити кривду вашому характерови і розумови, коли-б думала, що ви справді не хочете прийтм до нашого склепу тому, що мали малу політичну суперечку з людиною значно старшою. Впевняю вас, що нема страху, щоби мій батько зле вас приняв, коли прийдете до нас. Ви його не знаєте, він не памятає вже, що вам говорив, анї що ви сказали йому. Не кажу, що між вами є велика симпатия, але він не знає урази. Говорю щиро; він не дуже цікавить ся ні вами ні мною. Думає лише про свої справи і приємности.

Ельодия йшла до альтанок, які окружали хатину, він ішов за нею з певною відразою, бо знав, що се були місця сходин для продажної любови і хвилевих любощів. Вибрала столик найбільше укритий.

— Маю тобі так богато сказати, Еваристе! Приязнь має свої права: чи позволиш менї з них користати? Буду богато говорити про вас... і троха про себе, коли позволиш.

Цукорник приніс фляшку лїмоняди і дві склянки, Ельодия поналивала їх сама, призвичаєна до господарюваня, а зробила се зі зворушуючою ґрацією. Оповіла йому про свої дїточі лїта, говорила про красу матери, яку любила виславляти з привязаня і як жерело своєї власної краси, вихвалювала хоробрість своїх предків, бо була горда своїм старим міщанським родом. Оповідала, як утративши в шіснацятім році житя сю чудову матїр, жила без опіки і без любови. Описала себе такою, якою була, живою, вразливою, сьмілою і додала;

— Еваристе, я пережила занадто сумну і самітну молодість,

і упереджаю тебе, що не легко зречу ся симпатиї, на яку, на мою думку, можна менї числити і яка менї дорога.

Еварист глянув на неї з чутєм.

— Невжеж може бути, Ельодиє, що я тобі не байдужий? Можу-ж вірити...

Задержав ся зі страху, щоби не сказати занадто богато і не надужити так цінної приязни.

Подала йому добродушну малу ручку, що на-пів висувала ся з тїсного рукава, прибраного коронкою. Її груди филювали від зворушеня.

— Жадай від мене, Еваристе, всїх почувань, які ти бажав би собі, щоби я мала для тебе, а не заведеш ся що до склонности мого серця.

— Ельодиє, Ельодиє, чи се, що говориш, повториш ще, коли дізнаєш ся...

Завагав ся.

Вона спустила очи.

Еварист докінчив тихше:

— ...Що тебе люблю?

Вчувши останнї слова, почервонїла від радости. І тодї, як його очи висказували нїжну розкіш, в кутах її уст мимохіть заграв глумливий усьміх. Думала собі: І йому здаєть ся, що перший осьвідчив ся! Ще й може боїть ся розгнївати мене!

Але сказала йому ласкаво:

— Отже ти не бачив сього, мій дорогий, не бачив, що я люблю тебе?

— Здавало ся їм, що вони самі одні на сьвітї. В своїм захопленю. Еварист підніс очи до неба, яке яснїло блеском і блакитом.

— Глянь, як дивить ся на нас небо! Воно чудове і добре, як ти, моя кохана: має твій блеск, лагідність і усьміх.

Почував ся з'єдиненим з цїлою природою, бажав собі, щоби вона брала участь в його радости і хвилї. Для нього, для звеличаня його заручин, цьвіти каштанів запалювали ся як канделябри, горіли величезні смолоскопи тополї.

Радував ся своєю силою і великістю. Вона, нїжнїйша і субтельнїйша, мякша і солодша, рада була своїй слабости і за-

раз по завойованю його піддавала ся йому цілковито. Тепер, коли мала його під своєю властю, признавала його паном, героєм, богом, бажала собі слухати його, подивляти, віддати ся ціла. В тіни альтанки зложив на її устах довгий, горячий поцілунок, під яким опустила ся її отяжіла голова. В раменах Евариста почувала, що її тіло тане як віск.

Довго ще говорили про себе, забуваючи про цілий сьвіт. Еварист виповідав думки загальні і чисті, які Ельодию вводили в захопленє. Вона говорила про річи ніжні, пожиточні, особисті. Потім, коли пригадала собі, що не може оставати довше, підняла ся рішучим рухом, дала Ґамелїнови червоні гвоздики, що зацвили на її вікні, і легко вскочила до каритки, яка була її привезла. Була се жовто мальована нанята каритка на високих колесах, і не було в ній нічого особлившого, а так само в станґреті. Але Ґамелїн ніколи не брав каритки, анї він анї ніхто з його окруженя. Коли побачив її на сих високих швидких колесах, серце йому стиснуло ся і заволоділо ним болюче прочутє: наслідком певного рода чисто інтелектуальної галюцинациї здавало ся йому, що сї конї уносять Ельодию поза дійсний сьвіт, поза теперішний час, до якогось богатого веселого міста, до місць люксусу і роскоші, для нього завсїди недоступних.

Каритка щезла. Змішанє Евариста минуло, але лишив ся йому глухий неспокій. Почував, що години ніжности і забутя, не повторять ся вже ніколи.

Перейшов через Елїзейські поля, де сиділи жінки в ясних сукнях, шиючи або гафтуючи, а діти їх бавили ся під дверми. Перекупка "радощів" зі своїм пудлом у формі барабана пригадала йому ту, яку стрінув в алеї Вдів, і здавало ся йому, що між тими обома стрічами пройшов цілий вік його житя. Минув площу Революциї. В городі Туілєрий почув долїтаючий з далека той величезний гамір великих днів, сї згідні голоси, які, як говорили неприятелї Републики, мали замовкнути на завсїгди. Приспішив кроку серед зростаючих окриків і дійшов до улиці Гоноре, засипаної товпою мущин і жінок, які викрикували: "Нехай живе Република! Нехай живе Свобода!". Мури городів, вікна, бальკони, дахи були заповнені глядача-

ми, щ повівали хустками і капелюхами. Попереджений сапером, який промощував дорогу походови, окружений муніципальними офіцирами, народньою ґвардиєю, жандармами, артилеристами, гузарами, наближав ся звільна на головах горожан чоловік з жовтою краскою лиця, з головою окруженою дубовим вінцем, закутаний старим зеленим плащем з горностаєвим ковніром. Жінки кидали йому цьвіти. Він водив довкола пронизуючим поглядом своїх жовтих очий, наче-би в сій товпі ентузиястів глядав ще ворогів народа і зрадників до укараня. На його дорозі Ґамелін з голою головою, злучаючи свій голос зі сто тисячами голосів, закричав грімко:

"Нехай живе Мара!"

Триюмфатор увійшов немов Призначене до салї Конвенту. Тоді, як товпа спровола розпочала розходити ся, Ґамелїн оперши ся на придорожнім стовпі на улици Гоноре, притискав рукою серце, яке йому сильно товкло ся. Се, що перед хвилею бачив, наповняло його огненним запалом, високим почутєм.

Він любив і шанував Мара, котрий що тижня приймав його щиро в своїм убогім домі, що стояв для всїх отвором, котрий говорив з ним з запалом про публичні справи, иноді випитував ся про наміри ворогів вітчини і хоч обдарований непомильною ясновідючістю, не гордував думкою ще не заслуженого патріота. Шанував ту хору людину, з огнем в жилах, яку з'їдали боляки і яка останки сил віддавала для служби Републики. Подивляв, що неприятелї справедливо, укладаючи змову на його згубу, зготовили йому триюмф: благословив революцийний трибунал, що уневиннюючи приятеля народу, звернув Конвентови найзавзятїйшого, найчеснїйшого законодавця. Перед очима бачив безустанно сю голову, яку пожирала горячка, увінчану горожанським вінцем, се обличє, прикрашене чесною думкою і безмилосерною любовю, зболїле, змінене, з судорожно затисненими губами, сї широкі груди, того конаючого чоловіка, що з висоти свого живого триюмфального воза наче кликав до співгорожан: "Будьте за моїм прикладом патріотами аж до смерти!".

Вулиця була пуста, покрили її тіни ночи. Запаляч ліхтарні перейшов із своєю ліхтаркою, а Ґамелін шептав:

— Аж до смерти!...

V.

В девятій рано Еварист застав в Люксембуськім городі Ельодию; ждала на нього на лавці.

Від місяця, від хвилї, як визнали перед собою свою любов, бачили ся що дня, то в складї образів, то в робітнї при площі Тіонвіль, дуже чутливо, з повздержністю, яку їх відносинам надавала вдача любка. Поважний, чесний, деіст, добрий горожанин, Еварист, маючи злучити ся з улюбленою в обличю права або Бога, відповідно до обставин, хотів се робити тільки явно, перед сьвітом. Ельодия признавала цілу благородність сеї постанови; але сумнїваючи ся про подруже, яке в тих умовах було неможливе, а не хотячи також іти проти принятих товариських форм, в глибинї душі бачила розвязку справи одиноко в звязи, яку її тривкість зробить шановною, а тайність приличною. Надіяла ся також згодом побороти скрупули занадто несьмілого любка. Але не хотіла відкладати довше конечних звірювань і тому просила його о годину розмови в сім самітнім городци коло церкви Кармелїтів.

Глянула на нього нїжно і щиро, взяла його за руку, приказала сїсти коло себе і розпочала говорити спровола, повагом.

— Занадто шаную тебе, Еваристе, щоби що - небудь перед тобою таїти. Вважаю тебе достойною мене; я не була-б нею, колиб я тобі всего не сказала. Вислухай мене і будь моїм судиєю... Не можу докорити себе ні за який вчинок низький, огидний або подиктований користолюбивістю. Я була слаба і легковірна... Мусиш мій дорогий, взяти під увагу тяжкі умови мого житя. Знаєш, що я не мала вже матери: батько, ще молодий, думав тільки про свою приємність і не дбав про мене. Я була вразливою; природа наділила мене нїжним серцем і благородною душею і хоч не поскупила менї здорового і певного розуму, то почуванє переважало в мене над розумом. На

жаль, переважилоб і нинї, коли розум і почуванє разом віддають мене тобі цїлу і на завсїгди, Еваристе!

Говорила спокійно, з умiркованєм, її слова були з гори приготовані; від давна рішила ся висповідатись перед ним, бо була щира і любила наслїдувати Жана Жака Руссо. При тім дуже розважно думала: "Еварист довідаєть ся колись про тайну, яка є не тільки моєю власністю, лїпше отже, щоби визнанє з власної волї повідомило його про те, про що міг би колись на мій сором довідати ся." Вразлива, піддаючи ся природї, не чула ся дуже винуватою і се робило її сповідь менше прикрою. Зрештою числила, що скаже тільки те, що треба.

— Ах! — зітхнула. — Чомуж ти тодї не був при менї, Еваристе, в хвилях, коли я була сама, опущена?

Ґамелїн узяв дослівно просьбу Ельодиї бути її судиєю. З природи чи через лїтературне вихованє приготований до домашних судів, Еварист готовив ся вислухати сповіди Ельодиї. Бачучи, що вона вагаєть ся, дав знак, аби говорила.

— Один молодий мущина, в якого попри численні хиби було також богато прикмет, яких не таїв, знайшов в менї красу і заняв ся мною з зачудовуючим запалом: був в цьвітї лїт, гарний, мав знайомства з гарними жінками, що явно обожали його. Не красою анї навіть не розумом подобав ся менї: вмів мене з'єднати, показуючи менї любов, і здаєть ся менї, що справдї любив мене. Був ніжний, упереджаючий. Я домагалась лише зобовязань серця, а серце було непостійне... Виную тільки себе, лише зі своїх дїл сповідаю ся. Не жалую ся на нього тепер, коли він став для мене чужим. Ах, присягаю тобі, Еваристе, він тепер для мене такий, наче-б нїколи не істнував.

Замовкла. Ґамелїн не відповів нїчого.

Зложив на хрест руки на грудях, зір його був острий і понурий. Думав рівночасно про любку і про свою сестру Юлїю. Юлїя також послухала любка. Але вона неподібна до Ельодиї, дала ся викрасти не в пориві нїжного серця, а щоби знайти далеко від своїх люксус і роскоші. У свой строгости осудив був сестру і був близький осудити любку.

Ельодия говорила дальше лагідним голосом:

— Я була пересякнена фільософiєю. Я вірила, що люди є

з природи чесні. Нещастєм моїм було, що я стрінула любка, не виробленого в школї природи моральности. Суспільні пересуди, амбіция, еґоїзм, фалшиве понятє чести зробили його самолюбом, віроломним.

Сї вираховані слова викликали сподїваний успіх. Погляд Ґамелїна злагіднів. Запитав ся:

— Хто тебе звів?

— Не знаєш його.

Передвидїла се питанє і рішена не відповідати на нього, подала на се причину.

— Май милосердє наді мною, молю тебе. Для тебе і для мене я вже й так за богато сказала!

А коли налягав, сказала:

— Для нашої любови не скажу тобі нїчого, що в твоїй голові означало би тобі близше того... чужого. Не хочу ставити привиду для твоєї заздрости, не хочу влїзливої тїни між мною і тобою. Аджеж не тепер, коли я про того чоловіка забула, дам його пізнати тобі.

Ґамелїн налягав, аби назвала імя того, що звів її. Того слова вживав постійно, бо не сумнївав ся нї хвилї, що її зведено, ошукано. Не розумів навіть, щоби могло бути инакше, щоби вона могла услухати таємного голосу крови і тїла і піддати ся непоборимому пожаданю. Не міг зрозуміти, щоби ся ніжна і роскішна істота, ся гарна жертва віддала ся сама. Для заспокоєня його понять треба було, щоби вона була взята силою або хитрістю, знасилувана, втягнена в заставлені на неї сїти. Він ставив їй питаня осторожні, але строгі, рішучі, вперті. Питав ся, як завязала ся та знайомість, чи трівала довго або коротко, чи був спокійний або бурливий і як вона її зірвала. Безустанно вертав ся до способів, яких ужив той чоловік, аби її звести, неначе-б той мусїв конче уживати якихсь способів дивних, нечуваних. Всї ті питаня ставив даром. Ельодия мовчала з молючим і лагідним упором, з заціпленими устами і очима повними сліз.

Але Еварист запитав ся, де є тепер той чоловік, відповіла:

— Виїхав з королївства.

— І швидко поправила ся.

— Виїхав з Франциї.

— Еміґрант! — крикнув Ґамелін.

Глянула на нього мовчки, рівночасно успокоєна і засмучена, що ось він сам утворює собі дійсність згідну зі своїми політичними пристрастями і дешевим коштом надає своїй заздрости якобінську краску.

Але в дійсности коханець Ельодиї був канцеліст прокураториї, писар Херувимчик, котрого обожала і на спомин про нього по трьох роках ще били на неї огні. Та він старав ся о ласку заможних старших дам і Ельодию покинув для досьвідченої дами, яка винагороджувала його заслуги. Вступивши по скасованю правничих канцелярий до париського, маґістрату був тепер гузаром санкюльотом і іграшкою якоїсь бувшої аристократки.

— Аристократ! Еміґрант! — повторював Ґамелін.

Ельодия не випроваджувала його з блуду, а бодай не бажала собі, щоби знав всю правду.

— І підло покинув тебе!

Спустила голову.

Він притиснув її до серця.

— Дорога жертво монархістичного зіпсутя, моя любов пімстить ся на сім нуждарі. Колиб лише небо позволило мені його стрінути! Зумію пізнати його!

Відвернула голову, засумована, всьміхнена і заразом заведена. Хотїлаб, щоби він був інтелїґентнїйший в справах любови, природнїйший, брутальнїйший. Почувала, що тому прощає так легко, бо має холодну уяву. Її сповідь не будить в нїм тих почувань, не насуває йому перед очи тих образів, які є тортурами для влюблених. Нарештї в сім уведеню бачить лише факт моральний і суспільний.

Встали і прохожували ся по тїнистих алєях городу. Він упевнював її, що длятого, що терпіла, цінить її стораз більше. Ельодия не домагалась так богато: любила його такого, яким був, і подивляла ґенія штуки, що жеврів у ньому.

Виходячи з люксембурського городу, стрінули великі товпи народу на вулици l'Egalite і коло національного театру. Не зачудувало їх се зовсїм: від кількох днів панували великі за-

ворушеня в найпатріотичнїйших секціях, ішли доноси на фракцию орлєанську і спільників Бріссота, що, як говорено, змовились згубити Париж і вирізати републиканців. Ґамелїн підписав був сам недавно петицию Комуни з домаганєм виключеня двацяти членів. Хотячи перейти під аркадою, яка лучила театр з сусїдним домом, Еварист і Ельодия мусїли прорізати ся крізь товпу горожан в карманьолях, до яких промовляв молодий вояк, гарний як АморПраксітеля під своїм шоломом зі шкіри пантери. Сей пречудовий мущина обвиняв приятеля народу за брак енерґії.

— Ти спиш, Марa, — говорив — а федералїсти кують для нас кайдани.

Ельодия, котра тільки звернула на нього погляд, сказала неспокійно:

— Ходи Еваристе!

Юрба, говорила, наповняє її страхом, боїть ся зімлїти в сїм натовпі.

Розійшли ся на площі de la Nation, присягаючи собі вічну любов...

Того самого ранку горожанин Брото подарував горожанцї Ґамелїн чудового каплуна. Він був осторожний і не зраджував ся з тим, звідки дістав його: бо дістав його від перекупки з міських галь, якій часами секретарював, а було знаною річю, що перекупки з галь настроєні роялїстично і зносять ся з еміґрантами. Горожанка Ґамелїн приняла каплуна з вдячностю. Не часто можна тепер бачити такі штуки: харчі дорожіють. Нарід боїть ся голоду, аристократи хочуть його, а спекулянти готовлятъ.

Горожанин Брото, запрошений на обід, явив ся точно і ґратулював господинї, що такий приємний запах розходить ся з її кухнї. Справдї, в робітнї маляра пахло добрим росолом.

— Ви надто чемні, — відповіла шановна дама. — Треба приготовити жолудок на приняте вашого каплуна, і я зварила яринову зупу зі шкіркою солонини і шпіковою кістю. Нїщо не додає росолови такого запаху як шпікова кість.

— Се похвальний прінціп, горожанко, — сказав старий Брото. — І розумно зробиш, коли вложиш завтра, позавтра і

через цілий тиждень ту цінну кість до горшка, а вона ще певне надасть запах росолови. Так поступала Сибіля з Панзоуст; варила вона капусняк зі шкіркою жовтої солонини і старим savorados. Так називаєть ся в її краю, який є також і моїм, сочна і смачна кість шпікова.

— Дама, що про неї говорите, — сказала горожанка Ґамелїн — мусіла бути дуже вирахована, коли так довго клала до росолу ті самі кости.

— Жила скромно — відповів Брото, була бідна, хоча була ворожкою.

В ту мить увійшов Еварист Ґамелїн, зворушений ще розмовою, яку що-йно почув. Присягав собі, що віднайде зводителя Ельодиї, щоби пімстити на нїм і свою любов і Републику.

По звичайних словах поздоровленя Брото вів дальше нитку своєї промови.

— Рідко буває, щоби пророки збогачували ся. Занадто скоро сьвіт пізнасть ся на їх обманьствах, і се робить їх ненависними. Але ще більше треба би їх ненавидїти, колиб дїйсно предсказували будучність. Житє чоловіка стало ся-б неможливим, колиб знав, що має його стрінути. Бачив би будучі терпіня, з їх причинами. Терпів би заздалегідь і не радувалоб його теперішне щастє, якого кінець мав би перед очима. Невідомість є конечною передумовою людського щастя і треба признати, що найчастїйше до того примінюємо ся. Не знаємо про себе майже нїчого, про инших зовсїм нїчого. Невідомість запевняє нам спокій, а брехня — щастє.

Горожанка Ґамелїн поставила росіл на столї, відмовила молитву, попросила сина і гостя сїсти і не користуючись місцем, яке горожанин Брото побіч себе предложив, розпочала їсти стоячи, бо знала — як говорила — до чого чемність її зобовязує.

VI.

Була десята година рано. Воздух був жаркий без найменшого подуву вітру. Був се найгорячїйший місяць, який коли будь хто запамятав.. У тїсній Єрусалимській вулицї сотка горожан секциї стояла лавою коло дверий пекаря, під доглядом

чотирох вояків народньої ґвардиї, котрі з оружєм при ногах спокійно курили люльки.

Декрет Конвенту зарядив норму в видаваню живности; збіже і мука швидко щезли. Як Жиди на пустини, Парижани вставали перед до-сьвіта коли хотїли їсти. Всї ті люди товпили ся один коло одного — чоловіки, жінки, дїти — під небом, яке палило наче розтоплене олово, розкладало гниючі відпадки і збільшувало випари поту і бруду. Попихали ся, накликували і глядїли на себе з виразом всїх почувань, які людські єства можуть мати одні для других; з антипатиєю, обридженєм, нехітю, байдужністю. Кождий знав з сумних досьвідів, що нема хлїба для всїх, тож ті, що прибули на останку, старали ся перепхати ся наперед; ті, що тратили поле, нарікали, гнївали ся і надармо покликували ся на свої потоптані права. Жінки завзято розпихали ліктями, щоби задержати своє місце або добути лїпше. Коли стиск ставав ще більший, роздавали ся крики: "Не пхати ся!", на котрі кождий протестував тим, що його самого пхають.

Щоб усунути сї щоденні непорядки, визначені секциєю комісарі привязали до дверий пекаря шнур, якого кождий мав держати ся в рядї; але занадто зближені руки стрічали ся на шнурі і розпочинали боротьбу; хто раз випустив шнур, не міг вже схопити його в друге; невдоволені або жартівники розрізували шнур, треба було отже сей спосіб закинути.

В сїм рядї душили ся, омлївали, жартували, сипали дотепами, кидали лайкою на аристократів і федералїстів, виновників цїлого нещастя. Коли перебігав пес, кликали на него: Пітт... Часами роздавав ся голосний удар в лице, яким хоробра горожанка обдаровувала сьмільчака, коли тимчасом обнята сусїдом молода служниця, з прижмуреними очима і розхиленими губами, зітхала солодко. За кождим словом, жестом, рухом, що побуджував жартовливий гумор Французів, юрба молодих сьмільчаків починала затягати "Ка іра", мимо протестів старого якобінця, розгнїваного сим, що до двозначних, неприличних жартів уживаєть ся пісні, яка висловляє цїлу републиканську віру в ясну, щасливу будучність.

Розлїплювач афішів з драбиною під пахою налїпив на му-

рі напроти пекарні оголошенє Конвенту, яке наказувало видавати мясо з яток порциями. Прохожі задержували ся і відчитували ще мокру карту. Перекупка ярин з кошем на плечах закликала грубим, розбитим голосом:

— Минули ся вже гарні воли, нема! Стискай собі кишки!

Нараз з близького каналу розійшов ся такий смрід, що кільком особам зробило ся слабо: одна жінка зімлїла. Передано її ґвардийцям, які занесли її до недалекої криниції. Всї затикали собі носи; через товпу перебіг шум невдоволеня, почули ся слова перестраху. Один одного питав ся, чи може закопано тут якого здохлого зьвіра, чи се злобно розсипана отруя, чи може забуте в якійсь пивниці тїло жертви вересневих днїв: аристократа або попа.

— Чи-ж складали їх тут?

— Складали їх скрізь.

— Се мусить бути хтось з Chatelet. Я бачив їх з триста, цїлу скирту на Pont au Change.

Парижани бояли ся мести тих бувших аристократів, що й мерцями затроювали їм воздух.

Еварист Ґамелїн займав також місце в ряді, хотїв ощадити старій матери труду довгого постою. Його сусїд, горожанин Брото, товаришив йому, спокійний, усьміхнений, з Люкрецием в отвореній кишени старого фрака. Шановний старчик вихвалював сю жанрову сцену, достойну кисти новочасного Тенїера.

— Сї носильщики і куми — сказав — забавнїйші ніж Греки і Римляни, тепер так цїнені нашими малярами. Що до мене, то я завсїгди любив стиль флямандський.

Осторожність і такт велїв йому замовчати, що була в нього колись ґалерия флямандських образів, яка що до вибору і числа образів могла рівнати ся збірці пана Шоазеля.

Гарна є лише старинність і те, що черпає з неї натхнїнє,— відповів маляр. — Але годжу ся з тим, що сільські жанрові сцени Тенїера, Стена і van Ostade варті більше, ніж марні річи Вато або Буше.

Перейшов розносчик часописий, викрикуючи:

— Бюлєтин революцийного Трибуналу! Лїста засуджених!

— Не досить одного революцийного трибуналу! — сказав маляр.—Повиненби бути в кождім місті, —що кажу?—в кождій громаді, в кождім окрузї. Треба, щоб всї батьки родин, всї горожани були судиями. Коли нарід живе під арматами ворогів і штилєтами зрадників, поблажливість є злочином. Люґдун, Марсилїя, Бордо обняті повстанєм, Корсика збунтована, Вандея в огнї, Моґунция і Валєнсіен в руках коалїциї, зрада по селах, містах, таборах, зрада на лавах Конвенту, зрада на воєнних радах наших ґенералів! Нехай ґільотина ратує вітчину!

— Не подношу прінціпіяльних закидів проти ґільотин — відповів старий Брото. Природа, моя одинока учителька і володарка, дїйсно нїчим не переконує мене, щоби людське житє мало якусь вартість, навпаки, на ріжні лади навчає, що не має нїякої. Єдиною цїлию істот, як здаєть ся є ставати жером инших, яких жде такий самий кінець. Морд є правом природним, отже кара смерти є справедлива під умовою, що не виконуєть ся її анї для чесноти, анї для справедливости, але з конечности або для осягненя певних користий. Мушу одначе мати неприродні інстинкти, бо не можу дивити ся без відрази на розлив крови; се звироднїнє, якого цїла моя фільософія не зуміла усунути.

— Републиканцї — відповів Еварист — є людяні і чутливі. Лиш деспоти кажуть, що кара смерти є невідлучним атрибутом власти. Нарід колись знесе її. Робеспєр поборював її, а з ним всї патріоти; декрет про знесенє кари смерти не буде нїколи виданий за рано. Але в житє увійти повинен тільки тодї, коли останнїй ворог Републики згине під мечем права.

Ґамелїн і Брото мали тепер за собою богато опізнених, між ними кілька жінок з секциї; серед них визначала ся гарна, висока жінка в хустинцї і саботах, з шаблею перевішеною через рамя, молода, ясноволоса, розхрістана дївчина в сильно зімятій, зложеній на хрест на грудях хустинї, і молода мати, яка кормила збідовану дитину. Дитина, не находячи вже молока в грудях, кричала, але крик той був слабий, жалісний, придавлений плачем. Дитина видавала ся дуже маленькою,

краску лиця мала бліду, очи розпалені. Мати приглядала ся їй з болючою ніжністю.

— Се дитятко ще дуже молоде — сказав Ґамелїн, звертаючись до нещасливого немовлятка, яке плакало за його плечима в товпі чекаючих.

— Має шість місяців, біднятко!... Батько його в війску: він один з тих що відперли Австрийців у Конде. Називаєть ся Дюпонтей, з фаху купець сукна. Бідачиско хотїв боронити вітчини і побачити трохи сьвіта. Пише часто, радить менї бути терпеливою. Терпеливість! Легко говорити... Якжеж маю прокормити мого Павлуня, коли сама не маю чим поживити ся.

— Ах, — закликала мала бльондинка, — прийдеть ся нам ждати тут ще з годину, а вечером треба ту саму церемонїю повторити перед дверми корінного купця. З небезпекою житя дістаєть ся кілька яєць і пів фунта масла.

— Масла, — зітхнула горожанка Дюпонтей — від трьох місяців я його не бачила!

І хор жінок почав падькати над дорожнечею і браком живности. Кидав проклони на еміґрантів і висилав на ґільотину секцийних комісарів, які безсоромним жінкам за цїну огидних ласк видають пулярди і чотирофунтові хлїби. Ходили алярмуючі вісти про волів топлених в Секванї, про мішки збіжа висипані до каналів, про хлїб викинений до відходових місць. Се морителї народу, роялїсти, роляндисти, брісотисти вигнищують париський нарід.

Нараз молода бльондинка у зімятій хустцї крикнула, неначе-б горіли на нїй суки, які перетрясала живо. Перевертала кишенї, викрикуючи, що украдено їй гроші.

На вість про сю крадіж велике обуренє заволоділо сим дрібним народом, який бурив палати на передмістю Сен-Жермен і залив своєю филею Туілєрийї, нїчого не забираючи з собою, тими кумами і ремісниками, що радо спалили би версальський замок, а почували ся би збещещеними, колиб забрали шпильку. Молоді сьмільчаки кинули з нагоди пригоди молодої дївчини кілька двозначних жартів, одначе товпа приняла їх з невдоволенєм. Дехто говорив вже, щоби повісити

злодія на лїхтарнї, розпочинано бурхливе слїдство. Висока дївчина, вказуючи пальцем на старчика, що подобав на черця, який скинув з себе рясу, присягала, що се зробив "капуцин". Товпа, в одну мить переконана, видала грізні оклики смерти.

Старчик, так раптом виданий на поталу публичної мести, став дуже скромно перед горожанином Брото. Виглядав дійсно на черця. Його шановне лице опоганив вираз страху, викликаний гнївом товпи, і ще сьвіжими споминами вересневих днів. Страх, що малював ся на його лици, робив його підозрілим народови, який радо вірив, що лише виновники боять ся його судів, немовби нерозважна скорість тих судів не могла перестрашити найневиннїйших.

Брото приняв був за прінціп не противити ся нїколи почуваням юрби, особливо коли вони були глупі і жорстокі, "бо тодї, — говорив, — голос народа є голосом Бога". Але Брото був неконсеквентний, і тому заявив, що без огляду на те, чи чоловік той є капуцином чи нї, не міг украсти гроший горожанцї, до котрої не зближав ся нї на хвилю.

Юрба прийшла з того до висновку, що хто боронить злодія, той його спільник, і роздали ся голоси, що требаб обох остро покарати. А коли Ґемелїн заручував за горожанина Брото, найрозумнїйші постановили його відіслати разом з двома попередними до секциї.

Але нараз радісний крик молодої дївчини дав знати, що гроші знайшли ся. В тій хвилї дали ся чути глумливі крики і свисти під адресою дївчини, змішані з погрозою публичної кари за той непотрібний алярм.

— Дякую вам, — сказав сьвященик до Горожанина Брото — що взяли мене в оборону. Імя моє не має нїякого значіня, але я повинен вам його сказати: називаю ся Людвик de Longuemare. Я дійсно чернець, але не Капуцин, як говорили сї жінки. Я клерик ордену реґули Барнабінів, який дав церкві богато учених і сьвятих. Не вистарчить виводити його початок від св. Карла Боромея; за основателя ордену треба вважати апостола Павла, якого моноґрам закон має в своїм гербі. Я мусїв покинути монастир після того, як він став ся осїдком секциї Pont-Neuf, і прибрав сьвітську одіж.

— Мій отче — сказав Брото, приглядаючись довгій одежі пана де Льонґмар — ваша одежа подостатком сьвідчить про те, що ви не виперли ся свого стану; дивлячись на неї, можнаб думати, що ви зреформували, а не покинули свій орден. Під сею поважною і суворою поверховністю добровільно виставляєте себе на глум безбожної товпи.

— Не можу одначе — відповів духовний — вдягнути на себе синій фрак як танечниця.

— Мій отче, тим, що говорю про твою одежу, хочу зложити поклін твому характерови і остерігти тебе перед небезпекою, на яку виставляєш себе.

— Ах, мій пане, треба би противно додати менї відваги до визнаня моєї віри. Бо я на жаль занадто страхаю ся перед небезпекою. Я покинув чернечу одіж, що є певного рода відступством. Я бажав би бодай не кидати дому, в якім через стільки літ Бог позволив менї провести житє в супокою і тишинї. Позволили менї лишити ся й оставити менї мою келію, а церкву і монастир перемінили на рід малого ратуша, який назвали секциєю. Я бачив, пане, бачив, як розбивали емблєми сьвятої віри, як імя апостола Павла заступила шапка ґалєрника. Часами навіть брав я участь у довірочних зборах секциї і чув, як виповідали там страшні блуди. Нарештї покинув я те спрофановане місце і жию з пенсиї 1000 франків, яку виплачує менї Зібранє; мешкаю в стайни, з котрої забрали конї на потреби армії. Там відправляю службу Божу для кількох вірних, яких присутність сьвідчить про вічність Христової Церкви.

— Я мій отче, називаю ся Брото і був колись фінансїстом.

— Пане — відповів отець Лянґмар — я знаю з прикладу сьвятого Матея, що й від торговця можна надїяти ся прихильного слова.

— Ви занадто ласкаві, отче.

— Горожанине Брото, — сказав Ґамелїн — чи не дивує тебе, як сей чесний нарід більше нїж хлїба жажде справедливости. Кождий тут готовий був покинути своє місце, щоби

покарати злодія. Ті жінки, ті чоловіки, такі бідні, позбавлені всего є непорочно чесні, не можуть знести нечесного діла.

— Треба признати — відповів Брото — що сї люди, в похвальнім бажаню повісити злодія, булиб гарно потрактували того шановного сьвященика, його оборонця і оборонця його оборонця. Руководила ними скупість і еґоїстичне привязанє до власности. Злодій, кривдячи одного, загрожував усїм; караючи його, забезпечували себе. Зрештою можливо, що сі дами, сї ремісники є чесні і шанують чуже добро. Сї почуваня впоювано їм від дитинства родичами, які певне не жалували їм різок.

Ґамелїн, не таїв перед старим Брото, що така мова видаєть ся йому недостойною фільософа.

— Чеснота — сказав — є людинї вроджена: Бог зложив зарід її в серцях людий.

Старий Брото був атеїст, і зі свого атеїзму черпав богате жерело розкоші.

— Бачу, горожанине Ґамелїн, що хоч ти революціонер у річах земських, то що торкаєть ся неба, ти консерватист і навіть реакціонер. Робеспєр і Мара також тобі богато не уступають. І видаєть ся менї дивним, що Французи, які не хочуть вже смертного короля, обстають при тім, щоб задержати володаря безсмертного, далеко більше жорстокого і деспотичного. Бо що таке Бастилїя, а навіть тортури в порівнаню з пеклом? Людство копіює своїх богів на образ своїх тиранів, а ви, що відкидаєте ориґінал, задержуєте копію!

— Горожанине! — сказав Ґамелїн — чиж не соромиш ся так говорити? І як можеш темні божества, зроджені в незнаню і страху, мішати з творцем природи? Віра в доброго Бога є конечна для моральности. Найвисше єство є жерелом всїх чеснот, і не є републиканцем, хто не вірить в Бога. Знав про се Робеспєр, коли велїв з салї якобінців усунути бюст фільософа Гельветия, що навчаючи Французів атеїзму, приготовляв їх до невільництва. Надію ся, горожанине Брото, що коли Република встановить культ Розуму, то не відмовиш згоди і признаня такій розумній релїґії.

— Я люблю розум, але не маю для нього фанатизму — від-

повів Брото. — Розум кермує нами і осьвічує нас; але коли зробите з нього божество, буде вас засліплювати і мирити зі злочином.

І Брото міркував дальше, стоячи в ринштоці, так, як робив се давнійше в золочених фотелях барона Гольбаха, заявляючи, що ті його міркуваня є основою фільософії природи.

— Жан Жак Руссо — сказав — має певний талант, головно в музиці. Був сьмішний, коли впевняв, що моральні прінціпи черпає з природи, бо в дійсности черпав їх з приписів Кальвіна. Природа навчає нас пожирати одні других і дає нам приклад всїх злочинів і проступків, які суспільний лад поправляє або зберігає. Треба любити чесноту: але добре є знати, що се є звичайний викрут видуманий людьми, щоби могли вигідно разом жити. Се, що називаємо моральністю, є розпучливим бунтом наших ближнїх проти порядку вселенної, яким є боротьба, різня і сліпа гра сил з собою суперечних. Бунт сей нищить ся сам собою, і чим більше роздумую над сим, тим більше переконую ся, що сьвіт є божевільний. Теольоґи і фільософи, які вважають Бога творцем природи і будівничим всесьвіта, представляють нам його злим і нерозумним. Називають його добрим, бо боять ся його, але мусять признати, що поступає жорстоко. Приписують йому злобу, яку навіть у людини рідко подибуємо. І через се роблять його достойним обожаня. Бо наш нужденний рід не почитав би богів справедливих і добрих, яких не потребував би бояти ся, і для їх добродійств не відчував би потрібної вдячности. Без чистилища і пекла Бог був би дуже марним володарем.

— Пане — сказав Льонґмар — не говори про природу, бо не знаєш, що се таке.

— Знаю так само добре, як ти, мій отче!

— Не можеш знати, коли не маєш релїґії, бо лиш релїґія учить нас, що таке природа, в чім її доброта і як її зіпсовано. Бог для побореня твоїх блудів не дав менї анї горячої вимови, анї сил розумованя. Я бояв ся-б, щоби моя безсильність не стала причиною ще більшої закаменїлости і богохульства, і коли всїм серцем бажав би я тобі служити, як одинокі овочі свого недискретного милосердя я зібрав би...

Реченє перервав оклик, який вийшов з перших рядів і повідомив всіх, що пекарня отворена. Всї почали посувати ся наперед дуже поволи. Ґвардиєць, який сповняв службу, впускав до середини по одному. Пекар, його жінка і помічник продавали хлїб під дозором двох цивільних комісарів з трибарвною шарфою на рамени, які справджували, чи набувець належить до секциї і чи дістає скількість хлїба, пропорціональну до числа членів своєї родини.

Горожанин Брото вважав цїлю свого житя приємність; був тої думки, що при недостачі богів розум і змисли, одинокі судиї, иншої цїли мати не можуть. Знаючи отже, що в думках маляра є за богато фанатизму, щоби міг в них засмакувати, розумний той чоловік, хотячи в хвилевих умовах укладати своє поступованє відповідно до своєї доктрини і уприємнити собі ще довге ожиданє, виняв зі своєї кишенї Люкреция, свою наймилїйшу розкіш і одиноке вдоволенє. Червона, сафіянова окладка мала роги витерті; горожанин Брото для осторожности зіскробав був з неї герби — три золоті острови, які його батько купив був за добру готівку. Брото отворив книжку в місци, де поет-фільософ, бажаючи вилїчити людий з їх марних несупокоїв любови, описує жінку серед тайни її тоалєти. Горожанин Брото, читаючи сї вірші, кидав крадькома оком на золотий карк своєї гарної сусїдки і втягав в себе з роскішю запах її вохкої шкіри. Поет Люкреций мав лише одну мудрість, його ученик Брото мав їх кілька.

Читав, посуваючи ся що чверть години два кроки наперед. До його вух даром долїтали крики жінок, які падькали над дорожнечею хлїба, цукру, кави, сьвічок і мила. Так в супокою духа дійшов аж до дверий пекарнї. За ним Еварист Ґамелїн бачив над своєю головою золотий сніп збіжа, на кратї, що замикала вхід.

Коли прийшла на нього черга, ввійшов до склепу: полицї і коші були пусті; пекар дав йому останнїй бохонець. Еварист заплатив і зараз замкнули за ним крату, зі страху, щоби юрба не вдерла ся до пекарнї. Був се пустий страх: всї ті бідаки, привчені до послуху своїми давнїйшими гнобителями і те-

перішними освободителями, відходили супокійно зі спущеною головю, волочучи за собою ноги.

Ґамелїн, дійшовши до рога улиці, побачив горожанку Дюпонтей зі своєю дитиною: сидїла на придорожнім стовпі. Сидїла без руху, блїда, без слїз, без погляду. Дитина жадно ссала її палець. Ґамелїн на хвилю задержав ся перед нею, непевний, несьмілий. Вона наче-б не бачила його.

Шепнув кілька слів, потім витягнув ніж з кишенї — простий складаний ніж з роговою ручкою — перекроїв хлїб через середину і половину положив на колїнах молодої жінки, яка глядїла за ним зі здивованєм. Але він вже щез на розї улиці. Вернувши до дому, Еварист застав матїр при вікнї, як латала панчохи. Весело подав їй принесений хлїб.

— Вибач менї, мамо; змучений довгим постоєм і жарою, вертаючи я з'їв кусник по куснику половину нашого хлїба. На силу остала твоя частина.

І удав, що стріпує окрушки хлїба з камізельки.

VII.

Горожанка вдова Ґамелїн, послугуючи ся старим утертим виразом, сказала тільки: —

— Годуючи ся раз враз каштанами, самі в каштани перемінюємо ся.

Бо того самого дня, 13 липня, вона і її син в полудне на цїлий обід з'їли зварені і перетерті каштани. Вони кінчили вже обід, коли нараз якась дама пхнула двері і наповнила робітню своїм блеском і запахом перфум Еварист пізнав горожанку Рошмор. Думаючи, що ввійшла через помилку і шукає горожанина Брото, свого колишнього приятеля, Еварист хотїв вже вказати їй стрих бувшого аристократа, або закликати горожанина Брото, щоб елеґантна жінка не потребувала видрапувати ся по млинарській драбинї. Але показало ся зараз з самого початку, що візита відносила ся до горожанина Евариста Ґамелїна. Дама заявила, що дуже тїшить ся, що його застала і може назвати ся його покірною слугою.

Не були собі зовсім чужими, бачили ся кілька разів в робітнї Давида, на трибунї у Якобінців, у реставратора Вежуа: зав-

важила була його для його краси, молодости і інтересного виразу лиця. В капелюсї, прибранім в множество кокард і пер, немов капелюх народнього репрезентанта при сповнюваню уряду, горожанка Рошмор була виперукована, вимальована, виперфумована, з тїлом ще сьвіжим під так численними приборами моди. Її станик з великими вилогами і довгими полами, який яснів множеством величезних сталевих ґузиків, був червоний як кров і невідомо було — так видавала ся рівночасно аристократкою і революціонеркою — чи носить вона краску жертв, чи може краску ката. Товаришив їй молодий військовий чоловік.

З довгою палицею з ручкою з перлової матицї, висока, гарна, показна, горожанка Рошмор обійшла цїлу робітню і, підносячи льорнетку до своїх сїрих очий, приглядала ся образам артиста, усьміхнена, готова ізза краси маляря подивляти його працї і хвалити, щоби її хвалено.

— Що се таке — запитала ґорожанка — сей образ, такий зворушуючий і благородний, що зображує гарну і нїжну жінку коло молодого хорого чоловіка?

Ґамелїн відповів, що образ зображує Ореста, якого доглядає сестра Електра, і що коли-б був міг його викінчити, була-б се напевне його найлїпша праця.

— Зміст — додав — запозичений з Ореста Еврипіда. В якімсь давнїйшім переводї сеї траґедиї читав я сцену, яка ввела мене в захопленє. Се сцена, в якій Електра, підносячи брата на ложи болїзни, обтирає йому піну з уст, відгортає волосє, що закриває йому очи, і молить улюбленого брата, щоби вислухав те, що йому скаже заки мовчать Фуриї... Читаючи і відчитуючи сей переклад, почував я немов мраку, яка заслонювала менї грецькі форми, але й не міг нїколи сього усунути. Я уявляв собі текст ориґіналу більше нервово, сильнїйше і бажав горячо виробити собі про нього докладне понятє і в тій цїли я попросив пана Ґель, котрий тодї викладав грецьку мову в College de France (було се в 91 р.), щоби переклав менї сю сцену слово за словом. Він зробив се, і я переконав ся, що старинні є далеко простїйші і лекше зрозумілі, ніж собі уявляємо.

Електра говорить до Ореста: — "Дорогий брате,яку велику радість зробив мені твій сон! Чи хочеш, щоби я помогла тобі піднести ся?". А Орест відповідає: — "Так, поможи мені встати, візьми мене і обітри решту піни приліпленої до моїх губ і очий. Груди твої приложи до моїх грудий і згорни з мого лиця сплетене волосє, бо закриває мені очи..." Перенятий сею поезиєю, такою сьвіжою і живою, тими виразами, такими наївними і сильними, я нарисував образ, який тут бачиш, горожанко.

Маляр, який звичайно дискретно говорив про свої праці, над тою не переставав розводити ся. Бачучи заінтересованє горожанки Рошмор, говорив дальше: —

— Генскін по майстерськи зобразив шал Ореста. Але Орест далеко більше зворушує нас в своїм смутку ніж шалї. Яка страшна його доля! З любови до родичів і послуху для святих наказів поповнив злочин, з якого боги мусять його розгрішити, але якого люди не простять ніколи. Для мести ображеної справедливости вирік ся природного почуваня, став ся нелюдським, видер собі внутренність. І остав ся гордим під тягаром свого страшного й чесного злочину... Я хотів би се виразити в сій ґрупі брата і сестри.

Підійшов до образу і глянув на нього з вдоволенєм.

— Деякі части — сказав — майже викінчені наприклад голова і праве рамя Ореста.

— Се чудова річ. І Орест подібний до тебе, горожанине Ґамелїн.

— Так думаєш, горожанко? — сказав маляр з поважним усьміхом.

Панї Рошмор сїла на кріслї, яке подав їй Ґамелїн. Молодий мущина стояв коло неї з рукою опертою на поруче крісла, на якім сиділа. По тім можна було пізнати, що Революция вже завершена, бо за часів давного режіму ніякий мущина не був би при чужих сьмів пальцем доторкнути ся крісла, на якім сидить дама. Вихованє веліло давнійше приноровлювати ся до тяжких нераз вимогів чемности; думали зрештою, що повдержність при сьвідках надає особливу вартість таємному сам

на сам rendez-vous, і що на те щоби стратити поважанє треба перше його мати.

Людвика Маше де Рошмор, дочка королївського ловчого, вдова по прокураторі і через двацять лїт вірна коханка фінансіста Брото des Hettes, щиро пристала до републиканських переконань. Бачили ії, як в липнї 1790 р., загортала граблями Марсове поле. Її рішучий наклін до сфер, які були при власти, легко переносив її від конституціоналїстів до жирондистів, і від жирондистів до Гори, тодї коли наклін до згідности і всеобіймаючої зичливости вязав її ще з аристократами і контрреволюціонерами. Була се особа загально знана; бувала в театрах, модних ресторанах, шулєрнях, сальонах, в канцеляриях часописий і передпокоях секций. Революция давала їй ріжнородність, розривку і радість, усьміхи, інтереси, корисні підприемства. Завязувала полїтичні і любовні інтриґи, грала на гарфі, рисувала пейзажі, сьпівала чутливі піснї, танцювала грецькі танцї, видавала бенкети, приймала гарні жінки, як прим. ґняжну de Beaufort і акторку Descoings. Цїлу ніч розставлені були у неї столи до гараздової гри в карти, — а при тім всїм мала ще час для своїх коханців. Цікава, рухлива, діяльна, легкодушна, вона знала людий, але не знала товпи, однаково далека від поглядів, які приймала за свої, як і тих, які треба було відкинути, не розуміючи абсолютно нічого з того, що діяло ся у Франциї. Була підприємчива, відважна, сьміла, бо не розуміла небезпек і мала необмежене довірє до сили своєї краси.

Молодий мущина, який їй товаришив, був в цьвітї лїт. Мідяний шолом, прибраний в шкіру пантери, отїнював його лице херувима; з того шолома спливала на плечі довга і страшна грива. За поясом мав величезну шаблю з блискучою ручкою, в формі орлиного дзюба. Рісні, блїдо синї штани окружали гарні, виточені лидки, а богаті арабески, вишиті темно шафіровою пасмантериєю, украшували його колїна. Виглядав як танечник укостюмований скрупулятним учеником Давіда до якоїсь марсової ролї, або ролї першого коханка в "Ахілю у Скрос" або "Весїлю Александра".

Ґамелїн неясно пригадав собі, що вже десь його бачив.

Дійсно був то той самий офіцир, якого перед двома днями бачив і чув, як промовляв з ґалєрії театру de la Nation.

Горожанка Рошмор представила його: Горожанин Генрі, член революцийного комітету з секциї Прав Людини. Держала його безнастанно коло себе, як живе сьвідоцтво правовірности і любовних почувань.

Горожанка вихвалювала талант Ґамеліна і запитала, чи згодив ся би нарисувати реклямову карту для модистки, якою вона інтересуєть ся; вибрала би відповідний зміст, прим. жінку, що перед зеркалом примінює шарфу, або молоду робітницю з пуделком на капелюхи в руці.

До виконаня того рода праці радили їй звернути ся до Фраґонарда сина, молодого Дюсі або Прудома, але вона воліла звернути ся з тим до горожанина Евариста Ґамеліна. Однак не подавала близших вказівок про те, і можна було пізнати, що згадала про се замовлене єдино для навязаня розмови. І дійсно прийшла в зовсім иншій справі. Жадала прислуги від горожанина Ґамеліна. Знаючи, що він добре знайомий з горожанином Мара, прийшла просити, щоби впровадив її до Приятеля народу, з яким хотіла поговорити.

Ґамелін відповів, що є занадто мало значною особистістю, щоби міг впроваджувати до Мара. Зрештою се зовсім злишне: Мара, хоч обтяжений працею, не є зовсім тим невидимим чоловіком, за якого його мають. І додав: —

— Прийме тебе, горожанко, коли ти нещаслива: бо його велике серце приступне для нещасних і милосерне для всїх терпінь. Прийме тебе, коли маєш йому що сказати в публичній справі, бо посьвятив своє житє демаскованю зрадників.

Горожанка Рошмор відповіла, що вважає для себе щастєм, повитати в Марі знаменитого горожанина, який віддав такі величезні услуги краєви і може віддати ще більші. Бажала познайомити того законодавця з людьми доброї думки, з богатими філянтропами, які можуть достарчити йому нових способів до заспокоєня горячої любови людства.

— Треба — додала — наклонити богачів до співділаня для загального добра.

В дійсности, горожанка Рошмор обіцяла банкирови Мор-

гартови запросити його на обід з Мара. Моргарт, родом Швайцарець, так само, як і Приятель народу, мав намір зількома депутованими Конвенту: Жулїяном (з Тулюзи), Дельонеєм (з Анжеру) і бувшим капуцином Таботом спекулювати акциями індийської компанії. Гра, дуже проста, полягала на ошуканчім штучнім обниженю акциї до 650 лїрів, на закупнї по сїй цїнї як найбільшої скількости акций і піднесеню їх курсу на 4000 до 5000 лїрів за помічю успокоюючих вістий. Але Табо, Жулїян, Дельоней, були підозрілі; Лякроа Фабр Д'Еґлєнтін а навіть Дантон, справедливо чи несправедливо уважали ся також підозрілими. Аґент сеї спекуляциї, барон Бац, шукав нових спільників в Конвентї і дораджував банкирови Моргартови познайомити ся з Мара.

Сей помисл контрреволюцийних спекулянтів не був такий дивний, як могло ся-б здавати. Такі люди старали ся завсїди лучити ся з сильними хвилї, а Мара своєю популярністю, своїм пером, своїм характером був могучою силою, одинокою, яка не була ще захитана. Жирондисти топили ся; Дантонїсти вже не правили. Робеспєр був призначений для ролї мірної як його ум. Зрештою був недовірчивий і незвичайно чесний; з таким чоловіком не було можна нїчого зробити. Треба отже було підійти Мара, запевнити собі його прихильність на той час, коли стане диктатором. А все заповідало, що ним буде: його популярність, амбіция, замилуванє до сильних метод. А зрештою може той чоловік приверне лад, фінанси, добробут... Він кілька разів виступав проти фанатиків, які старали ся перевисшити його в патріотизмі; від якогось часу майже так само денунциював демаґоґів як умірковани. Під'юдивши спершу нарід до вішаня збіжевих спекулянтів у їх ограблених склепах, тепер наклонював горожан до спокою і осторожности; ставав ся мужем провидїня. Мимо деяких вістий, які розсївано про нього, як про всїх инших людий революциї, сї збирачі гроша не вважали його продажним, але знали, що він честилюбивий і легковірний, надїяли ся позискати його підхлїбством, а головно прихильною фамілїярністю, яку вважали зі свого боку за найпринаднїйше підхлїбство. Числили на се, що завдяки йому будуть установляти курс всїх акций, які захо-

чуть продавати або купувати, щоби служив їх інтересам, коли буде думати, що служить лиш інтересам загалу. Горожанка Рошмор, охоча до діланя на ріжних областях, не вважаючи на те, що ще була в віці любови, взяла собі за задачу звести законодавця дневникаря з банкиром. Її шалена уява показувала їй чоловіка сутерен, з руками обагреними кровю вересневих жертв, вже звязаного з ґрупою фінансїстів, яких була аґенткою, киненого як раз з причин своєї вразливости і довіря в сам вир спекуляциї, в той дорогий їй сьвіт доставців, спекулянтів, емісариїв загранициї, банкирів і жінок легких обичаїв.

Почала налягати, щоби Ґамелїн завів її до Приятеля народу. Мара жив недалеко, при улиції des Cordeliers побіч церкви. По недовгім опорі маляр згодив ся сповнити бажанє горожанки.

Генрі, якому пропоновано, щоби прилучив ся до них, відмовив; хотїв він, як говорив, зберігти свою незалежність і свободу, навіть що до Мара. Вправдї віддав той великі прислуги Републиції, але тепер його енерґія слабне. Чиж у своїм дневнику не дораджував народови париському резиґнациї?

І молодий Генрі голосом мельодийним і з глубоким зітханєм падькав над Републикою, зраджуваною тими, що були її цїлою надїєю; Дантон відкидає проєкт оподаткованя богачів, Робеспєр виступає проти постійного урядованя секций, Мара своїми несьміливими радами ломить розгін горожан.

— О, — сказав — як же слабі ті люди в порівнаню з Лєклерком і Жаком Ру!... Ру! Лєклєрк! Ви одні правдиві приятелї народу!

Ґамелїн не чув тих міркувань, які булиб його обурили; перейшов до сусїдної кімнати перебрати ся в синїй фрак.

— Можеж бути горда твоїм сином — сказала горожанка Рошмор до горожанки Ґамелїн — се великий талант і великий характер.

Горожанка вдова Ґамелїн дала у відповідь похлїбне сьвідоцтво про свого сина, одначе не вихвалювала ся ним надмірно перед дамою висшої сфери. Бо навчено її в дитинстві, що першим обовязком малих є покора перед сильними. Мала охоту пожалїти ся: мала до сього аж занадто богато причин

і в наріканю находила пільгу для свого смутку. Вона щедро звірювала ся зі своїх терпінь перед тими, які, як думала, моглиб їй помогти, а пані де Рошмор здаєть ся належала до них. Тож користаючи з принагідної хвилї, виповідала одним духом недолю матери і сина, які обоє умирають з голоду. Образів не можна вже зовсім продати: Революция убила торговлю, немовби хто ножем перетяв. Харчів мало і доходять до небувалих цін.

І достойна жінка виповідала свої нарікання зі швидкістю, на яку могли спромогти ся її обвислі губи. Хотїла скінчити перед поворотом сина, якого гордість не позволила-б на того рода нарікання. Старала ся в можливо найкоротшім часї зворушити даму, яка видавала ся богатою, і зацікавити її судьбою своєї дитини. Розуміла, що краса Евариста є добрим союзником для зворушення дами висших сфер.

І дійсно горожанка Рошмор виявила співчутє, зворушила ся терпінями Евариста і його матери і шукала способів, щоб їх осолодити. Звелить своїм приятелям, людям богатим, закупити працї маляря.

Є ще — сказала усьміхаючись — є ще гроші у Франциї, але ховають ся.

Або ще ліпше: тому, що штука упала, постараєть ся для Евариста о посаду у барона Моргарта або у братів Вереґу, або о посаду у доставця армії.

Потім подумала, що не є се становища відповідні для чоловіка такого характеру, і по хвилї роздуми зробила знак, що знайшла, що треба.

— Мають ще іменувати кількох присяжних в Революцийнім Трибуналї. Присяжний судия, се як-раз є відповідне для твого сина. Маю зносини з членами Комітету публичного добра, знаю Робеспєра старшого, його брат буває у мене. Поговорю з ним, скажу Монтене, Дюмасови і Фукієрови, щоби вставили ся за твоїм сином.

Горожанка Ґамелїн, зворушена і вдячна, приложила палець до уст: Еварист входив до робітнї. Зійшов з горожанкою по темних сходах, по ступнях покритих грубою верствою бруду.

На Pont-Neuf сонце, яке стояло вже низько, видовжувало тїнь педесталу, на якім колись стояв кінь, а тепер повівали хоругви в національних красках; товпи чоловіків і жінок з поспільства малими гуртками слухали неспокійних, тихих шептів горожан. Перелякана товпа мовчала, лише від часу до часу вибухав зойк або крик гніву. Дехто швидко віддалював ся в напрямі вулиці Тіонвіль, давної вул. Dauphine. Ґамелїн, дотиснувши ся до одного з гуртків, почув, що Мара убитий. Поволи відомість потверджувала ся, подавано подробиці: він убитий у ваннї жінкою, яка умисне прибула з міста Кан, щоб доконати сього злочину. Дехто впевняв, що вспіла втїкти; більшість казала, що арештовано її.

І всї стояли безрадні, мов стадо без пастуха. Думали: —

— "Мара, чутливого, людяного, добродійного Мара, нема вже, щоб нас вів, його, що не помиляв ся нїколи, все предвиджував, все сьмів виявити!... Що робити, що робити? Ми стратили нашого дорадника, оборонця, приятеля".

Знали, звідки походив удар і хто кермував рукою тої жінки. Падькали: —

— Мара убили злочинні руки, які хочуть нас вигубити. Його смерть є гаслом до вимордованя всїх патріотів.

Узброєні ґвардийцї вели до секциї чоловіка з дуже рішеним виразом лиця. Його одежа була пошарпана, по блїдім лици спливали струї крови. Приловлено його, як говорив, що Мара заслужив на свою судьбу, бо безустанно під'юджував до морду і грабіжи. І з великим трудом поліциянти устерегли його перед лютістю товпи. Вказувано на нього як на спільника убийницї, і погрози смерти роздавали ся на його дорозї.

Ґамелїн остовпів з болю. Скупі сльози засихали на його жарких очах. З його синівським жалем лучила ся журба патріотична, і любов народу роздирала йому серце. Думав з болем: —

"По Лє Пельтієрі, по Бурдонї, Мара!... Бачу судьбу патріотів; мордовані на Марсовім поли, в Нансі, скрізь, згинуть усї".

І думав про зрадника Вімпфена, який ще недавно, на чолї шістьдесятитисячної орди роялїстів ішов походом на Париж,

і коли-б не задержали його в Вернон хоробрі патріоти, був би огнем і мечем знищив героїчне, засуджене на згубу місто.

А скількиж ще небезпек, скільки злочинних плянів, скільки зрад, які лише чуйність і мудрість Мара могла знати і відвернути! Хто по нім зуміє денунциювати Кюстіна, нечинного в давнім таборі Цезара, який відмовив помочи Валенсіен, Бірона нечинного в Низшій Вандеї, який позволив здобути Сомур і облягти Нант, Дійона, що зрадив вітчину в Арґонні?...

Тимчасом коло Евариста, затопленого в думках, з кождою хвилею росли понурі окрики.

— Мара не жиє! Аристократи убили його!

А коли з серцем, переповненим болем, ненавистю і любовю, йшов віддати послїдну честь мученикови Свободи, стара селянка в чіпци, які носять в околици Лїмож, підійшла до нього і запитала ся, чи той пан Мара, якого забили, не є сьвящеником-парохом Мара з Сен-Пєр де Кероа.

VIII.

На передодни сьвята, в тихий і погідний вечір, Ельодия, опершись на рамя Евариста, проходжувала ся по оболоню Федерациї. Робітники поспішно ставили колюмни, статуї, храми, горбок, вівтар. Величезні символи! Нарід-Геракль, вимахуючий довбнею, Природа, що на своїм невичерпанім лонї кормить вселенну, повставали нараз в столици, виданій на жертву голоду і страху, наслухуючій, чи від сторони Meaux не чути австрийських гармат. Вандея сьмілими побідами окуплювала свою невдачу під Нонт... Перстень огню, залїза і ненависти окружив велике революцийне місто. А одначе місто приймало величаво, як володар великої держави, депутатів зборів, які приняли були конституцию. Федералїзм був поконаний. Република одна і недїлима побідить всїх своїх ворогів.

— Тут — сказав Еварист, вказуючи на засїяне народом оболонє — підлий Баї велїв 17. липня 91 р. стріляти до народу, зібраного коло вівтаря вітчини. Ґренадиєр Пассавент, сьвідок морду, вернув ся до дому, здер мундур і викрикуючи: — "Я присяг згинути разом зі свободою; нема її вже; умираю" — стрілив собі в лоб.

Артисти і спокійні міщани приглядали ся приготованям до сьвят, на їх лицях малювало ся замилуванє до житя так само понуре, як їх саме житє; найважнійші події, втискаючись до їх умів, ломили ся на їх міру і ставали безбарвними як вони. Кожда громада несла на руках, провадила перед собою або вела за руку діти, зовсім не гарнійші від своїх родичів і не заповідаючі, що будуть щасливійші, а ті діти видадуть на сьвіт дітий, не ліпше від них вивінуваних красою і радістю. Тут і там переходила гарна, молода дївчина, розбуджуючи в молодих людях благородну жажду, в старцях — жаль за чаром житя.

Коло військової школи Еварист показав Ельодиї єгипетські статуї, рисовані Давідом по римським взірцям з доби Авґуста. Почули, як немолодий Парижанин завважав: —

— Можна би думати, що находимо ся над берегом Нїлю!

Від трьох днїв, як Ельодия не бачила Евариста, в домі її батька зайшли великі події. Горожанина Блєза заденунційовано перед комітетом безпеченства про обманства в доставах. Але на щастє торговець образів був знаний в своїй секциї: — комітет нагляду з секциї прав людини заручив перед комітетом безпеченства за його правовірність, і се його вповні оправдало.

Оповівши зі зворушенєм сей випадок, Ельодия додала: —

— Ми тепер спокійні, але страх був немалий. Небогато бракувало, а мій батько був би дістав ся до тюрми. Колиб небезпека була ще потрівала кілька годин, я була би прибігла до тебе, Еваристе, просити тебе, щоби ти у твоїх впливових приятелїв поробив кроки в обороні мого батька.

Еварист не відповів нїчого. Ельодия не думала мірити цїлої глибини того мовчаня.

Ішли, держачи себе за руки, здовж берегів Секвани і висказували собі свою взаїмну любов словами Юлїї і Сен-Кре: добрий Жан Жак Руссо достарчував їм способу до означуваня і украшуваня їх любови.

Муніципальний уряд доконав був того чуда, що в виголодженім містї на один день запанував достаток поживи. Ярмаркові буди заняли площу інвалїдів, над берегом ріки, купцї

продавали в шатрах ковбаси, сардинки, кишки, шинки, прибрані зеленю, тїста, медівники, чотирофунтові хлїби, лїмонаду і вино. Були також крами, в яких продавали патріотичні пісні, кокарди, трибарвні застїжки, мошонки, ланцюжки і ріжні дрібні клейнодики. Еварист задержав ся перед виставою скромного ювілєра, вибрав срібний перстень з плоскорізьбою, яка зображувала голову Мара, завинену в хустку, і всунув його на палець Ельодиї.

Ґамелїн того самого вечера подав ся на улицю de Parbre-Sec до горожанки Рошпор, яка взивала його в пильній справі. Застав її в спальнї на отоманї в принаднім неґлїжу.

Тодї як поза горожанки висказувала солодку омлїлість, все, що її окружало, говорило про її красу, забави, таланти: гарфа побіч отвореного клявікорда, ґітара на фотелї, на столї лежала розпочата мініятура, папери, книжки, біблїотека в неладї, перевертана рукою однаково жадною пізнаня як і дотиканя.

Дала йому поцілувати свою руку.

— Витай, горожанине присяглий! Нинї власне Робеспєр старший дав менї лист в твоїй справі до президента Германа, лист дуже добре написаний. Говорить в нїм меньше більше: “Поручаю вам горожанина Ґамелїна, як гідного порученя ізза своїх талантів і патріотизму. Вважаю своїм обовязком представити вам патріота з прінціпами, якого поступованє держить ся строго лінії революцийної. Не сумнїваю ся, що схочеш прислужити ся щирому републиканцеви”... Я в ту мить віднесла лист до президента Германа, який приняв мене надзвичайно чемно і зараз підписав твою номінацию. Ся справа полагоджена.

— Горожанко, — сказав Ґамелїн по хвилї мовчанки — хоч не маю кусника хлїба для моєї матери, присягаю на честь, що приймаю уряд на те тільки, щоби служити Републицї і пімстити її на її ворогах.

Горожанка подумала, що подяка є троха холодна і виголошене реченє занадто суворе. Посудила Ґамелїна о брак куртуазиї. Але занадто любила молодість, щоби не мала простити певної строгости. Ґамелїн був гарний: бачила в сїм за-

слугу. "Виробить ся", подумала собі і запросила його на свої вечері; приймати-ме його що вечера по театрі.

— Пізнаєш у мене людий інтеліґентних і талановитих: — Елєвіон, Тальма, горожанин Віте, який римує з подиву гідною легкістю. Горожанин Франсоа читав нам свою капелю, яку приготовлює тепер на сцену театру de la Nation. Стиль є чистий і елеґантний, як все, що виходить з під пера горожанина Франсоа. Штука є зворушуюча. Молода Лянж грає ролю Памелї.

— Вірю твому поглядови, горожанко — відповів Ґамелїн. — Але театер de la Nation є за мало національний. І горожанин Франсоа є достойний жалю, що твори його відграють ся на дошках опоганених осоружними віршами Лєя: нїхто ще не забув скандалу Приятеля Прав.

— Горожанине Ґамелїн, прощаю тобі Лєя, він не належить до моїх приятелів.

Горожанка не з чистої доброти ужила свого впливу, щоби іменовано Ґамелїна на становище, за яке не один старав ся; після того, що зробила для нього і що певне ще зробити зможе, надїяла ся, що сильно привяже його до себе і запевнить собі впливи в судї, перед яким нинї або завтра може станути — бож остаточно висилала множество листів до Франциї і за границю, а такі кореспонденциї були тодї підозрілі.

— Чи часто ходиш до театру, горожанко?

В ту хвилю увійшов горожанин Генрі, гарнїйший нїж Антіной. За поясом мав два величезні пістолєти.

Поцїлував руку гарної горожанки, яка сказала до нього:—

— Се горожанин Еварист Ґамелїн, для якого я цїлий день провела в Комітетї Публичного Безпеченства. І не є менї вдячний за се. Вилай його, як треба.

— Ах,, горожанко — сказав офіцир — ти бачила наших закодавців в Туілєриях? Який сумний образ! Чиж репрезентанти вольного народу повинні засїдати в кімнатах деспота? Ті самі сьвічники, які горіли колись над заговорами Капета і орґіямн Антонїни, присьвічують нинї нічним нарадам наших законодавців. Кров бурить ся на се в людинї.

— Мій друже, поґратулюй горожанинови Ґамелїнови, —

відповіла — іменовано його присяглим судиєю Революцийного Трибуналу.

— Ґратулюю, горожанине! — сказав Генрі. — Я щасливий, що обовязки присяглого судиї буде сповняти чоловік такого характеру. Але, говорячи правду, маю мало довіря до сеї методичної справедливости, сотвореної умірковаными членами Конвенту, до сеї добродушної Немезіс, яка милує заговірників, зрадників, яка на силу важить ся вдарити Федералїстів і боїть ся покликати Австрийку перед кратки. Нї, не Революцийний Трибунал виратує Републику. Велику помилку зробили ті, що в розпучливім положеню, в якім тепер находимо ся, задержали розгін народньої справедливости!

— Генрі — сказала горожанка Рошмор — подай менї сей флякон.

Вернувши ся до дому, Еварист застав в робітнї матїр і старого Брото. Грали в пікета при сьвітлї коптячої сьвічки. Горожанка не стидаючись, заповідала "терция від короля". Почувши, що сина іменовано присяглим судиєю, вона сердечно обняла його, думаючи, що се велика честь для обоїх і що з того часу обоє будуть їсти що дня.

— Я щаслива і горда з того, що я є матїрю присяглого, — сказала. — Суд то гарна річ і найконечнїйша і без судів кривджено би на кождім кроці. І здаєть ся менї, що добре будеш судити, мій Еваристе, бо ти від дитинства був справедливий і добрий у всім. Ти не міг знести несправедливости і цїлою силою противив ся насильству. Ти мав милосердє над нещасливими, а милосердє се найгарнїйша чеснота для судиї... Але скажи, Еваристе, як ви одягнені в сїм великім трибуналї?

Ґамелїн відповів, що судиї носять капелюх з перами, але присяглі не мають однакових костюмів, носять звичайні одяги.

— Лїпше було би — завважила горожанка — колиб носили тоґу і перуку; виглядалиб достойнїйше. Ти, хоч звичайно одягнений недбало, є гарний і украшуєш твою одежу, але більшість людий конче потребує окраси, щоби виглядати поважнїйше. Лїпше булоб, щоби присяглі носили тоґу і перуку.

Горожанка чула нараз, що уряд присяглого приносить доходи, не могла отже здержати ся, щоб не запитати, чи пла-

тня є того рода, щоби можна прилично жити, бо "присяглий судия дістає ремунерацию в сумі вісїмнацятьох лірів за кожде засїданє, а велика скількість злочинів проти безпеченства держави змушує їх до частих засїдань.

Старий Брото зібрав карти, встав і сказав до Ґамелїна: —

— Горожанине, ти приняв уряд достойний і грізний. Ґратулюю тобі, що сьвітла своєї совісти будеш удїляти трибуналови, може меньше помильному від инших, бо глядає він добра і зла не для них самих, не в їх сути, а тільки з погляду інтересів наглядних і почувань явних. Будеш мусїти рішати між любовю і ненавистю, що робить ся раптом без приготованя, а не межи правдою і блудом, яких слабий ум людський розпізнати не може. Судячи з ваших сердець, не потребуєте бояти ся похибки: кождий засуд буде добрий, щоби тільки вдоволив пристрасти, які є вашим святим правом. Але, все одно, колиб я був вашим презесом, я зробив би як Брідоа, велїв би кидати кістки. В річах справедливости — се ще найпевнїйше.

IX.

Еварист Ґамелїн мав розпочати урядованє 14. вересня, по зреформованю Трибуналу, подїленого з того часу на чотири секциї, з пятнацятьма судиями присяглими в кождій. Вязниці були переповнені: публичний прокуратор працював вісїмнацять годин на добу. Погромам армії, бунтам провінциї, змовам, зрадам, Конвент протиставив террор. Боги жаждуть крови...

Першим кроком нового присяглого судиї було зложити візиту президентови Германови, який очарував його солодкою вимовою і лагідним поведенєм. То був земляк і приятель Робеспєра і вязала його з Робеспєром спільність почувань; сам він мав серце вразливе і повне чеснот. Був до глибини перенятий тими людяними почуванями, які занадто довго були чужі серцям судиїв, а які творять вічну славу такого Дюната і Бекария. Бажав собі лагіднїйших обичаїв, що у веденю слїдств висловило ся знесенем тортур і страшних мук. Тїшив ся, що кара смерти, прикладана давнїйше до найменших провин, тепер стала рідшою і що зберігаєть ся її лише для великих злочинів. Так, як Робеспєр, зніс би він її радо, на скільки

се не відносило ся би до публичного безпеченства. Але тепер вважав би для себе зрадою держави, колиб не карав смертю злочинів доконаних проти автономії народу. Всї його товариші думали так само: стара монархічна ідея Рациї Держави кермувала Революцийним Трибуналом. Вісім віків абсолютної власти уформувало судиїв і на основі права з Божої ласки судили вони ворогів Свободи.

Того самого дня Еварист Ґамелїн представив ся публичному прокураторови, горожанинови Фукіє, котрий приняв його в своїм кабінетї, де працював з писарем. Була се людина сильна, з грубим голосом і котячами очами. На широкім вісповатім лиці, на земляній красцї лиця носив він слїди знищеня, яке робить сидяче житє на людях сотворених до руху і перебуваня на сьвіжім воздусї. Довкола нього лежали акти, наче стїни гробниці, але видко, що любив сї страшні папери, які немов душили його. Се, що говорив, показувало, що був урядником роботящим, котрий пильно виконував свої обовязки, але котрого ум не вибігав поза круг його діяльности. Від його подиху несло горівкою; він попивав її, щоб покріпити себе, але вона не вдаряла йому до голови, бо не затемнювала ясности його постійно пересїчних речень. Жив у малім мешканю в судовім будинку з молодою жінкою, яка обдарувала його близнятами, з тїткою Генрикою і служницею Пеляґією, для яких був добрий і лагідний. Одним словом, був се чоловік досконалий для своєї родини, без великих поглядів і без крихітки фантазиї.

Ґамелїн з певною нехітю завважив, що всї тї урядники нового ладу своїм настроєм і способом поведїнки подібні до урядників старого режіму. І нїчого дивного: Герман сповняв перед тим уряд ґенерального адвоката ради в Артоа; Фукіє був прокуратором в Шатлє. Оба заховали свої прикмети. А Еварист Ґамелїн вірив у революцийне відродженє.

Виходячи з суду, Еварист перейшов під ґалєриями судового будинку і задержав ся перед крамницями, в яких були виставлені ріжні предмети. В книгарни горожанки Тено перекинув твори історичні, полїтичні і фільософічні: Кайдани невільництва, Нариси про деспотизм, злочини королев. "Се ро-

зумію! — подумав. Се твори републиканські!" І запитав ся пані Тено, чи богато продає з тих книжок. Пані Тено потрясла головою.

— Купують тільки пісні і романи.

І витягнула малий томик з шуфляди.

— Ось тут — додала — покажу вам гарну річ.

Еварист перечитав заголовок: — "Черниця в сорочці".

Перед сусідним склепом Еварист зобачив Пилипа Деманса, як серед перфум і пудрів горожанки Сен-Жор величаво і чуло запевнював гарну властительку склепу про свою любов, обіцював зробити її портрет і просив на хвилю розмови в городі Туілєрий, вечером. Був гарний. Вимова плила з його уст, била з очий Горожанка Сен-Жор слухала мовчки і, готова повірити, спускала очи.

Щоби освоїти ся зі своїми страшними обовязками, новий присяглий забажав, замішавши ся в товпі, прислухати ся як судить трибунал. З тою цілю увійшов на сходи, на яких наче в амфітеатрі сиділи товпи народу, і ввійшов до давної салї Парляменту.

Люди душили ся, щоб бачити судженого ґенерала. Бо тодї, як говорив старий Брото, "Конвент за прикладом правительства Його Королївського Величества, короля Великої Британії, з браку ґенералів-зрадників, які судити себе не позволяли, ставляв перед суд ґенералів-побіджених... Не тому, — додавав Брото, — щоби побитий ґенерал мусів бути конче винуватим, бож в битві завсїди один мусить бути побитий, але нїщо так не підносить духа в инших, як засуджене одного з них на смерть...."

Вже кількох з черги засїдало на лаві обвинених, кількох з тих військових, впертих і легкодушних, з пташиними мізками в черепах биків. І той не богато більше знав про облоги і битви, якими кермував, нїж урядники, які його судили: обвинене й оборона губили ся в подробицях про чисельність армії, запаси амунїциї, марші і контрмарші. А товпи горожан, що слїдили за тими темними, без кінця довгими дебатами, бачили поза тим глупим ґенералом вітчину роздерту, безборонну, конаючу. І тому поглядом і голосом напирали на судиїв, що спо-

кійно сиділи на своїх лавках, щоби видали засуд як удар довбні, засуд на тих страшних ворогів революциї.

Еварист чув живо, що в сім нещасливім ґенералї треба вдарити дві огидні потвори, які роздирають Републику: бунт і невдачі. Бож справді важна річ, чи той ґенерал винуватий чи ні? Коли Вандея підносить на ново голову, Тульон піддаєть ся неприятелеви, надренська армія подаєть ся перед здобувцями Моґунциї, армія північна, що стоїть в давнім таборі Цезара, може бути одним замахом знищена цїсарськими військами. Анґлїйцями і Голяндцями, здобувцями міста Валенсієн, тоді — треба навчити ґенералів побіджати або вмирати. Глядячи на того оглупілого, нездарного наємника, який на судї путаєть ся в зізнанях, як путав ся там на полях півночи, Ґамелїн, щоб не крикнути разом з публикою: "на смерть!" — вийшов поспішно з салї.

На зібраню секциї новий присяглий приняв ґратуляциї від презеса Олївєра, який перед головним вівтарем Варнабітів, переміненим тепер на вівтар вітчини, велїв йому присягнути, що в імя людскости здавить в своїм серці всяку людську слабість.

Ґамелїн з піднесеною рукою покликав на сьвідка своєї присяги достойні тїни Мара, мученика Свободи, якого погрудє сьвіжо уміщено на однім з філярів давної церкви, напроти погруня Лє Пельтієра.

Залунали оплески, змішані з негодованєм. Зібранє було неспокійне. При вході ґрупа членів секциї, уоружена списами, викрикувала гнївно.

— Є звичкою антирепубликанською — сказав презес — носити збрую на зборах вільних людий. — І велїв як стій зложити стрільби і списи в колишній закристиї.

Горбатий чоловік з живими очами, горожанин Бовізаж, з комітету нагляду, заняв місце на проповідальниці, увінчаній червоною шапкою.

— Ґенерали зраджують нас — сказав — і віддають наші війська в руки неприятелів. Цїсарські висилають відділи кінниці аж в околиці Перонни і Сен-Кентіну. Тульон видано Анґлїйцям, які висаджують там на сушу чотирнацять тисяч людий. Вороги Републики укладають змови в лонї самого Кон-

венту. В столиці повстають безчисленні змови, щоб освободити королеву. В хвилї, коли се говорю, ходять вісти, що сина Капета, який втік з Темплю, обносять в триюмфі в Сен-Клю: хочуть на його користь піднести на ново повалений престол тирана. Подорожінє харчів, знижка асиґнат є наслїдком інтриґ, які доконують ся в наших огнищах, в наших очах, аґентами заграниці. В імя публичного добра взиваю присяглого горожанина, щоби був немилосердним для змовників і урядників.

— Геть Революцийний Трибунал! Геть умірковaних!

Високий, рижий чоловік, горожанин Дюпон старший, столяр з площі Тіонвіль, війшов на трибуну, бажаючи, як говорив, звернути ся з питанєм до горожанина присяглого. І запитав Ґамелїна, яке буде його становище в справі Брісотистів і вдови Капета.

Еварист був несьмілий і не вмів промовляти публично. Але обуренє натхнуло його. Встав блїдий і сказав глухим голосом: —

— Я судия і мушу слухати тільки своєї совісти. Всякі обітниці з моєї сторони противили ся би мому обовязкови. Говорити мушу в трибуналї, зрештою мушу скрізь мовчати. Не знаю вас більше. Я судия: не знаю анї приятелїв анї ворогів.

Збори ріжнородні, непевні, непостійні, які усї збори, признали йому слушність. Але горожанин Дюпон старший не дав себе збити з пантелеку, не міг простити Ґамелїнови, що займає посаду, яку сам бажав би був обняти.

— Розумію, — сказав — навіть похвалюю скрупули горожанина присяглого. Всї уважають його добрим патріотом: повинен сам осудити, чи совість позволяє йому засїдати в Трибуналї, який призначений судити ворогів Републики, а який одначе є рішений щадити їх. Є спільництва, від яких добрий горожанин повинен усунути ся. Невже не є незбитим фактом, що кількох присяглих Трибуналу дало перекупити себе золотом і невже презес Монтане не сфалшував акту, щоби ратувати голову Каролїни Корде.

По тих словах саля затрясла ся від оплесків. Ще їх останнї відгомони не відбили ся об склепіня, коли на трибуну всту-

пив Фортунат Трубер. Він значно схуд за останні місяці. Розжарені лиця на блідім обличчю майже пробивали шкіру; повіки були розпалені, зіниці скляні.

— Горожани — сказав слабим, уриваним, дивно проймаючим голосом — не можна підозрівати Революцийного Трибуналу, не підозріваючи рівночасно Конвенту і Комітету Публичного Добра, з яких він вийшов. Горожанин Дюпон занепокоїв нас, згадуючи нам, що презес Монтане змінив судову процедуру на користь виновника. Чомуж, щоб успокоїти нас, не додав, що на донос публичного обвинителя Монтане скинено з уряду і увязнено?.. Невже не можна наглядати публичного добра, не кидаючи скрізь підозрінь?... Невже нема чеснот і талантів в Конвенті? Робеспєр, Кутон, Сен-Жюст, невже се нечесні люди? Дивна річ, що найбурхливійші промови виповідають ті, яких ніхто ніколи не бачив у боротьбі для добра Републики. Колиб хотіли зробити її ненависною, не моглиб промовляти инакше... Горожани, меньше крику, а більше роботи! Гарматами, не вереском виратуємо Францию. Половини пивниць секциї ще не перешукано. Богато горожан має ще велику скількість бронзу. Пригадуємо богатим, що патріотичні дари є для них найліпшим запевненєм правовірности. Поручаю вашій щедрости дочки і жінки наших жовнірів, що вкривають ся славою на границї і над Льоарою. Одного з них, гузара Авґуста Поміє, давніше тапіцерського челядника на єрусалимській вулиці, коли десятого минулого місяця коло Конде вів коні до поєня, заскочило шість австрийських кавалєристів: двох убив, а решту забрав до неволї. Жадаю, щоби секция заявила, що Август Поміє сповнив свій обовязок.

Промову нагороджено оплесками. Члени секції розходили ся серед крику: — "Нехай живе Републикa!"

Оставши ся сам в церкві з Трубером, Ґамелін стиснув йому руку.

— Дякую тобі. Як же тобі ведеть ся?

— Менї дуже добре, дуже добре! — відповів Трубер, закашляв і сплюнув кровю до хустини. — Републикa має богато ворогів заграницею і в серединї, наша секция має їх також до-

сить. Але зелїзом і законами повстають держави. Добраніч, Ґамелїне; маю ще написати кілька листів.

Горожанка вдова Ґамелїн, з кокардою тепер лїпше причіпленою до чіпця, набирала з кождим днем міщанської поваги, републиканськоі гордости і достойної постави, відповідної для матери присяглого горожанина. Честь для справедливости, в якій була вихована, несьміла пошана, яку від дитинства збудувала в нїй тоґа і бірет, сьвятий страх, який відчувала завсїгди на вид тих людий, яким сам Бог віддав на землї своє право житя і смерти, всї ті почуваня робили для неї достойним, шановним, майже святим того сина, якого недавно уважала майже за дитину. В своїй простотї розуміла вона безперервність справедливости поза Революциєю так само добре, як законодавцї Конвенту розуміли безперервність держави в переміні державного ладу. Революцийний Трибунал мав для неї той сам маєстат, що давнї суди, які навчила ся шанувати.

Старий Брото виявляв молодому судиї певне заінтересованє, змішане зі здивованєм і вимушеною пошаною. Він так само як горожанка вдова Ґамелїн признавав безперервність справедливости через ріжні державні порядки, але відмінно від сеї дами: гордував революцийним трибуналом так само, як судами давнїх часів. Одначе не сьміючи явно виповідати своєї думки і не хотячи також мовчати, попадав у парадокси, з яких Ґамелїн розумів досить, щоби могти підозрівати в них неправовірність.

— Достойний трибунал, в якім невдовзї будеш засїдати, — сказав йому раз — є встановлений французьким сенатом для спасеня Републики. І було се дїйсно гарне дїло наших законодавцїв, що визначили суди для своїх ворогів. Розумію цїлу благородність того дїла, але се не було полїтично. Менї здаєть ся, що з їх сторони було би мудрійше завдавати удари своїм найбільше непримиримим противникам навманя, а иньших з'єднувати дарами і обітницями. Суд дїлає спровола і викликує більше страху, нїж робить злого. Помилкою вашого суду є те, що він збиває в одно разом всїх тих, яким наганяє страху, а через те з товпи, яка має ріжні інтереси, суперечні пристрасти, витворює велику партию, здібну до спі-

льної могучої акциї. Сієте страх, а страх певнійше ніж відвага родить героїв. Аби колись чуда страху не вибухли проти вас, горожанине Ґамеліне!

Ритівник Депагіс, залюблений в сім тижні в чорноволосій Фльорі, великанці, дівчині з Palais-Egalite, знайшов все таки хвильку часу, щоби зложити бажаня товаришеви і сказати йому, що така номінация приносить велику честь штуці красній.

Навіть Ельодия, яка несьвідомо ненавиділа все, що торкало ся революциї, і бояла ся публичних справ як небезпечних соперниць, що можуть видерти їй серце коханця, навіть ся ніжна Ельодия почувала вплив і повагу судиї, покликаного на те, щоб судити в справах житя і смерти.

Зрештою номінация Евариста на уряд присяглого судиі принесла також їй хосенні наслідки, якими щиро радувала ся: горожанин Жан Блез пішов до робітнї на площу Тіонвіль, щоби привитати присяглого словами мужеської щирости. Як як всі контрреволюціонери, ставив ся він з глубоким респектом до властий Републики, а відколи зроблено на нього донос за обманство в доставах для армії, революцийний трибунал збуджував в нім сьвятий страх. Був людиною занадто видною, вплетеною в множество ріжних інтересів, щоби могти почувати ся зовсім безпечно. Еварист Ґамелін був для нього чоловіком, якого треба було зберігти для себе.

Подав руку маляреви судиї, заявив ся сердечним патріотом, прихильним штуці свободи. Ґамелін, великодушний, пустивши в непамять те, що між ними було, стиснув сю широко отворену руку.

— Горожанине Еваристе Ґамеліне, — сказав Жан Блез — відкликую ся до твоєї приязни і талантів. Забираю тебе завтра на дводневну прогульку на село. Будеш рисувати і поговоримо дещо.

Кілька разів до року Блез уладжував дво-і-тридневні прогульки на село в товаристві малярів, які під його впливом рисували краєвиди і руїни. З вправою і зручністю вибираючи те, що публиці могло подобати ся, вертав ся з тих об'їздів з нарисами, що викінчені в робітнї або зі смаком вириті, давали

образи en sanguine або барвні, які приносили дуже добрі зиски. З тих нарисів велів також виробляти медальони, які уміщувано над дверми або на стінах; продавали ся вони так само добре, а може навіть ліпше, ніж декорацийні праці Губерта Роберта.

Сим разом хотів забрати з собою горожанина Ґамеліна, щоби рисував з природи; так сильно від часу іменованя маляр виріс в його очах. До сеї виправи мали належати ще два инші артисти: ритівник Депагіс, який дуже гарно рисував, і незнаний ще артист Пилип Дюбоа, який знаменито працював в смаку Роберта. Як звичайно, артистам мала товаришити горожанка Ельодия зі своєю приятелькою горожанкою Гасард. Жан Блєз, який дбайливість за інтерес вмів получити з власною приємністю, запросив на сю прогульку також горожанку Тевенін, акторку з Водевілю, яку вважали його любовницею.

X.

В суботу о семій зрана горожанин Блєз в трикутнім капелюсї, багряній камізельці, штанах з лося і жовтих чоботях в вилогами, ручкою шпіцрути застукав до дверий робітні при площі Тіонвіль. Горожанка Ґамелін забавляла ся як-раз розмовою з горожанином Брото, а Еварист перед кусником зеркала завязував широку, білу краватку.

— Щасливої дороги, пане Блєз — сказала горожанка. — Але коли їдете малювати краєвиди, то чому не малиб забрати горожанина Брото, який також маляр.

— —Добре! — сказав Жан Блєз. — Горожанине Брото, їдь з нами!

Запевнивши ся, що не буде заваджати, Брото, товариський з природи і радий забавити ся, приняв запрошенє.

Горожанка Ельодия, ціла в білій сукні і в запахах перфум, вийшла аж на четвертий поверх, щоб поздоровити горожанку Ґамелін, яку називала своєю доброю матірю.

Старий подорожний віз, запряжений парою коний, з піднесеною будою, ждав на площі. В глибині воза сиділа Рожа Тавенін з Юлією Гасард Ельодия казала акторці сїсти праворуч, сама сїла по лївім боці, а Юлію посадила в середині. Бро-

то сів на переднім місці, проти горожанки Тевенін, Пилип Дюбоа проти Горожанки Газард, а Еварист проти Ельодиї. Пилип Депагіс сидів на козлї побіч станґрета, якого вводив у зачудоване, оповідаючи йому про одну країну в Америцї, де на деревах ростуть кишки і ковбаси.

Горожанин Блєз, знаменитий їздець, відбував дорогу верхом і їхав передом, щоби не поликати пороху, який підіймав ся за возом.

В міру того, як колеса швидко котили ся по передміськім бруку, подорожні забували про журбу. На вид піль, дерев, неба їх думки ставали веселі і радісні. Ельодія подумала, що булаб сотворена до годованя курий при боцї Евариста, мирового судиї в якімсь селї, над берегом ріки, недалеко лїса.

Попри них мигали дерева, засаджені при дорозї. При в'їздї до села собаки забігали з боку і завзято гавкали під ногами коний, а великий пудель, що лежав поперек дороги, підносив ся з жалем. Кури підлїтали на всї сторони і втікаючи перебігали дорогу. Гуси, збиті в громаду, спровола віддаляли ся. Занурані дїти глядїли на переїзджаючий віз. День був теплий, небо чисте, висушена земля чекала дощу. Висїли недалеко Villejuif. Коли переходили через село, Депагіс увійшов до овочарнї, щоби купити ягід, які хотїв подати зігрітим горожанкам. У склепі продавала гарна дївчина. Депаґіс не вертав ся. Пилип Дюбоа закликав його по прізвищи, яким звичайно називали його: —

— Гей, Барбару!... Барбару!...

Почувши се зненавиджене імя, прохожі наставили вуха, у всїх вікнах появили ся голови. І коли побачили виходячого з овочами гарного молодця в розіпнятім жакетї з коронковим жаботом, який спливав на атлєтичні груди, з кошиком ягід у руках і фраком на кінцї палички, санкюльоти взяли його за прогнаного жирондиста і накинули ся на нього. Булиб його без сумнїву заволїкли до уряду, не вважаючи на його гнївні протести, колиб старий Брото, Ґамелїн і три молодї жінки не були посьвідчили, що горожанин називаєть ся Пилип Депагіс, є артистом ритівником і добрим якобінцем. Проте підозрілий мусів показати своє сьвідоцтво правовірности, яке дивним

припадком мав при собі, бо звичайно не дбав за такі річи. Завдяки тому вирвав ся з рук селян патріотів без ніякої шкоди, лише з обірваним коронковим манкетом. Ґвардийці, які найбільше його потурбували, перепрошували його торжественно і хотїли навіть в триюмфі занести його до громадського уряду.

Освободжений, окружений горожанками Ельодиєю, Рожею і Юлїєю, Депаґіс гірко всьміхнув ся в сторону Пилипа Дюбоа, якого не любив і підозрівав за лукавість.

— Дюбоа, — сказав — коли ще раз назвеш мене Барбару, назву тебе Бріссотом; се малий, товстий і сьмішний чоловічок, з товстим волосєм, лискучою шкірою, липкими руками. Ніхто не буде сумнївати ся, що ти є підлий Бріссот, ворог народу, і републиканцї на твій вид, переняті відразою і огидженєм, повісять тебе на першій лїхтарні... Стережись!

Горожанин Блєз, який напоїв був коня, запевнив, що справу він полагодив, хоч всї добре знали, що справа полагодила ся без нього.

Всї заняли знов місця на возї. В дорозї Депаґіс оповідав візникови, що колись як раз на сї поля Льонжімо впало кількох мешканців місяця, формою і красою подібних до жаб, але значно більших. Пилип Дюбоа і Ґамелїн розмовляли про штуку. Дюбоа, ученик Реньота, був якийсь час в Римі. Бачив фрески Рафаеля, які ставив над усї твори штуки. Подивляв кольорит Кореджія, композицию Анїбаля Корачі і рисунок Домінїкіна, але не знав нїчого, що могло би рівнати ся що до стилю з образами Помпея Батонїя. В Римі бував у пана Менґжер і панї Лєбрен, а що обоє заявили ся проти революциї, то тепер не згадував про них. Але хвалив Анжелїку Кавфман, яка мала стиль чистий, знала і цїнила старинну штуку.

Ґамелїн жалував, що по розцьвітї француського малярства, розцвітї такім пізнім, бо датував ся від Лесюера Кльода і Пусена і припав під кінець упадку італїйської і флямандської школи, — наступив такий скорий і глибокий занепад. Добачував причину в публичних звичаях і в Академії, яка була висловом тих звичаїв. Але Академія на щастє знесена, і під впливом нових прінціпів Давід і його школа творять нову штуку, достойну свобідного народу. З молодих малярів Ґа-

мелїн без зависти на першім місци ставив Генекіна і Тоніно-Лєбрена. Пилип Дюбоа висше від Давіда цінив свого учителя Реньо і в молодім Жерардї бачив будучу славу малярства.

Ельодия вихвалювала туалєту молодої Тевенїн. Акторка також подивляла смак в одязї обох своїх товаришок і вказувала їм спосіб, як було би ще гарнїйше; на її думку треба було усунути всякі окраси.

— Простота не є нїколи за велика — говорила. Учимо ся того в театрі, де стрій не повинен затирати форми і пози. Се його цїла вартість і краса, иншої не вимагає.

— Добре говориш, моя дорога, — відповіла Ельодия — але найдорожшою річю в туалєтї є простота. І не завсїгди зі злого смаку хапаємо ся тих окрас, нераз робимо се з ощадности.

З цікавістю розмовляли про осїннї моди, про гладкі суквї, короткі станики.

— Скільки жінок опоганює себе, піддаючи ся модї! — сказала панна Тевенїн. Треба-б одягати ся відповідно до своїх форм.

— Гарними є лише матерії, закутувані довкола тїла і на нїм уложені в драперії, — сказав Ґамелїн. — Все, що прикроєне і зшите, є негарне.

Сї ідеї, які були-б відповіднїйші в устах Вінкельмана, ніж в устах чоловіка, що розмовляє з Парижанками, відкинено з погордою байдужности.

— На зиму — сказала Ельодия — роблять сальопки a la laponne з фльорентини або попелїни і сурдити a la Zulima з круглими полами і запинані камізелькою a la turque.

— Се накрий-біди — сказала Тевелїн. Купують ся готові. Маю другорядну кравчиню, яка шиє як ангел і не дорога. Пришлю тобі її, моя кохана.

І бігли слова, легкі, швидкі, розвиваючи і несучи тонкі тканини фльорентини в паски, гладкий шовк, крепу, ґазу, тюлї.

А старий Брото, слухаючи їх, з мелянхолїйною роскішю думав про сї заслони, кидані через один сезон на гарні форми, які так недовго трівають і вічно відроджують ся, наче вільні

цьвіти. І його очи, переходячи від трьох молодих жінок, на маки і пільні цьвіти, наповняли ся радісними слїзми.

Приїхали до Оранжіс коло девятої і задержали ся в гостинниці "під Дзвоном", де супруги Поатрін гостили подорожних піших і кінних. Горожанин Блєз, який вже був привів до порядку свою туалєту, подав руку горожанкам. Замовивши обід на полудне, попереджувані малим сільським хлопчиком, який ніс їх пудла і парасолї, подали ся громадою пішки, через поля, до спливу рік Івет і Орж, до тих гарних місць, звідки розтягаєть ся вид на зелені оболоня Льонжімо, обведені Секваною і лїсами Сент-Женевєв. Жан Блєз, провадячи громадку артистів, весело жартував з бувшим фінансїстом, повторяючи без ладу і міри імена Вербокета Великодушного, Катерини Кюіссо, Шодроа, чорнокнижника Ґалїшета і сьвіжійші постатї Кадет-Руселя і панї Анґот.

Евариста на вид женців, що вязали снопи, обхопила нараз любов до природи. Почув, як сльози підходять йому до очий; мрії про згоду і любов виповнили йому серце. Депагіс здував на волосє горожанок ніжний пух молочників. Всї три міщанки, що любували ся китицями цьвітів, збирали на лузї ромянок, ніжні лїлієві дзвінки, завішені що раз висше на тонких галузках пахучої вервени, мяту, конюшину, пільні братки і плющі, цілу ту пільну рістню завмираючого лїта. А що Жан Жак Руссо зробив ботанїку модною серед міських дївчат, то знали вони всї назви і звичаї цьвітів. Бачучи, як делїкатні листочки, зівялі від суші, падуть в її руках і запашним дощем сиплють ся до її стіп, Ельодия з правдивим сумом зітхнула: —

— Цьвіти вже минають ся!

Всї забрали ся до роботи і кождий старав ся відтворити природу так, як її бачив, але кождий бачив її на взір якогось учителя. В короткім часї Пилип Дюбоа нарисував в родї Роберта опущену хатину, повалені пнї дерев і висохлий потік. Еварист Ґамелїн на берегах Івети віднайшов краєвиди Пусена, Пилип Депагіс працював над голубником на спосіб Кальота і Дюплєсіса. Старий Брото, який мав претенсиї, що наслїдує флямандців, старанно рисував корову. Ельодия рисувала хатину, а її товаришки Юлїя, дочка торговельника фарб, приго-

товляла їй палєту. Діти обступили її довкола і приглядали ся її роботі; відганяла їх від сьвітла, називаючи влізливими мухами і обдаровуючи кармельками. Горожанка Тевенїн, побачивши якусь гарну дитину, вмивала її, цїлувала і затикала їй цьвіти за волосє. Пестила їх з мелянхолїйною солодкістю, бо не мала щастя бути матїрю; хотїла також украсити ся виразом ніжного почуваня і показати свою штуку ґрупованя і пози.

Тільки вона одна не рисувала і не малювала. Занята була виучуванєм ролї. І з зошитом в руках йшла від одного до другого, легка і чарівна. "Анї краски лиця, анї тїла, анї голосу", говорили про неї жінки, а вона виповнювала простір рухом, барвою, гармонїєю. Зівяла, гарна, змучена, невтомима, була роскішю прогульки. З природи химерна, а одначе завсїгди весела, гнївна але згідна і легка в пожитю, язичок острий при найприязнїйшім тонї, порожна, скромна, щира, фалшива, роскішна, — коли проте Рожа Тевенїн не робила сьвітлих інтересів і доси не була "дівою", то лише тому, що часи були злї і не було вже в Парижі вівтарів і кадил для Ґраций. Горожанка Блєз, хоч говорячи про неї, кривила ся і називала її "мачухою", не могла, бачучи її, оперти ся стільки принадности.

В театрі Feydeau відбували ся проби з комедії "Visitandines", і Рожа була рада, що має в сїй штуцї ролю зовсім природну. Природности шукала, гонила за нею і знаходила її.

Отже не побачимо Памелї? — сказав гарний Депаґіс.

Театр de la Nation був замкнений і акторів та акторки відослано до Маґдаленок і сьвятої Пеляґії.

— Чи се називаєть ся свободою? — запитала панна Тевелїн, підносячи на небо очи, які горіли обуренєм.

— Актори театру de la Nation — сказав Ґамелїн — є аристократами, а штука горожанина Франсоа має шкідливу тенденцию, велить тужити за знесеними привілєями шляхти.

— Панове, — сказала Тевенїн — чи лише тих, що вам підхлїбляють, вмієте слухати?

Коло полудня всї почули порядний голод, отже мала громадка удала ся до гостинницї.

Еварист йшов побіч Ельодиї і всьміхаючись, пригадував собі свої перші стрічі.

— Два пташки, що гніздять ся під дахом, упали на край твого віконця. Ти кормила їх, даючи їм їсти: один виховав ся і відлетів, другий вмер в гнізді з вати, яке ти йому приготовила. "Як раз того я більше любила", сказала ти тоді. Того дня ти мала на голові червону застїжку.

Пилип Дюбоа і Брото лишили ся трохи позаду, розмовляли трохи про Рим, де були оба: Брото в 1772 р., Дюбоа в останнїх часах Академії. Брото згадав княжку Мандраґону, до якої радо був би зітхнув, колиб ґраф Альтіері не був невідступав від неї як тінь. Дюбоа не забув оповісти, що був запрошений на обід до кардинала de Bernis і що був се наймилїйший в сьвіті господар.

— Я знав його — сказав Брото — і можу сказати, не хвалючись, що якийсь час я належав до його приятелів: він радо приставав з голотою. Був се милий чоловік і хоч звичайно плїв байки, то одначе мав у малім пальцї більше здорової фільософії, ніж її мають в головах всї ваші якобінцї, які хочуть нас замінити в чесноту і божество. Дійсно, я волю наших простих попів, які не знають анї що роблять анї що говорять, нїж тих скажених законодавців, які з великим поспіхом ґільотинують нас, щоби зробити нас чесними і мудрими і казати нам почитати найвисше єство, яке сотворило їх на свій образ і свою подобу.

Колись, давними часами, я заставляв відправляти службу божу в каплиці des Hettes марного попа, який по кількох чарках говорив: — "Не говорімо зле про грішників: ми, сьвященники, недостойні, жиємо з них". Признаймо, що сей шановний пан отчик мав здорові прінціпи правлїня. Треба би до них вернути ся і правити людьми такими, які вони є, а не такими, якими хотїлиб їх мати.

Тевенін підійшла до старого Брото. Вона знала, що чоловік той колись жив широко, і її уява тим сьвітлим полиском украшувала теперішнє убожество бувшого фінансіста; було воно меньше упокорююче, тому, що було загальне і спричинене публичною руїною. З цікавістю і певним респектом подивляла в нім одного з тих щедрих Крезів, які обожали акторок, її попередниць. Крім сього спосіб поведеня того добро-

душного добродія, в бронзовім сурдуті так знищенім і так чистім, подобав ся її дуже.

— Пане Брото, — сказала — всім звісно, що колись в гарнім парку, підчас ясно осьвічених ночий, при далекім відголосі флєтів і скрипок, ти всував ся до міртових гаїв в товаристві акторок і танечниць. На жаль, ваші діви з Опери і Комедиї були гарнійші — чи не правда? — ніж ми, бідні національні акторочки.

— Не вір сьому, горожанко! — відповів Брото. — Знай, що колиб тодї найшла ся була яка подібна до тебе, колиб тільки схотіла була, проходжувала ся би без соперниці як королева по тім парку, про який ласкаво маєш таке гарне понятє.

Гостинниця "під Дзвоном" була дїйсно сільська. Галузка верби висіла над ворітьми, що вели на велике, завсїгди мокре подвірє, по якім дзьобали кури. Дім стояв у глибині подвіря і складав ся з партеру і першого поверха, закінченого високим дахом з покритих мохом дахівок, стіни дому губили ся серед рожевих кущів, густо засипаних цьвітом. Праворуч з поза низького городового муру визирали зрізані вершки овочевих дерев. Ліворуч стояла стайня з жолобом знадвору і стодола. Драбина стояла оперта на мур. З того боку так само під шопою, заповненою рільничими знарядами і пнями, з висоти старої брички білий когут пильнував своїх квочок. Подвірє в сїй стороні замикали обори, перед якими немов гора лежала купа гною; в тїй хвилї гній той перевертала вилами дївка ширша ніж висока, з волосєм краски соломи. Плинний навіз, що вдирав ся до її чобіт, полоскав її босї ноги. Переступаючи з місця на місце, показувала жовті як шафран пяти. Підіпнята спідниця свобідно позволяла оглядати бруд її грубих коротких лидок. Тодї як Пилип Депагіс приглядав ся їй зчудований і розбавлений тим дивним вибриком природи, який сотворив сю дївчину в ширину замість в довжки, господар крикнув: —

— Гей, ти, Тронш! Іди принеси води!

Відвернула ся і показала червоне лице і величезні уста, в яких хибувало переднього зуба. Треба було рога бика, аби зробити вилім в сїй могучій щоцї. Сьміяла ся, держачи вила

в руках: її піднесені рамена, грубі як ноги, блестіли на сонци.

Стіл був накритий в салї, на долинї, де на рожнї допікали ся курчата під окапом комина, обвішаним старими рушницями. Білену салю, довгу на двацять стіп, осьвічували зеленкуваті шибки входових дверий і одно вікно, обведене рожами, коло якого при кужели сиділа бабуня. На голові мала коронковий чіпець з часів Реґенциї, грубі пальцї поваляні землею держали кужіль. Мухи сїдали їй на повіках, але вона не відганяла їх. Дитиною ще, на руках матери, бачила Людвика XIV., як їхав в каретї. Перед шістьдесяти роками зробила подорож до Парижа і голосом слабим і співучим оповідала трьом молодим жінкам, що стояли перед нею, як бачила ратуш, Туілєриї і Самаританку і як, коли переходила через Pont-Royal, човен, що віз яблока на торг, перевернув ся, яблока поплили з бігом і ріка була від них червона.

Знала про зміни, які недавно доконали ся у Франциї, а головно про незгоди між священиками, які зложили присягу, і тими, що складати її не хотіли. Знала також, що були війни, голод і знаки на небі. Не вірила, що король не жиє. Він утік підземними входами, а катови віддано на його місце чоловіка з поспільства. Коло ніг бабунї бавив ся у своїм кошику Івась, наймолодший потомок Поатрінів. Горожанка Тевенїн піднесла колиску з лозини і всьміхнула ся до дитини: дитина плакала з тиха, вичерпана горячкою і конвульсиями. Мусїла бути дуже хора, бо прикликували до неї лїкаря, горожанина Пельпорта, який правда, як заступник депутованого в конвентї, не давав собі платити за візити.

Горожанка Тевенїн почувала ся в гостинницї немов у себе дома; невдоволена зле вимитою посудою, витирала тарелї, склянки, вилки. Тодї як горожанка Поатрін варила росіл, Ельодия краяла чотирофунтовий хлїб, сьвіжо добутий з печі. Ґамелїн глядів на неї і сказав: —

— Я читав перед кількома днями книжку, яку написав один молодий Нїмець і яку дуже добре перекладено на французьку мову. Імени автора не памятаю. З'ображує в тій книжцї гарну, молоду дівчину, на імя їй Шарльота, яка так само

як ти, Ельодиє, краяла хліб і як ти робила се ґраціозно і так гарно, що молодий Вертер залюбив ся в ній.

— І кінчить ся весілєм? — запитала Ельодия.

— Ні, — відповів Еварист — річ кінчить ся наглою смертю Вертера.

З'їли обильний обід, бо були дуже голодні, але страти були не найліпші, Жан Блєз жалів ся на се, бо був смакуном і з доброї їди робив правило житя. Певне загально пануючий голод побуджував його до того, щоби лакомство ставити як систему. Революция у всїх домах перевернула була пательнї до гори дном. Загал горожан не мав що вложити до уст. Люди проворні, що як Жан Блєз, грубо заробляли на загальній біді, ішли до реставрациї і там, об'їдаючи ся, складали доказ свого розуму. Щож до горожанина Брото, який в 11 р. Републики жив каштанами й окрушками хлїба, то він згадував, як бував на обідах у Grimond de la Reyniere при в'їздї на елїзейські поля. Бажаючп також заслужити на назву смакуна, над тарелем капусти, закрашеної солониною в заїздї горожанки Поатрін, давав приписи ріжних смакощів і ґастрономічних приправ. А коли Ґамелїн сказав, що републиканець гордує розкішю стола, старий фінансіст, аматор старини, дав молодому Спартанинови правдивий припис на чорну юшку.

По обідї Жан Блєз, не забуваючи нїколи про інтерес, наказав своїй вандрівній академії рисувати гостинницю, бо видавала ся йому досить романтичною у своїм занедбаню. Коли Пилип Депагіс і Пилип Дюбоа рисували обори, Тронш принесла помиї для свинї. Горожанин Пельпорт, який прибув, щоб малому Поатрінови дати лїкарську поміч, вийшов разом з нею з долїшної салї; підійшовши до артистів і висловивши в кількох комплїментах, що їх таланти приносять честь цїлому народови, звернув їх увагу на дївчину окружену поросятами.

— Бачите се сотворінє, — сказав — то не одна дївчина, як се вам може видаєть ся, се дві. Говорю зовсім поважно. Здивований її величезними розмірами, я оглянув її і переконав ся, що майже всї її кости подвійні і в кождім удї має дві кости бедрові споєні разом, в кождій лопатцї також по двоє костий.

Має також деякі мязи подвійні. Є се, по моїй думцї, два близнюки, злучені разом, говорячи докладнійше, стоплені в одно. Се випадок рідкий. Я звернув на се увагу Пана де Сен-Ґілєра, який був менї за се дуже вдячний. Бачите тут потвору, горожани. Тутешні люди називають її "Ля Тронш" в числї одиночнім, але треба би називати її в числї многім "les Tronches". Природа часами має такі дивацтва... Доброї ночи, горажани-малярі! Будемо мати бурю сеї ночи...

По вечері, яку з'їли при сьвічках, академія Блєза з дочкою і сином Поатрін на подвірю гостинниці бавили ся в слїпу бабку; молодїж обох полів показала в сїй забаві оживленє, яке їх молодий вік достаточно оправдував, так що зайвим було доходити, чи иноді бурхливість і непевність тих днїв не розбуджувала їх запалу. Коли запанувала цїлковита ніч, Жан Блєз запропонував, щоби в салї на долинї забавити ся в невинні гри. Ельодия зажадала "польованя на серце", що цїле товариство радо приняло. По вказівкам молодої дївчини Пилип Депаґіс начертав кредою на меблях, дверях, стїнах сїм сердець, себто одно менше нїж було грачів, бо старий Брото взяв також участь в забаві. Станувши в колесо, танцювали на нуту піснї: "Стережи ся La Tour!", потім на знак Ельодиї розбігали ся і кождий швидко клав руки на одно з сердець. Ґамелїн, розсїяний і незручний, застав уже всї серця заняті; він дав фант, той малий ножик за шість сантімів з ярмарку в Сен-Жермен. Розпочали на ново і по черзї не попадали на вільні серця: Жан Блєз, Брото, Ельодия, Тевенїн і дали за фанти: перстень, торбинку, книжочку в сафіяновій оправі, бранзолетку. Потім розльосовано фанти, зложені на колїнах Ельодиї, і кождий, щоб викупити свій фант, мусїв виступити з якимсь товариським талантом, засьпівати пісню, деклямувати вірші. Брото виголосив промову патрона Франциї з першої піснї: — "la Pucelle": —

Я Дионїзий, сьвятий з професиї,
Люблю Францию...

Горожанин Блєз, хоч менше очитаний, без ваганя дав відповідь Рішмонда: —

Мій сьвятий пане, не варта було,

Небесну кидати оселю...

Всї читали тодї з роскішю архитвір французького Аріоста; найповажнійші люди сьміяли ся з любощів Йоанни і Дюноа, пригод Аґнїшки, Монроза і хоробрих дїл крилатого осла. Осьвічені люди вміли на память найгарнійші уступи з тої "забавної" і "фільософічної" поеми. Навіть Еварист Ґамелїн, мимо строгої вдачі, беручи свій фант з колїн Ельодиї, радо віддеклямував вступленє Ґрісбурдона до пекла. Горожанка Тевенїн заспівала без акампанїяменту романс Нїни: — "Як поверне мій миленький". Депагіс засьпівав на нуту "la Faridondaine": —

Однї взяли веприка
Сьвятого Антонїя.
Всадили йому каптур,
Зробили з нього черця.

Але Депагіс був сумний. В тій хвилї любив горячо всї три жінки, з якими розгривав фанти і всїм трьом кидав горячі і солодкі погляди. Любив Тевенїн за її грацию, гнучкість, за її штуку, за зирканє очима і голос, що вдирав ся до серця; любив Ельодію, бо прочував у нїй душу повну, богату і щедро обдаровуючу; любив Юлїю Гасард мимо її поблеклого волося, білих бров, випіків і худости, бо за прикладом того Дюноа, про якого говорить Вольтер в "Pucelle", у своїй великодушности готовий був дати доказ любови навіть найпоганїйшій, тим більше, що видавала ся йому в тій хвилї найменьше занятою, отже найдоступнійшою. Позбавлений цїлковито зарозумілости, він не був нїколи певний, що буде принятий, але не був також певний, що не буде. Користуючись щасливим зближенєм підчас забави, він шепнув кілька солодких слів панні Тевенїн; она розгнївала ся за се, але не могла дати йому відповіди під заздрим поглядом Жана Блєза. Ще горячійше промовив до горожанки Ельодиї, про яку знав, що заручена з Ґамелїном; але не був такий вимагаючий, щоби міг жадати серця виключно для себе. Ельодия не могла його любити, але бачила, що він є гарний і не зовсїм уміла се перед ним укрити. Нарештї найбільше пристрасне бажанє шепнув до вуха горожанки Гасард. Відповіла на се виразом здивованя, який міг

так само висловляти цілковиту улягліcть, як понуру байдужність...

В гостинниці були тільки дві спальнї, обі на першім поверсї і обі на однім коритари. Кімната на ліво, найгарнійша, вибита була якимись тапетами в кратки, прибрана зеркалом величини долонї, якого золочені рамки занечищували мухи вже за перших літ Людвика XV. Тут під бальдахимом з перкалю стояли два ліжка, добре застелені пуховими подушками, перинами і ватованими ковдрами. Ся кімната була призначена для горожанок.

Коли надійшла пора спочинку, Пилип Депагіс і Юлія Гасард, беручи кожде ліхтар в руцї, бажали собі доброї ночи.

На коритари закоханий ритівник всунув дочцї купця фарб картку, в якій просив її, щоби, коли всї вже будуть спати, прийшла до нього на стрих, над кімнатою горожанок.

Осторожний і розумний, він ще в день оглянув був розклад мешканя і стрих, де було повно старих куфрів, скринь, цибулї і овочів, над якими лїтали рої віс. Бачив там також стару, поломану отоману, яка певне вже вийшла з ужитя, а на нїй роздертий сїнник, на якім скакали блохи.

Проти кімнати горожанок була кімната з трьома ліжками, де мали спати подорожні. Брото, як справдїшний сибарит, пішов спати до стодоли на сїно. Жан Блєз кудись щез. Дюбоа і Ґамелїн заснули зараз. Депагіс поклав ся до ліжка, але коли тишина мов стояча вода обняла цїлий дім, ритівник встав і пішов на стрих по деревляних сходах: сходи скрипіли під його босими ногами. Двері стриху були отворені. Несла ся з них духота і острий запах гниючих овочів. На дїравім тапчанї спала la Tronche з отвореними устами. Виглядала страшно. Сьвітло місяця, продираючись крізь віконця в даху, заливало сріблом і блакитом її шкіру, яка яснїла молодістю і сьвіжістю крізь бруд і плями гною.

Пробудивши ся нараз, вона настрашила ся і крикнула. Але коли зрозуміла, чого хочуть від неї, успокоїла ся і не показала анї здивованя анї нехоти й удала, що є ще в пів снї.

Депагіс вернув ся до своєї кімнати, де спав до рана спокійним і глибоким сном.

На другий день, по ще однім дні праці, вандрівна академія завернула назад до Парижа. Горожанин Поатрін, якому Жан Блєз заплатив асиґнатами, падькав, що тепер видко лише "квадратові гроші", і обіцював поставити гарну сьвічку на вівтарі тому, хто знов запровадить золото.

Горожанкам подав цьвіти. На його розказ la Tronche, заголена, з брудними блискучими лидками, стоячи на драбині, невтомно рвала рожі з кущів, які покривали мури дому. З її величезних рук рожі дощем, потоком, лявіною падали в надставлені спідниці горожанок Ельодиї, Юлії і Рожі. Віз був заповнений цьвітами.

Всі, вернувши вже в ночи, несли з собою цілі скирти рож, а чудовий запах наповняв їх сон і пробуджене на другий день рано.

XI.

Рано, семого вересня, горожанка Рошмор, ідучи до присяглого Ґамеліна, — хотіла зацікавити його судьбою одного з своїх знайомих, якого підозрівали в неправовірности, — стрінула в сінях на сходах бувшого аристократа Брото les Ilettes, якого любила колись в днях щастя. Брото йшов як-раз, щоби доставити дванацять тузинів своїх паяців купцеви забавок з улиці de la Loi. Щоби лекше було їх нести, рішив ся завісити їх на кінці довгої тички, як роблять вандрівні гандлярі. Брото був чемний і елеґантний для жінок, навіть для тих, яких краса наслідком довгого призвичаєня могла стратити для нього чар, як се було з панею Рошмор, — на скільки зрада, віддаленє, невірність і туга не моглиб її ще на ново зробити для нього принадною. Хоч в брудних сінях з попсованою долівкою, приняв її так само, як приймав її колись на сходах передпокою Ilettes, і просив, щоби була ласкава увійти на його піддаше. Досить зручно увійшла по драбині і опинила ся під дахом. Не можна там було станути просто. Отже сіла на одинокім кріслї і кинувши на хвилю оком на зле споєні цегли, запитала здивована і засмучена: —

— Отже тут мешкаєш, Маврикіє? Дійсно не дуже можеш

числити на відвідини знакомих. Треба бути чортом або котом, щоби найти тут тебе.

— Не богато маю тут простору — відповів бувший аристократ. — І не затаюю перед тобою, що часами падає дощ на моє ліжко. Але се дрібна невигода. За те ясними ночами бачу місяць. Весною коти виправляють крики на даху. Але треба простити любови, що мягкає і пищить по дахах, коли терпінєм і злочином наповняє людське житє.

Обоє, дуже розумно, стрінулись як приятелї, які розійшли ся вчера, щоби удати ся на спочинок. І хоч стали для себе чужими, розмовляли з собою свобідно і прихильно.

Панї де Рошмор була одначе пригноблена. Революция, доси для неї весела і плідна, приносила її тепер журу і неспокій. Її вечері ставали щораз меньше сьвітлими і гучними. Звуки її гарфи не роз'яснювали вже понурих лиць. Її столи до карт стояли безчинні, покинули їх найбогатші грачі. Кількох її найбільших приятелів мусїли ховати ся, бо стали підозрілими. Фінансїст Моргарт, також її приятель, був арештований, і для нього прийшла власне просити помочи присяглого Ґамелїна. Навіть її саму підозрівали. Народні ґвардийцї робили у неї ревізию, поперевертали шуфляди її комод, повідривали дошки долївки попробивали матераци баґнетами. Не знайшли нїчого, перепросили її і випили її вино. Але мало що не відкрили її кореспонденциї з паном d'Expilly. Мала між якобінцями кількох приятелїв і сї остерегли її, що гарний Генрі, її дорогий коханець, компромітуєть ся своєю поривчістю, яка є занадто переборщена, щоби могла бути щирою.

З лїктями на колїнах і з руками при лицї, зажурена, питала свого старого приятеля, який сидів на сїннику: —

— Що ти думаєш про все те, Маврикіє?

— Думаю, що ті люди можуть дати фільософови і аматорови видовищ досить материялу до розумованя і забави, але що лїпше було би для тебе, моя дорога, щоби ти опинила ся тепер за границями Франциї.

Куди воно нас заведе, Маврикіє?

— Те саме питанє поставила ти менї одного дня, в повозї, над берегом Щеру, на дорозї до Rennes, коли наш кінь, напо-

лохавшись, почав шалено гнати. Якже цікаві жінки! І ще нині хочеш знати, куда ідемо. Кажи собі виворожити се з карт. Я не ворожбит, моя дорога, а фільософія, навіть найбільша, не вдіє тут нічого. Все те скінчить ся, бо кінчить ся все на сім сьвіті. Можна передвидіти кілька ріжних кінців, прим. побіду коаліциї і її вхід до Парижа. Вони вже не далеко від міста. Одначе не думаю, щоб увійшли до Парижа, Сі жовніри республики дають себе побивати з запалом, який не дасть ся нічим здавити. Можливо, що Робеспєр оженить ся з королївською сестрою і велить іменувати себе протектором королївства на час малолїтности Людвика XVII.

— Так думаєш? — скрикнула горожанка, рада як найскорше вмішати ся в сю гарну інтриґу.

— А також можливо, — говорив дальше Брото, — що Вандеа побідить і повернуть княжі часи на звалищах руїн і купах трупів. Не маєш понятя, моя дорога, яку власть має все ще духовенство над товпами мірних. Хотів я сказати "вірних". Вибачай, язик менї плутаєть ся. Найправдоподобнїйше на мою думку те, що революцийний трибунал спровадить загибіль правительственної системи, яка покликала його до житя: занадто богатьом людям загрожує. Отже злучать ся разом і щоби його знищити, знищать сам устрій. Менї здаєть ся, що ти веліла до того трибуналу іменувати Ґамелїна. Він людина чесна, але буде страшний. Чим більше думаю над сим, моя гарна любко, тим більше приходжу до переконаня, що сей трибунал, установлений для спасеня републики, власне згубить її. Конвент так як давнїйше хоче мати королївську власть, свої великі днї, свої виїмкові суди, хоче, щоби безпеченства стерегли урядники ним іменовані і йому підчинені. Але за се скільки низші є великі днї Конвенту, від великих днїв монархії, а його виїмкові суди на скільки меньше полїтичні від судів Людвика XIV.! В революцийнім трибуналї панує дух марної справедливости і плиткої рівности, і се незадовго зробить його відразливим, сьмішним і остогидить його всім. Чи увіриш, Люїзо, що сей трибунал, який має покликати перед кратки королеву Франції і двацятьох законодавцїв, судив вчера служницю за те, що кричала: — "Нехай жиє

король!" в злій думці і з заміром поваленя Републики!.. Наші судиї, прибрані гарними перами, працюють в стилю того Віліяма Шекспіра, який є такий дорогий для Анґлійців, а який до найтраґічнійших своїх сцен вводить простацькі блазенства.

—І якжеж, Маврикіє, — запитала горожанка — чи ти ще завсїгди щасливий в любови?

— На жаль, — відповів Брото — голубки відлїтають до білих голубників і не сїдають вже на руїнї вежі.

— Ти не змінив ся зовсїм... До побаченя, друже!

Того самого вечера кавалєрист Генрі зайшов непрошений до горожанки Рошмор, і застав її, як печатала лист, на якім вичитав адрес горожанина Ролїна в Вернонї. Був се лист до Анґлїї, і він знав про се добре. Ролїн відбирав кореспонденцию панї де Рошмор за посередництвом почтилїона почтового візка і пересилав її до Дієн гандляркою морських риб. Звідси один властитель човнів відвозив її на анґлїйський корабель, який кружив здовж побереж. Еміґрант, пан Десті, відбирав її в Льондонї і коли вважав се потрібним, віддавав її кабінетови Сен-джемс.

Генрі був молодий і гарний. Ахіль, вкладаючи на себе зброю, подану йому Одисеєм, не мав стільки грациї з такою великою хоробрістю. Але горожанка Рошмор, давнїйше вразлива на красу молодого героя комуни, тепер відвертала від нього зір і думки, відколи остерегли її, що заденунціований перед якобінцями як занадто запальний, може її скомпромітувати і погубити. Генрі перестав любити панюю де Рошмор, але гнївало його те, що вона не звертає на нього уваги. Нарештї, пригадавши собі, до якої крайности можуть посунути ся жінки, як швидко переходять від найгорячійшої любови до найхолоднїйшої байдужности, як легко приходить ся їм посьвятити те, що любили і погубити те, що обожали, подумав собі, що ся гарна Люїза може одного дня велїти кинути його до вязниці, щоби позбути ся його. Розум наказував йому відзискати на ново сю утрачену любов. І тому прийшов узброєний всїми своїми чарами. Підходив до неї, вертав ся, знов приступав, підбігав, після прінціпів уводженя в балєтах. Потім кинув ся на фотель і голосом, який зворушував жінки до гли-

бини, захвалював чар природи і самоти і зітхаючи, запропонував прохід до Ерменонвіль.

Тимчасом пані де Рошмор видобувала акорди з гарфи і поглядала довкола знетерпеливленим і знудженим поглядом. Нараз Генрі зірвав ся, понурий, і рішучо повідомив її, що їде до армії і за кілька днів буде під Мобеж.

Не виявляючи ані здивованя ані сумніву, зробила головою притакуючий знак.

— Ґратулюєш мені сеї постанови?

— Ґратулюю.

Ждала на нового любка, який подобав ся їй незвичайно і з якого надіяла ся витягнути великі користи, любка зовсім іншого ніж сей. Новий любовник се щось немов воскресший Мірабо, ошліфований Дантон, перемінений в доставця лев, який всіх патріотів буде топити в Секвані. Що хвилї здавало ся їй, що чує дзвінок, і дрожала. Щоби позбути ся Генрі, замовкла, позїхнула, перекинула якусь партицию і знов позїхнула. Бачучи, що проте не відходить, сказала йому, що мусить вийти і перейшла до своєї комнатки.

Кликав за нею зворушеним голосом.

— Прощай, Люїзо!... Чи побачу ще коли тебе?

А його руки гребли в отворенім бюрку.

Опинивши ся на вулиці, отворив лист адресований до горожанина Роліна і прочитав його з цікавістю. Був у нім дійсно цікавий образ стану умів у Франциї. Була там мова про королеву, про Рожу Тевенін, а навіть про вельмишановного Брото.

Скінчивши читати і вложивши лист до кишенї, вагав ся через кілька хвиль, а потім, як чоловік, що зробив сильну постанову і сказав собі, що чим скорше, тим ліпше буде, звернув свої кроки до Тюїлерий і увійшов до передпокою комітету публичного безпеченства.

Того самого дня о третій по полудни Еварист Ґамелїн перший раз засів на лаві присяглих, в товаристві чотирнацяти товаришів, яких по більшій части вже знав. Були се люди прості, порядні і патріоти, учені, артисти, ремісники. Був межи ними також один маляр і ритівник, або люди з великим

таланом, хірурґ, швець, бувший маркіз, який дав докази великої правовірности, друкар, дрібні купці. Одним словом, окази париського народу. Сиділи на лаві в міщанськім або робітничім одязї, одні острижені a la Titus, другі в трикутних капелюхах, насунених на очи, инші в круглих зісунених на зад голови або гарних шапках, що покривали вуха. Одні в штанах, камізельках і фраках, як за часів монархії, другі в карманьолї і штанах з пасками на спосіб санкюльотів; в чоботах, черевиках або в саботах, — могли послужити за типи всїх мужеських одягів, які тоді були в ужитю. Всї засїдали вже кілька разів і почували ся свобідно на своїй лаві. Ґамелїн заздрив їм супокою. Його серце билось сильно, в ухах шуміло, зір його затемнював ся, все довкола мало для нього краски трупа. Коли возьний заповів прихід трибуналу, три судиї засїли на малій естрадї, перед столом, покритим зеленим сукном. Були повбирані у фраки по французькій модї, з трибарвною застїжкою, з якої звішував ся на груди тяжкий срібний медаль. На голові мали капелюхи з кокардою і великими чорними перами. Перед ними, у стіп естради, засїв у такім самім одязї публичний обвинитель. Писар засїв межи трибуналом і порожним фотелем обжалованого. Всї ті люди видали ся Ґамелїнови иншими ніж доси: гарнїйшими, поважнїйшими, грізнїйшими, хоч поводили ся просто і приязно, перекидували папери, кликали возьного або перехилювали ся в зад, щоб вислухати, що має сказати котрий з присяглих або службовий офіцир.

Над судиями були завішені таблицї прав чоловіка. З правого і лївого боку, на старих февдальних мурах, стояли погрудя Мара і Лє Пєльтієра Сен-Фаржо. Проти лави присяглих, в глубинї салї, була трибуна для публики. Перший ряд заняли жінки, які були всї ясно чи темно волосі або сиві ї носили високі чіпцї з фалдованими фальбанками, що з боків отїнювали їх лиця. На грудях, яким тогочасна мода надавала одностайний обєм, була зложена на хрест біла хустинка або покривав її нагрудник синього фартуха. За ними видно було горожан, розсипаних рідко на ступнях, повбираних з тою ріжнородністю, яка тоді надавала товпам такий дивний і мальо-

вничий вигляд. Праворуч, при вході, за бариєрою був простір для публики стоячої. Сим разом публики було небогато. Справа, яку та секция мала судити, цікавила тільки небогато видців, і певне инші секциї, які рівночасно засідали, рішали інтереснійші справи.

Було се певним успокоєнем для Ґамелїна, якого зворушенє перший раз не знесло би було горячої атмосфери важнійшої справи. Його очи чіпали ся найдрібнійших подробиць, бачив вату в ухах писаря й атраментову пляму на актах заступника обвинителя. Виразно мов через побільшуюче скло, бачив капітелї з різьбленими листями. — В часах, в яких всяке знанє старинного стилю було затрачене, сей капітель вінчав ґотицькі колюмни ґірляндами кропиви й омели. — Але його погляди вертали вперто до того старосьвітського, червоним аксамітом вибитого фотелю зі знищеним сидженєм і счорнілими поручами. Узброєні ґвардийці стояли при всїх входах. Нарештї увійшов обвинений, ведений ґренадиєрами, одначе без ніяких ланцюгів, по припису права. Був се чоловік пятьдесятилїтнїй, худий, дуже лисий, з запалими і вузкими лицями, сильними устами, одїтий був у темночервоний фрак по давнїйшій модї. Певне мусїв мати горячку, бо його очи блестїли сильно, лиця сьвітились. Сїв, ноги, які заложив одну на другу, були наможливо худі, а костисті руки опер на колїна. Називав ся Маріян Адольф Ґілєрґ і був обвинений за те, що розтратив пашу для війська. Акт обвиненя закидував йому численні і поважні вини, з яких ніяка не була вповнї доходжена. Запитаний, Ґілєрґ більшу часть закидів заперечив, а инші пояснив на свою користь. Його мова була коротка і холодна, незвичайно зручна. Кождий відносив вражінє, що се чоловік, з яким не є добре мати діло. Мав відповідь на все. Коли судия ставив йому які прикрі питаня, лице його оставало спокійне, слова — рішучі, але обі руки зложені на грудях корчили ся з несупокою. Ґамелїн. завважив се і сказав до свого товариша, також маляра: —

— Глянь на його пальцї!

Перший переслухуваний сьвідок зізнавав обтяжуючо. На нїм опирало ся ціле обвиненє. Дальші, навпаки, зізнавали

прихильно для підсудного. Прокуратор виступив з енерґічною промовою, але нерішучо. Оборонець промовив з акцентом правди і щирости, що з'єднала обвиненому симпатию, якої сам собі запевнити не вмів. Розправу перервано і присяглі пішли до салї нарад. Тут по неясній і безладній дискусиї поділили ся на дві ґрупи, майже рівні чисельно. З одної сторони були байдужні, холодні, резонери, яких не оживлювала ніяка пристрасть; з другої сторони ті, що руководили ся почуванєм, показували ся неприступними для всякого розумованя і судили лише серцем. Ті завсїгди засуджували. То були добрі, щирі патріоти. Думали тілько про спасенє Республики, не дбаючи за ніщо більше. Їх постава зробила велике вражінє на Ґамелїна, який почув свою лучність з ними.

"Той Ґілєрґ, думав, то зручний лотр, злочинець, який спекулював на паші нашої кінниці. Уневиннити його, значилоб дати втїкти зрадникови, зрадити вітчину, видати армію на згубу і невдачу". І Ґамелїн бачив уже, як гузарів Републики розбиває неприятельська кіннота. "Але коли Ґілєрґ невинний?"

Згадав раптом про Жана Блєза, якого також посуджувано за надужитя в доставах. Так, богато инших мусїло поступати так само, як Блєз і Ґілєрґ, приготовити погром, губити републику! Треба прикладу. Але коли Ґілєрґ невинний?

— Нема доказів! — сказав Ґамелїн голосно.

— Ніколи нема доказів! — відповів здвигаючи раменами презес присяглих, один з добрих, щирих патріотів.

Нарештї заявило ся сім голосів за засудженєм, вісім за уневинненєм.

Присяглі вернули ся на салю і розправа розпочала ся на ново. Присяглі були обовязані мотивувати свій засуд: кождий промовляв по черзї перед порожним кріслом. Дехто промовляв довго, инші вдоволяли ся одним словом, були такі, що вимовляли незрозумілі слова.

Коли прийшла черга на Ґамелїна, він встав і сказав: —

— Супроти так великого злочину, як відобранє оборонцям вітчини можности побіди, треба формальних доказів, тих доказів не маємо.

Більшістю голосів обвиненого оправдано. Ґілєрґа приведено перед судиїв: товаришили йому прихильні шепоти видців, які сповіщали йому його уневиннене. Був иншим чоловіком. Твердість його черт лиця щезла, вираз уст змяк. Виглядав достойно, що висловляло невинність. Презес суду зворушеним голосом відчитав уневинняючий присуд, саля затрясла ся від оплесків. Жандарм, який привів Ґілєрґа, кинув ся в його обійми. Презес прикликав його і сердечно обняв. Присяглі цілували його. Ґамелін плакав ревними слїзми. На судовім подвірю, осьвітленім останніми відблесками дня, порушували ся виючі товпи. День перед тим чотири секциї Трибуналу видали трийцять засудів смерти, і на ступнях головних сходів товпа жінок, з тих, що завсїгди були присутні на розправах, ждала на виїзд візків з засудженими. Ґамелін, сходячи по ступнях з филею присяглих і видців, не бачив і не чув нїчого крім свого справедливого і людяного діла: тїшив ся, що пізнав невинність обжалованого. На подвірю Ельодия, блїда, зі слїзми й усьміхом, кинула ся йому на шию, напів омлїла. А коли нарешті відзискала голос, сказала: —

— Еваристе, ти гарний, добрий, благородний! В сїй салї твій мягкий і солодкий голос пронизував мене на-скрізь мов маґнетичні филї. Електризував мене. Я подивлала тебе на твоїй лаві, я бачила лише тебе. А ти мій дорогий, чи ти не відгадав моєї присутности? Чиж нїщо тобі не дало знати, що я там є? Я була на трибунї в другім рядї на право. Мій Боже, як солодкий є добрий вчинок! Ти виратував його нещасного. Без тебе було би вже по нім, він був би згинув. Ти вернув його до житя і родинї. Вона в тій хвилї мусить тебе благословити. О, Еваристе, яка я щаслива і горда, що тебе люблю!...

Держучись за руки, притулені до себе, йшли вулицями: було їм легло, немов би летїли на крилах.

Ішли до дому під знаком “Любов маляря”. Коли дійшли до Oratoire, Ельодия сказала: —

— Не йдїмо через склеп.

Впровадила його через браму і війшовши на сходи, в сїнях виняла з торбини зелїзний ключ.

— Думав би хто, що се ключ від тюрми, — сказала. — Еваристе, будеш моїм вязнем.

Перейшли через кімнату їдальну і війшли до кімнати Ельодиї. Еварист почув на своїх устах жарку сьвіжість уст Ельодиї. Взяв її в обійми. З головою відкиненою взад, з замраченими очима, розпущеним волосєм, напів омліла, вирвала ся йому і побігла засунути засуву.

Була вже пізна ніч, коли горожанка Блєз отворила коханцеви двері кімнати і тихо шепнула до нього в тіни: —

— Прощай, дорогий! Се пора повороту батька. Коли почуєш шелест на сходах, вийди швидко на висший поверх і не сходи скорійше, аж доки не зможеш перейти незамітно. Три рази застукай до віконця портиєрки, щоби отворила тобі двері на вулицю. Прощай, мій любий, прощай, моя душе.

Коли Еварист опинив ся на вулиці, побачив, що вікно кімнати Ельодиї отвираєть ся і мала ручка зриває ґвоздик, який упав йому до ніг, мов капля крови.

XII.

Одного вечера, коли Брото відніс дванацять тузинів паяців до складу забавок горожанина Кайона на вулиці de la le Loi, купець той, завсїгди чемний і привітливий, приняв його з суворим виразом лиця.

— Стережи ся, горожанине Брото, — сказав — стережи ся! Не завсїгди пора сьміяти ся, жарти не завсїгди добрі: — член комітету безпеченства нашої секциї, який вчера переглядав наш склеп, бачив твої паяци і сказав, що вони антиреволюцийні.

— Кпив собі! — сказав Брото.

— Ні, нї, горожанине, нї. Той чоловік не жартує. Сказав, що в тих малих фіґурках є хитро скарикатуровані народнї репрезентанти, що можна пізнати карикатури Кутона, Сан-Жюста і Робеспєра. Він забрав сї штуки з собою. Се страта для мене, не говорячи вже про небезпеку, на яку я наражений.

— Як, ті Арлєкіни, Скарапуші, Ґійси, ті Колїни і Колєти, які я малював так, як малював їх Буше перед пятьдесятьма ро-

ками, мали би бути карикатури Кутона і Сен-Жюста? Ніхто розумний не буде сього думати.

— Може бути, — відповів горожанин Кайон — що ти зробив без злої волї, хоч ніколи не треба вірити такому розумному чоловікови як ти. Але гра є небезпечна. Дам тобі зараз приклад. Натоаля, що держить малий театр на елїзейських полях, арештовано вчера за неправовірність, бо велїв блазнови з'образити Конвент.

— Ще один удар! — сказав Брото, підносячи хустку, яка покривала його малих шибеників. — Приглянь ся тим маскам і лицям, чиж вони инші нїж лиця постатий з комедиї або іділь? Як ти міг дати собі вмовити, що я з'ображую тут народнїй конвент?

Брото був здивований. Хоч богато приписував людській глупоті, то проте не надіяв ся, щоби могла коли будь кинути підозрінє на його Арлєкінів і Колїнети. Запевнював отже про свою невинність. Але горожанин Кайон не хотів нїчого чути.

— Горожанине Брото, забери своїх паяців. Я шаную тебе, поважаю, але не хочу анї наражувати ся на нагану, анї на клопоти з твоєї причини. Я шаную право, хочу остати добрим горожанином і хочу, щоби мене таким вважали. Доброї ночи, горожанине Брото; забери своїх паяців.

Старий Брото пішов до дому, несучи своїх підозрілих добродіїв на кінцї довгої тички. Вуличні дїти сьміяли ся з нього, його думки були сумні. Без сумнїву паяци не були одиноким жерелом його доходів; малював також портрети по пять франків за штуку, під брамами домів і в бочцї в Галях. Богато молодих хлопців, ідучи до війска, хотїли лишити свої портрети своїм любкам. Але сї дрібні роботи коштували його богато працї і він робив їх значно гірше нїж паяців. В ряди-годи секретарював у перекупок з Галь, але се значило вже мішати ся до роялїстичних заговорів і ризико було велике. Пригадав собі, що на вулиці Neuredes-Petits-Champs, недалеко давньої вандомської площі, є инший склеп з забавками якогось Жолї і порішив на другий день жертвувати йому товар, якого трусливий Кайон не хотів приняти. Почав падати дрібний дощ. Брото, боячись, щоби не знищили ся паяци, прискорив

кроку. Переходив як-раз через Pont-Neuf, темний і пустий, і скручував на площу Тіонвіль, коли при сьвітлї лїхтарні побачив сидячого на придорожнім стовпі худого старця, який, хоч обезсилений утомою і голодом, виглядав симпатично. Одягнений був в довгий, подертий сурдут духовного крою, був без капелюха і виглядав на звиш шістьдесять літ.

Надійшовши до того бідака, Брото пізнав в нїм отця Людвика де Льонґмар, якого перед шести місяцями вратував від шибеницї, коли оба стояли в рядї перед пекарнею на єрусалимській вулицї. Почуваючись через сю прислугу з'обовязаним перед сим старцем, Брото підійшов до нього і пригадав ся йому як той фінансїст, що раз опинив ся побіч нього в товпі голоти, одного дня великого голоду, і запитав ся, чи може йому бути в чім помічним.

— Виглядаєш втомлено, мій отче. Возьми каплину сього бальзаму.

І Брото витягнув з кишенї свого бронзового франка малу фляшину горівки, яку носив там побіч улюбленого Люкреция.

— Випий, поможу тобі вернутись до дому.

Отець Льонґмар відсунув рукою фляшку і пробував встати. Але упав знов на своє місце.

— Пане, — сказав слабим, але певним голосом — від трьох місяцїв мешкав я в Пікнуа. Упереджений, що вчера о пятій рано прийшли арештувати мене дома, я не вернув ся вже до мого мешканя. Не маю пристановища, блукаю ся по вулицях і я трохи змучений.

— Отже, отче, — сказав Брото — зроби менї сю честь і замешкай зі мною на моїм піддашу.

— Пане сказав Барнабіт, — аджеж чуєш, що я підозрілий.

— Я також — сказав Брото — і мої паяци також, що є далеко гірше. Бачиш їх тут під сею тонкою хусткою. Виставленї на дощ, який і нас промочує. Бо треба тобі знати, що я, колишнїй богач, тепер, щоб жити, виробляю паяци.

Отець Льонґмар взяв руку, яку подавав йому бувший фінансїст, і приняв гостинність. Брото на піддашу подав йому хлїб, сир і вино, яке охолоджував у ринві, бо був сибаритом.

— Пане — сказав отець Льонґмар заспокоївши голод —

мушу оповісти тобі про обставини, які спричинили мою утечу і кинули мене ледви живого на місце, де ти мене знайшов. Прогнаний з мого монастиря, жив я з марної пенсиї, яку визначило менї зібранє. Я давав лекциї латини і математики, писав брошури про переслїдуванє Церкви у Франциї. А навіть написав я більший твір, де старав ся доказати, що конституцийна присяга сьвящеників є церковним приписом. Поступи революциї відобрали менї всїх учеників; визначеної менї пенсиї побирати я не міг, з браку сьвідоцтва правовірности. Я пішов по се сьвідоцтво до ратуша, певний, що заслугую на нього. Будучи членом ордену, встановленого самим апостолом. Павлом, я схлїбляв собі, що йду за його прикладом, як добрий французький горожанин, що шанує всї людські права, на скільки вони не є суперечні з правами божеськими. Я предложив мої бажаня панови Колїнови, масареви і мунїципальному урядникови, який має право видавати того рода сьвідоцтва. Запитав мене про мій стан. Я відповів, що я сьвященик. Потім запитав мене, чи я жонатий, а на мою заперечуючу відповідь заявив, що тим гірше для мене. Нарештї по ріжних питанях запитав ще, чи дав я докази правовірности в днях 10 серпня, 2 вересня і 31 мая. "Сьвідоцтва — сказав він, — видаєть ся тільки тим, що своїм поступованєм в тих трьох обставинах дали доказ своєї правовірности". Я не міг йому дати вдоволяючої відповіди. Одначе записав мою адресу й імя й обіцяв, що незабаром переведе слїдство в моїй справі. Додержав слова і наслїдком того було, що два комісарі комітету публичного безпеченства в товаристві оружної сили з'явили ся в моїм мешканю, підчас моєї неприсутности, щоби кинути мене до вязниці. Не знаю, за який злочин обжаловують мене. Але самі признаєте, що треба жалїти над сим паном Колїном, якого ум є затемнений до того степеня, що може робити сьвященикови закид з того, що не доказував своєї правовірности в днях 10 серпня, 2 вересня і 31 мая. Чоловік здібний до такої думки заслугує на співчутє.

— Я також не маю сьвідоцтва правовірности, — сказав Брото — ми оба підозрілі. Але ти змучений, мій отче, положи ся. Завтра подумаємо про твоє безпеченство.

Дав йому матерац, для себе задержав сінник, але сьвященик так сильно наставав на сінник, що треба було вдоволити його, бо инакше був би переспав ся на голих дошках.

Закінчивши сї приготованя, Брото загасив сьвічку з ощадности й осторожности.

— Пане, — сказав сьвященик — я ціню і шаную се, що ти робиш для мене, але на жаль не богато тобі прийде з моєї вдячности. Нехай Бог тобі за се винагородить! Се було би для тебе річю великого значіня. Але Бог не бере в рахубу того, що не було зроблене для його слави, що є лише випливом чисто природної чесноти. Тому благаю тебе, пане, щоби ти зробив для нього те, що хотів зробити для мене.

— Мій отче, — відповів Брото — не жури ся за се, прошу тебе і не будь менї зовсім вдячний. Ти перецінюєш мій учинок. Се, що роблю в сїй хвилї, не роблю з любови до тебе, бож в кінцї, хоч ти приємний чоловік, мій отче, то одначе я за мало тебе знаю, щоби міг тебе любити. Не роблю також того з любови до людства, бо я не такий глупий як Дон Жуан, аби думати так як він, що людство має певні належні собі права. Сей пересуд у так визначного чоловіка дуже мене засмучує. Роблю се з еґоїзму, який диктує чоловікови всї пожертвованя і благородні дїла, велить йому в кождім нещасливім пізнавати себе, в недолї других жалїти над власною недолею і велить нести поміч ближньому, якому допомагаючи, має чоловік ілюзию, що помагає самому собі. Роблю те також з нудьги, бо житє наше так сильно позбавлене смаку, що треба нам розривки за всяку ціну. Добродїйність є, правда, розривкою нудною, але з браку лїпшої треба нею вдоволити ся. Роблю се також з гордости, щоби мати висшість над тобою. Роблю се нарештї, щоби показати тобі, до чого є здібний атеїст.

— Не оклевечуй себе, пане, — відповів отець Льонґмар. — Бог дав менї більше ласк, нїж тобі до сього часу, але я менше вартний нїж ти і стою далеко низше вродженими чеснотами. Одначе позволь менї мати в чімсь висшість над тобою. Не знаючи мене, не можеш мене любити. А я, мій пане, не зна-

ючи тебе, люблю тебе більше ніж самого себе. Бог мені се наказує.

Сказавши се, отець Льонґмар клякнув на підлозї. Відмовивши молитви, поклав ся на своїм сїннику і заснув глибоким сном.

XIII.

Еварист Ґамелїн засїв у трибуналї другий раз. Перед отворенєм розправи розмовляв з товаришами про наспівші рано вісти. Вісти сї були непевні і неправдиві; але вже ті, які можна було вважати певними, були страшні. Союзні армії мали всї дороги в своїх руках і йшли разом. Вандея побідна, Люґдун збунтований, Тульон виданий Анґлїйцями, які висадили там 14,000 людий.

Для судиїв були се не лише події, що цїкавили весь сьвіт, але просто справи домашнї. Вони були певні згуби, колиб згинула вітчина, і робили з публичної справи справу власну. Інтерес народу, звязаний з їх інтересом, кермував їх почуванями, пристрастями, поведенєм.

Ґамелїн на своїй лаві одержав лист від Труберта, секретаря комітету оборони: було се повідомленє про номінацію на комісаря, управляючого роздїлом порохів і салїтри.

> "Перекопаєш всї пивницї секциї, щоби одержати з них всї субстанциї потрібні до фабрикациї пороху. Неприятель може завтра стати під мурами Парижа і треба, щоби земля нашої вітчини достарчила нам громів, які будемо кидати на її гнобителїв. Посилаю тобі також інструкцию Конвенту, як поводити ся з салїтрою. Привіт і братерство".

В тїй хвилї введено обвиненого. Був се один з останнїх побіджених ґенералів, яких Конвент ставив перед судові кратки, один з найменше знаних. Побачивши його Ґамелїн задрожав і видало ся йому, що бачить того самого ґенерала, якого процесови і засудженю прислухував ся перед трома тижнями, змішаний з товпою публики. Була се та сама людика з упертим виразом обличя, обмежена, і справа була та сама. Відповідав брутально й нещиро, і се псувало його найлїпші

відповіди. Його крутійства, звалюванє вини на підчинених, робили можливим забути, що він боронив своєї чести і житя. В тій справі все було спірне і неясне: положенє обох армій, число оружної сили, скількість амуніциї, видавані і відбирані прикази, рухи війск — ніщо не було ясне й певне. Ніхто не розумів нічого з тих безрадних операций, нерозумних, безцільних, які довели до невдачі — ніхто, ні оборонець, ні обвинений, ні прокуратор ні судиї й присяглі, і — дивна річ — ніхто не хотів признати ся до того ані перед самим собою ані перед иншими. Судиї укладали плян, дискутували над воєнною тактикою і стратеґією; обвинений виявляв вроджений наклін до глузованя. Дебатовано без кінця. А Ґамелїн підчас тих розправ бачив, як на шляхах з амуніцією грузнуть по оси, гармати вивернені до ровів і як по всїх стежках безладним походом утїкають побиті полки, тодї як ворожа кінниця висуваєть ся з покинених гірських просмиків. І чув, як з тої зрадженої армії бє страшний крик, обвинуваченє ґенерала. Під кінець розправи тїни залягли вже салю і невиразне обличе погрудя Мара з'явило ся мара наче над головою голови суду. Погляди присяглих були ріжні. Ґамелїн голосом глухим, здушеним та рішучим, заявив, що обвинений допустив ся супроти Републики злочину зради; шум вдоволеня, який вийшов з товпи, був для нього нагородою за його молоду незломну чесноту.

Засуд відчитано при смолоскипах; їх мертвецький блеск дріжав на запалих висках засудженого, покритих грубими каплями поту. При виході, на сходах, що роїли ся жінками в трибарвних кокардах, Ґамелїна, якого назвище, вже знане в суді, шептали собі на вухо, зачепила юрба жінок, що постійно прислухували ся розправам; затискаючи руки, домагались від нього голови Австрийки.

Другого дня Ґамелїн мав рішати про долю бідної жінки, вдови Меріон, що розносила хлїб по містї. Ходила по вулицях попихаючи ручний візок і нарізками на причіпленій до пояса дощинї значила скількість доставленого хлїба. Заробляла сорок сантімів за день. Заступник публичного обнувателя незвичайно остро виступав проти сеї нещасливої

жінки. Мала вона кілька разів крикнути "нехай жие король", в домах, куди щодня доставляла хліб, висказувала думки протиреволюцийні і мала належати до змови, яка мала на меті освободити вдову Капета. Запитана судиєю, признала ся до зроблених проти неї закидів і чи з глупоти чи з фанатизму, виявила такі горячі рояліїстичні почуваня, що сама себе погубила.

В революцийнім трибуналї триюмфувала рівність; був він однаково строгий для носильщиків і слуг, як для аристократів і фінансїстів. Ґамелїн не розумів, як могло би бути инакше під народнім правлїнєм. На його думку було би се образою для поспільства, коли би вилучено його від кари; значило би се, що не вважаєть ся його достойним кари. Ґільотина, полишена тільки для аристократів і фінансїстів, була би певного рода несправедливим привілеєм. Ґамелїн розпочав витворювати собі релїґійне і містичне понятє кари, приписував карі питому тільки їй вартість і заслугу. Думав, що злочинців треба карати і що відобрати їм кару, значить, зробити їм кривду.

Вдову Меріон признали винною і достойною кари смерти; жалував лише, що нема при нїй тих фанатиків, які більше завинили нїж вона і які її погубили. Хотїв, щоби й на них упала її доля.

Еварист ходив майже що вечера на засїданя Якобінців, що збирали ся в колишнїй каплиці Домінїканів при вулици Honore, яку ізза сих зібрань називали загально вулицею якобінською. На подвірю, на якім росло дерево Свободи — тополя з вічно шелестячим листєм, стояла звичайна, убога каплиця з тяжким дахом з цегли. Її гола фасада без окрас з пробитим в дасї вікном і склепленим входом, над яким повівала хоругов з національними красками, кінчила ся на вершку шапкою Свободи. Якобінці так само як Корделїєрці й Фейлянти, приняли назву й осїдок розсїяних черців. Ґамелїн, котрий давнїйше часто ходив до Корделїєрців, не застав у Якобінців саботів, карманьолї і криків Дантонїстів. У клюбі Робеспєра царила адмінїстрацийна обережність і міщанська повага. Від коли забракло приятеля народу, Еварист ішов за наукою Максимілїяна, котрого думка панувала над Якобінцями і звідти,

через тисячі товариств, що визнавали ті самі погляди, розтягала ся на цілу Францию. Підчас читаня актів Ґамелїн водив зором по голих і сумних мурах, які колись тулили в собі духових синів великих інквизіторів єресий, а тепер глядїли на завзятих інквізиторів злочину проти вітчини.

Звідси без величавости, а тільки самим словом виконувала ся державна власть. Правила містом, краïною, диктувала присуди Конвентови. Сї творцї нового порядку так шанували право, що лишили ся роялїстами до 91 р., і наслїдком впертого привязаня до конституциї хотїли бути ними ще по повороті з Варен. Приклонники установленого ладу навіть по різнях Champ de Mars. не збунтовані нїколи проти Революциї, далекі від зрозуміня народнїх рухів, переховували в своїй понурій душі любов вітчини, яка сотворила була чотирнайцять армій і збудувала ґільотину. Еварист подивляв в них чуйність, змисл підозрілости, доґматичну думку, замилуванє правила, штуку проводу, всевладну мудрість. Серед публики чути було згідний, одностайний шум, немов шум листя на дереві Свободи, що стояло коло порога.

Того дня, 11 Вандмера, молодий чоловік, з чолом поданим взад, з пронизуючім поглядом, острим носом і острим підбородком, з вісповатим і зимним лицем, увійшов повільно на трибуну. Волосє в нього було пудроване на біло і був одягнений в синїй фрак, утятий в станї. Його випростована постава і відмірені рухи робили його, як казали саркасти, подібним до учителя танцю; инші називали його "французьким Орфеєм".

Робеспєр грімким голосом, переконуючо промовив проти неприятелїв Републики. Страшними, метафізичними арґументами вдаряв в Бриссота і його спільників. Говорив довго, гармонїйно, річево. Піднявши ся в піднебесні круги фільософії, кидав він громами на змовників, що повзають по землї.

Еварист слухав і розумів. Доси обжаловував Жіронду, що хоче привернути монархію, щоби зготовити триюмф орлеанської фракциї, і проготовляє загибіль геройському місту, яке визволило Францию і визволить колись цїлий сьвіт. Тепер, за голосом мудрця, віднаходив висші і чистїйші правди, розумів

революцийну метафізику, а ся поривала його ум понад грубу припадковість, по над помилки змислів, в сферу абсолютних вартостий. Річи самі в собі ріжнородні і незрозумілі; серед незвичайно складних фактів не можна відшукати себе. Робеспєр поясняв йому і представляв лихо і добро в простих і ясних формулах. Федералїзм і нероздільність. В єдности і нероздільности було спасенє, в федералїзмі — загибіль. Ґамелїн зазнавав велику радість визнавця, який знає слово, що спасає, і слово, що губить. З того часу революцийний трибунал, як давнійше духовні суди, буде знати злочин абсолютний, злочин дійсний. А що Еварист був релїґійний, тож приймав сї обявленя з понурим ентузиязмом; його серце горіло і радувало ся на думку, що від тепер має символ для розпізнаня злочину і невинности. Ви вистарчите за все, ви скарби віри!

Мудрець Максимілїян вияснив Еваристови хитрі наміри тих, що хотіли зрівнати маєтки і розділити землї, знести богацтво і убожество, щоби установити для всїх щасливу мірність. Зведений їх поглядами, він спершу похваляв сї наміри, які видавали ся йому згідними з правдиво републиканськими прінціпами. Але Робеспєр своїми промовами у Якобінців відкрив йому їх шкідливі заходи і переконав його, що ті люди, яких наміри видавали ся такими чистими, змагають до сього, щоби повалити Републику, і алярмують богачів, щоби правосильній власти наробити богато могучих і невмолимих ворогів. Загрожувати інтереси одиниць значить те саме, що укладати змову. Сї, що під покривкою запровадженя справедливости і загального щастя, подають за річ достойну з'усиля горожан рівність і спільність дібр, є зрадниками і злочинцями, далеко небезпечнійшим ніж федералїсти.

Але найважнійшим відкритєм, яке принесла Еваристови мудрість Робеспєра, було пізнанє нікчемности і злочинности атеїзму. Ґамелїн не перечив ніколи істнованя Бога, був деїстом і вірив в провидінє, яке опікуєть ся людьми. Одначе признавав ся перед самим собою, що дуже неясно розуміє найвисше єство, а що цінив при тім свободу совісти, тож радо годив ся з тим, що порядні люди за прикладом Ляметрї, Булянжера, барона Гольбаха, Лялєнде, Гельветия, горожанина

Дюпуі, можуть не признавати Бога — під умовою, що заступлять його природною моральністю і віднайдуть в собі жерела справедливости і правила чесного житя, Симпатизував навіть з атеїстами, коли їх переслідувано і обкидано проклонами. Максиміліян отворив йому очи.

Великий той чоловік своєю чесною красноріччивістю показав йому дійсний характер атеїзму, його суть, заміри, наслідки, і переконав його, що ся доктрина, яка повстала в аристократичних сальонах і будуарах, є найхитрійшим помислом, який винайшли вороги народу, щоби сей нарід здеморалізувати і зробити підвладним, що є злочином відібрати нещасному цілющу думку про Провидінє, яка нагороджує кривди, і кидати його без провідника на поталу пристрастям, які понижують чоловіка і роблять його невільником, що нарешті монархістичний епікуреїзм такого Гельветия веде до неморальности, до жорстокости, до всіляких злочинів. І відколи науки великого горожанина поучили його, Еварист ненавидів атеїстів, особливо, коли, як Брото, проповідували свій атеїзм серцем щирим і радісним.

В найблизших днях Еварист судив з черги бувшого аристократа, якого посуджувано за се, що знищив збіже, щоб заморити голодом нарід, трьох еміґрантів, які повернули, щоб підбурювати до домашньої війни у Франциї, дві дївчини з Palais Egalite, чотирнацять бремонських заговірників. Судив жінки, старців, молодиків, панів і слуги. Вина була доказана, право формальне. Серед обжалованих була двацятилїтна жінка, украшена цілим чаром молодости, чудова під окружаючими її тїнями близької смерти. Синя застїжка піддержувала її золоте волосє, батистова, зложена в хрест хусточка відслонювала білу і мягку шию.

Еварист безустанно голосував за смертю і всіх обжалованих з виїмком старого огородника післано на руштованє.

Судиї революцийного трибуналу не робили ріжниці між мущинами і жінками, ідучи в сім за прінціпом старим як сама справедливість. І хоч голова Монтане зворушений відвагою і красою Кароліни Корде, пробував уратувати її, нарушуючи процедуру, за що стратив уряд, — то одначе допити жінок бу-

ли ведені без ніяких оглядів, по спільному для всїх судів правилу. Присяглі бояли ся жінок, стерегли ся перед їх підступами, їх способами чарованя і з'єднуваня собі прихильности. Дорівнуючи мущинам у відвазі, вони тим самим змушували трибунал, щоби поводив ся з ними як з мущинами. Більшість їх судиїв, люди середно змислові або змислові тільки хвилево, не були сим зовсім змішані. Засуджували або уневиннювали жінки після своєї совісти, пересудів, запалу, після більше або меньше сильної любови до Републики. Майже всї ставали перед судом старанно учесані і елеґантно одягнені. Але серед них не богато було молодих, а ще меньше гарних. Тюрма і журба опечалювали їх риси, ярке сьвітло салї зраджувало втому і неспокій, зазначувало синість повік, блїдість краски, сціплені уста.

На фатальнім кріслї нераз засїдала жінка молода, гарна в своїй блїдости, з поглядом затемненим вже тїнями смерти, немов замраченєм роскоші. Що на сей вид не один з присяглих зворушив ся або змішав ся, що в тайниках своїх розпещених змислів відчував найтайнїйший чар сеї особи, яку виображував собі рівночасно живою й умерлою, що порушуючи роскішні і кровані образи; не вмів оперти ся страшній жаждї видaня того так пожаданого тїла в руки ката, — є се річи, які може треба замовчати, але яких, знаючи мущин, заперечити не можна. Еварист Ґамелїн, і учений і холодний артист, признавав лише старинну красу: краса збуджувала в нїм більше пошану нїж зворушенє. Його клясичний смак був такий строгий, що рідко яка жінка відповідала його понятям краси. Був однаково невразливий на чар гарного лиця, як на кольорит Фраґонарда або постатї Буше. Не знав пожаданя инакше як у правдивій любови.

Як більшість його товаришів в трибуналї, Ґамелїн уважав жінки небезпечнїйшими від мущин. Ненавидїв бувші княгинї, які у снах повних грози уявляв собі, як спільно з Єлисаветою і Австрийкою приготовують кулї на патріотів; ненавидїв всї ті гарні любовниці фінансістів, фільософів і лїтератів, за те, що уживали роскошів духа і змислів і жили в часах, в яких було солодко жити. Ненавидїв їх, не здаючи собі справи з тої нена-

висти, і коли приходило ся йому котру з них судити, він засуджував її з жалю, який мав до неї, але був переконаний, що засуджує справедливо для загального добра. І його чесність, мужеська чистість, холодний розум, пожертвоване для держави, одним словом — його чесноти висилали під топір ґільотини сотки голов.

Але щож означає сей дивний факт? Ще не давно треба було шукати винних, віднаходити їх у криївках, видобувати з них признанє до злочину. Тепер не була се вже нагінка з численними гінчими, погоня за боязкою жертвою; тепер зголошують ся жертви самі. Шляхта, дївиці жовнїри, проститутки кидають ся на трибунал, видирають судиям занадно повільні засуди, жадають смерти яко права, з якого жадні користати. Не досить сих товп, якими фанатизм денунциянтів заповнив тюрми, а публичний обвинитель і його помічники аж до останнїх сил викликують перед кратки, — треба ще тюрми для тих, що не хочуть ждати. А єще так богато инших ґордійших, яким ще більше спішно, так, що не очікуючи смерти з рук судиїв і ката, власними руками роблять кінець свому житю і за божевілєм убиваня йде божевілє вмираня. Conciergerie, молодий військовий чоловік, гарний, хоробрий, люблений, ідучи на суд, лишає в тюрмі вродливу любку,яка прощає його словами: "Жий для мене". Але він не хоче жити анї для неї, анї для любови, анї для слави. Актом обжалованя запалює собі люльку. Републиканець з найщирійшими переконанями. З серцем, яке било лише для свободи, подаєть ся за роялїста, щоби вмерти. Трибунал хоче увільнити його, але обжалований є сильнійший і присяглі мусять уступити.

Ум Евариста, з природи скрупулятний і неспокійний, наслїдком наук, яких слухав у Якобінців, і глибшого пізнаня житя, ставав ся що-раз більше підозрілим і трівожним. Коли нічю, лихо осьвітленими улицями йшов до Ельодиї, здавало ся йому, що за кождим віконцем підземеля бачить пивницю, в якій виробляють фальшиві асиґнати, в глибинї пустого склепу пекаря або корінного купця відкривав маґазини укриваної поживи; з поза блискучих шиб реставрациї чув спекулянтів, як, випиваючи бутельки вина Шаблїс і Бон, радять над руїною і

зниценєм краю. В підозрілих уличках видавало ся йому, що бачить, як проститутки зривають і топчуть трибарвні національні кокарди серед оплесків золотої молодїжи, скрізь бачив лише зрадників і заговірників. І думав сумно: Републико, проти так богатьох ворогів явних і укритих маєш лише один ратунок. Сьвята ґільотино, ратуй вітчину!"

Ельодия ждала на нього в малій, білій кімнатцї, над складом образів під знаком "Любов маляря". На знак, що може війти безпечно, Ельодия ставила на ґзимсї вікна зелену поливачку коло вазонка гвоздиків. Тепер Еварист наповняв її грозою, бачила в ньому потвору; вона рівночасно бояла ся й обожала його. Цїлу ніч пристрастно до себе притулені, кровавий любовник і роскішна дївчина, мовчки, в шалї поцїлунків шукали забутя.

XIV.

Прокинувши ся зі сну ще на зорях, отець Льонґмар заміт кімнату і подав ся на службу божу до каплицї при улицї de l'Enfer, яку відправляв незаприсяжений священик. В Парижі було кілька тисяч подібних криївок, в яких опірне духовенство потайки збирало малі громади вірних. Полїция секциї, хоч чуйна і недовірчива, замикала очи на сї криївки, по части, щоби не дразнити овець, по части через останки пошани для сьвятих річий.

Барнабіт попрощав ся зі своїм господарем, який на силу намовив його, щоби вернув на обід, обіцянкою, що харч не буде обильний анї вибагливий.

Брото зістав сам: розклав огонь на малім, цеглянім коминї і приготовлював обід духовного і епікурейця, відчитував Люкреция і роздумував над людською долею. Сей мудрець не дивував ся зовсїм, що мізерні єства, марна іграшка сил природи, найчастїйше знаходять ся в тяжкім і глупім положеню; але мав слабість думати, що революціонери є гірші і глупійші ніж инші люди і тут попадав в ідеольоґію. Зрештою не був песимістом і не думав, щоби житє було зовсїм зле. Подивляв природу в кількох її творах, особливо в небесній механїцї і фізичній любови, і вдоволяв ся тим, що дає житє, вижидаючи

недалекого часу, коли не буде більше знати анї страху анї бажань.

Він старанно помалював кількох паяців і зробив Зерлїну, подібну до Рожі Тевенін. Ся дївчина подобала ся йому і його епікуреїзм похвалював порядок атомів, з яких вона є зложена. Серед тих занять діждав ся повороту Барнабіта.

— Мій отче, — сказав, отвираючи йому двері — я сказав тобі, що наш обід не буде добірний. Маємо тільки каштани, і то не дуже смачно приправлені.

— Каштани! — сказав отець Льонґмар з усьміхом. — Нема лїпшої страви. Мій батько, коханий пане, був убогим шляхтичем з околиці Лїмож, а його цїлим маєтком був розвалений голубник, запущений город і кілька каштанових дерев. Жив він сам, його жінка і дванацятеро дїтий великими, зеленими каштанами, а одначе ми були всї здорові і сильні. Я був наймолодший і найживійший; батько жартом говорив, що треба би вислати мене до Америки. Ах, мій пане, як гарно пахне сей росіл з каштанів! Пригадує він менї стіл, увінчаний дїтьми, при якім всьміхала ся моя мати.

Покріпивши ся, Брото пішов до горожанина Жолї, торговця забавок при улиці Neuve-des-Petit-Champs, який не тільки взяв відкинені горожанином Кайоном паяци, але замовив не дванацять тузинів як той, а двацять-чотири тузини на початок.

Доходячи до давнїйшої улиці Royale, Брото побачив на площі Революциї яснїючий сталевий трикутник між двома деревляними стовпами; була се ґільотина. Велика і весела товпа цїкавих тиснула ся довкола руштованя, чекаючи на приїзд повних возів з засудженими. Жінки з поперевішуваними кошиками викрикували медівники і тїсточка на продаж, торговець охолоджуючих напоїв подзвонював дзвінком; у стіп статуї Свободи якийсь старчик показував оптичні образи в малім театрику, над яким на гойданцї гойдала ся малпа. Під руштованєм пси лизали вчерашню кров...

Брото звернув на вулицю Honore. Вернувшись до свого піддаша, де Барнабіт читав молитвенник, Брото старанно ви-

тер стіл, поставив на нім пуделко фарб, знаряди і материяли свого ремесла.

— Мій отче, — сказав — коли моє занятє не видаєть ся тобі негідним твого сьвятого духовного стану, то поможи мені, будь ласка, вироблювати паяци. Добродій Жолї дав менї нинї рано велике замовленє. Я буду малювати викроєнї фіґури, а ти тимчасом зробиш менї велику прислугу, коли будеш викроювати голови, руки, ноги, тулови, після сих зразків. Ліпших ти надармо шукав би, бо вони зроблені після рисунку Вато і Буше.

— Дійсно — сказав отець Льонґмар — думаю, що Вато і Буше були здібні сотворювати того рода дрібниції, і ліпше було-б для їх слави, коли-б при тих невинних паяцах були позістали. Я радо поміг би тобі, але бою ся, що не покажу ся доволї зручним.

Отець Льонґмар справедливо недовірював своїй зручности; по кількох невдалих пробах треба було признати, що не зуміє вирізувати ножиком гарних контурів а тонкої тектури. Але коли на його жаданє Брото дав йому шпаґат і голку, він дуже зручно обдаровував рухом сї малі істоти, яких не міг уформувати, і знаменито вчив їх танцю. Потім з приємністю пробував їх, кажучи кождому виконувати якесь ґавотове pas, а коли успіх вінчав сї стараня, на його суворих устах з'являв ся добродушний усьміх.

Раз, потягаючи ритмічно шнурок якогось Скарапуша, сказав: —

— Мій пане, ся мала фіґурка пригадує менї дивну історию. Було се в 1746 р., я кінчив тодї новіцият під проводом отця Мажітота. Був то чоловік старший, з глубоким знанєм і строгими звичаями. В тім часї, може пригадуєте собі, паяци, призначені первісно для забави дітий, робили на жінки, а навіть на мущин старих і молодих незвичайне вражінє, просто вводили Париж в шал. Модні маґазини були ними переповнені; можна було найти їх у людий на становисках і дуже часто можна було видіти як на проходах і улицях поважні люди вправляли в рух свого паяца. Вік, характер, званє отця Мажітота не устерегли його від сеї заразн. Коли бачив, що хтось вправ-

ляє в рух малого тектурового чоловіка, дізнавав нетерпеливого дрожаня в пальцях, яке небавом стало для нього мукою. Одного дня, воли в справі, яка торкалась закона, пішов до пана Шовель, адвоката при парляменті, побачив там паяца завішена коминку і на силу міг оперти ся покусі, щоб не потягнути за шнурок. І лиш величезною силою волї поборов сю покусу. Але ся пуста забаганка не покинула його і не давала йому хвилї спокою. Підчас науки, роздумуваня, молитви, в церкві, в капітулї, в сповідальниці, на проповідальниці забаганка ся переслїдувала його безперестанно. По кількох днях страшного несупокою отець Мажітот представив сей незвичайний факт ґенералови закона, який на щастє хвилево перебував у Парижі. Був се знаменитий учений, один з князїв церкви в Медіолянї. Порадив він отцеви Мажітотови, щоби заспокоїв свою забаганку, в прінціпі невинну, але прикру в наслїдках, бо її надмір загрожує поважними забуренями души, зараженій сею забаганкою. За порадою, а властиво наказом ґенерала отець Мажітот ще раз пішов до пана Шовеля, який і тепер приняв його у своїм кабінетї. Побачивши там на коминї того паяца, підійшов швидко до нього і попросив господаря, щоби позволив йому потягнути за шнурок. Адвокат згодив ся радо і признав ся, що приготовляючи свої оборони, часто велить танцювати Скарапушеви (так називав ся паяц), що ще на сьвятий вечір приготовив під ритм рухів паяца промову в оборонї жінки, яку несправедливо обжалували за отроєнє мужа. Отець Мажітот, дрожучи на цїлім тїлї, схопив за шнурок і бачив як під його рукою Скарапуш кидав ся наче, біснуватий під екзорцизмом. Заспокоївши таким способом свою забаганку, увільнив ся від переслїдуючої манії.

— Твоє оповіданє, мій отче, не дивує мене зовсім — сказав Брото. — Бували такі манії переслїдуваня. Але їх не завсїгди викликують тектурові фіґурки.

Отець Льонґмар, хоч був сьвященником, не говорив нїколи про релїґію, Брото говорив про неї без устанку. Хоч Барнабіт був йому симпатичний, то одначе він залюбки впроваджував його в заклопотанє закидами проти ріжних правил християнської віри.

Одного разу, коли виробляли разом Зерлїни і Скарапуші, сказав Брото: —

— Коли так розглядаю подїї, яко запровадили нас до тої точки, на якій тепер стоїмо, то не знаю, яка партия була більше шалена в загальнім шалї, і думаю, що була нею партія двірська.

— Мій пане, — сказав сьвященик — всї люди тратять змисли, як Набуходонозор, коли Бог їх покине, але за наших часів ніякий чоловік не потопав так глибоко в невірстві і блудї як отець Фашет, нїхто не був для королївства такий шкідливий як він. Бог мусить бути дуже загнїваний на Францию, коли зіслав їй отця Фашета!

— Менї здаєть ся, що ми бачили більших проступників, нїж сей нещасний Фашет.

— Сьвященик Ґреґоар також показав ся дуже шкідливим.

— А Бріссот, а Дантон, а Мара і сто инших, щож про них скажеш, мій отче?

— Се ляїки, мій пане; сьвітські люди не беруть на себе такої відповідальности, як духовні. Вони не роблять злого з такої висоти, їх злочини не є загальними злочинами.

— А ваш Бог, мій отче... Що скажеш про його поступоване в теперішній революциї?

— Не розумію тебе, мій пане.

— Епікур говорить: Бог або хоче перешкодити злому і не може, або може і не хоче, або анї не може анї не хоче, або може і хоче. Коли хоче і не може є безсильний; коли може і не хоче, є злий; коли анї не може анї не хоче, є безсильний і злий; а коли і може і хоче, то чому не зробить того... мій отче?

І Брото з вдоволенєм глянув на свого товариша.

— Пане, — відповів священик — марна ся перешкода, яку ставиш тут переді мною. Коли дослїджую причини невіри, здаєть ся менї, що бачу мурашки, які кількома стеблами хочуть задержати в бізї спливаючі з гір потоки. Вибачай, що не можу диспутувати з тобою; я мав би до того занадто богато рациї і занадто мало розуму. Зрештою, найдеш для себе відповідь в писанях священика Ґене і двацяти инших. Скажу тобі лише, що се, що ти наводиш з Епікура, є глупе. Бо ми

думаємо про Бога як про чоловіка, немов би Бог був з'обовязаний до людської моральности. Мій пане! Недовірки від Сельза до Беля і Вольтера дурили дураків подібними парадоксами.

— Бачиш, мій отче, — сказав Брото — куда доводить тебе твоя віра. Не вдоволяєш ся тим, що в своїй теольоґії бачиш всїляку правду, але мимо того не хочеш бачити жадної в творах тих богатьох величних ґенїїв, які инакше думали нїж ти.

— Зовсїм помиляєш ся мій пане, — відповів отець Льонґмар. — Навпаки, думаю, що нема нїчого зовсїм фалшивого в людській думцї. Атеїсти стоять на найнизшім ступнї пізнаня, але і на тім ступнї лучають ся проблиски розуму і блискавицї правди і навіть потопаючи в темряві, чоловік ще підносить чоло, в якім Бог зложив інтеліґенцию: — се судьба Люципера.

— Отже — сказав Брото — не буду такий благородний і признаю ся тобі, що в усїх працях теольоґів не бачу стебла здорового розуму.

Одначе Брото боронив ся перед закидом, що хоче знищити релїґію, яку вважав потрібною для народів: бажав би лише, щоби її жрецями були фільософи, а не диялєктики. Жалував, що якобінцї хочуть заступити її релїґією новою, хитрійшою: релїґією свободи, рівности, републики, вітчини.

Завважив що нові релїґії є найбезоглянднїйші і найжорстокійші, а успокоюють ся з часом. Отже бажав би, щоби збережено католицизм, який пожер богато жертв тодї, як був молодий і сильний, а тепер, отяжілий тягаром лїт, вдоволяєть ся упеченєм чотирох, пяти єретиків на сто лїт.

— Зрештою, — додав — я зовсїм добре згоджував ся з богоїдами. Я мав капеляна на замку des Ilettes, що недїлї відправляв службу божу, всї мої гостї були на нїй присутні. Фільософи мали найпобожнїйший вираз, а танечницї були найревнїйші. Я був тодї щасливий і мав богато приятелїв.

— Приятелїв! — сказав отець Льонґмар — приятелїв!... Алеж мій пане! Чи думаєш, що любили тебе всї ті фільософи і куртизани, які до того ступня спідлили твою душу, що сам Бог не пізнав би в нїй одного з храмів, які збудував для своєї слави?

Отець Льонґмар перемешкав цілий тиждень у бувшого фінансіста. Через той час сповняв скільки міг приписи свого закона, вставав в ночи зі свого сїнника і клячучи на голій підлозї відмовляв приписані молитви і лїтанії. Хоч оба живили ся тільки нужденними окрухами, то одначе заховував піст і поздержність. Фільософ, сумний і усьміхнений сьвідок такого строгого житя, запитав раз: —

— Чи дійсно думаєш, мій отче, що Богови є се приємно, що терпиш голод і зимно?

— Бог сам — відповів чернець — дав нам приклад терпіня.

Вже вісїм днів минало, як Барнабіт мешкав на піддашу фільософа, коли Брото в вечірній годинї вибрав ся до горожанина Жолї, торговця забавок при вулиці Neuve-des-Petit-Champs, щоби занести йому низку сьвіжо зроблених паяців. Вертав ся ущасливлений, що продав усе, коли на давній плоші de Carroussel дївчина в синїм шовковім футрі, обшитім горностаями, трохи кульгаюча, кинула ся йому в обійми і притиснула ся до нього в спосіб спільний просячим всїх часів.

Дрожала сильно, чути було прискорене битє серця. Брото подивляв її патос і як аматор театру подумав, що панна Рокурт не без користи моглаб їй приглянути ся.

Говорила голосом задиханим і придавленим зі страху, щоби не почули прохожі.

— Забери мене, горожанине, сховай мене!... Вони в моїй кімнатї, на вулиці Фроманто. Коли входили, я сховала ся у Фльори, моєї сусїдки, і вискочила вікном на вулицю, так що звихнула собі ногу... Ідуть, хочуть взяти мене до тюрми і видати на смерть. Минулого тижня засудили на смерть Вірґінію.

Брото розумів добре, що вона говорить про делеґациї революцийного комітету секциї, або про комісарів комітету публичного безпеченства. Місто мало тодї чесного прокуратора, в особі горожанина Шомета, який переслїдував публичні дївчата як найстрашнїйших ворогів Републики. Хотїв відродити обичаї. Сказати правду, дївчата з Palais Egalite не були патріотками. Жалували добрих недавно минулих часів і не завсїгди з тим таїли ся. Кілька з них вже згинуло на руштованю за

заговір, і їх траґічна судьба побуджувала до супірництва їх инші товаришки.

Горожанин Брото запитав її, за яку вину мали її арештувати.

Присягла, що не знає нічого, що не зробила нічого, що заслугувалоб на закид.

— Отже, моя дорога, — сказав Брото — ти не є підозріла і не маєш чого бояти ся. Йди спати і лиши мене в супокою.

Тоді визнала все.

— Я відірвала й кинула мою кокарду і крикнула: — "Нехай живе король!"

Брото взяв її під руку і завернув з нею в опустїлі улиці.

— Я не люблю того короля, — говорила дальше — зрозумієте, що я не знала його зовсім і може був чоловіком таким як инші. Але сї є злі. Вони є жорстокі супроти нас, бідних дївчат. Мучать мене, дражнять, ображують, всїлякими способами перешкаджають менї сповняти моє ремесло. А я не маю иншого. Зрозумієте, що колиб я мала инше, я не робилаб сього... Чогож вони хочуть? Чіпають ся малих, слабих: молочарника, вугляра, прачки. Вдоволять ся аж тоді, як будуть мати цїлий бідний нарід проти себе.

Глянув на неї: виглядала як дитина. Тепер вже не бояла ся. Майже сьміялась, легка, хоч кульгаюча. Запитав її, як називаєть ся. Відповіла, що називаєть ся Атенаїс і має шіснацять літ.

Брото жертвував ся запровадити її куди захоче. Не знала нікого в Парижі, але мала тїтку, яка служить в Палєдо і яка радо прийме її до себе.

Брото нараз рішив ся.

— Ходи, моя дитино! — сказав.

І провадив її, держачи під руку. Коли ввійшов на своє піддаше, застав отця Льонґмара над молитвенником.

Показав йому Атенаїс, яку держав за руку.

— Мій отче, се дївчина вулиції Фроманто. Кричала "Нехай живе король!" Революцийна полїция шукає її, а вона не має де сховати ся. Чи позволиш, щоби провела тут ніч?

Отець Льонґмар замкнув молитвеник.

— Коли добре тебе розумію, — сказав — то питаєш ся, чи ся молода дївчина, якій так само як менї грозить арештованє, може для свого дочасного добра провести ніч в тій самій що і я кімнатї?

— Так, мій отче.

— Яким правом мав би я противити ся тому? Щоби її присутність могла мене ображувати, мусїв би я бути певним, що я більше вартую від неї.

Отець Льонґмар уклав ся на ніч в старім, знищенім кріслї, запевняючи, що буде в нім добре спати. Атенаїс заняла матерац, а Брото, протягнувши ся на сїннику, загасив сьвічку.

Години і півгодини дзвонили на церковних вежах, Брото не спав і прислухував ся змішаним віддихам священика і проститутки. Місяць, сьвідок його давних любощів, встав і переслав до його піддаша срібний промінь, що осьвітив ясне волосє, золоті вії, тонкий ніс і малі червоні уста Атенаїс, яка глибоко спала.

— Ось — подумав — як виглядає страшний, небезпечний ворог Републики!

Коли Атенаїс прокинула ся зі сну, був ясний день. Сьвященик вже вийшов. Брото під віконцем в ґасї читав Люкреция і з римів римської Музи вчив ся жити без страху і бажань. А одначе, не вважаючи на се, гриз його жаль і несупокій.

Отворивши очи, Атенаїс зі здивованєм побачила над головою піддаше. Потім пригадала собі все; усьміхнула ся до свого спасителя і розпещеним рухом витягнула до нього малі, брудні рученята.

Лежачи на пів, вказувала пальцем на старе крісло, в якім сьвященик провів ніч.

— Нема його?... Чи не пішов часом видати мене, скажіть менї!...

— Нї, моя дитино. Нема чеснїйшого чоловіка над сього старого варията.

Атенаїс запитала, яке є божевілє того чоловіка, а коли Брото відповів, що тим божевілєм є релїґія, вона з цїлою повагою вилаяла його за сї слова і заявила, що люди без релїґії є гірші від звірят. Вона сама молить ся горячо в надії, що

Бог простить їй гріхи і в своїм сьвятім милосердю прийме її до своєї слави. Потім, завважавши, що Брото держить в руці книжку, подумала, що се молитвенник, і сказала: —

— Аджеж бачите, що й ви відмовляєте молитви. Бог винагородить вам за се, що ви для мене зробили.

Коли Брото сказав їй, що се не молитвенник і що сю книжку написано, ще заки повстала думка про службу божу, — Атенаїс подумала, що се певне сонник, і запитала, чи не найдеть ся в ній пояснене дивного сну, який мала сеї ночи.

Читати не вміла, а зі слуху знала лише про книжки до служби божої і про сонники. Брото відповів їй, що ся книжка поясняє лише сон житя. Ся відповідь видала ся гарній дівчині неясною, і тому не старала ся дальше зрозуміти її і замочила кінчик носа в глиняній мисці, яка бідному Брото заступала срібні умивальниці давнійших часів. Потім старанно і подрібно впорядкувала волосє перед відломком зеркала свого господаря. З білими піднесеними над головою раменами подовгих перервах вимовляла якісь слова.

— Ви, ви були богаті! — сказала.

— По чім пізнаєш?

— Не знаю. Але ви були богаті й аристократом, я певна сього.

Витягнула з кишені малу срібну постать Матери Божої в капличці, кусок цукру, нитки, ножички, кілька футералів і вибравши з тих предметів, що їй було потрібне, забрала ся до направлюваня спідниці, яка була в кількох місцях роздерта.

— Для твого безпеченства, моя дитино, припни се до свого чіпця! — сказав Брото, даючи їй трибарвну кокарду.

— Зроблю се радо, — відповіла — але зроблю се для вас, а не з любови до народу.

Коли убрала ся і як найстараннійше вистроїла ся, тримаючи спідничку в обох руках, вклонила ся горожанинови Брото, так як її навчили на селї кланяти ся.

— Найпокірнійша ваша слуга!

Готова була винагородити свого добродія всілякими способами, але була рада, що він не бажав сього анї вона не пред-

кладала, здавало ся їй, що гарно буде так розійти ся, зовсім прилично.

Брото всунув їй до руки кілька асиґнат на дорогу до Паледо. Була се половина його маєтку, і хоч знаний був з щедрости для жінок, то одначе ні з одною ще так рівно не поділив ся своїм добром.

Запитала ся його, як називаєть ся.

— Називаю ся Маврикій.

З жалем отворив їй двері піддаша.

— Прощай, Атенаїс.

Поцілувала його.

— Пане Маврикій, коли згадаєте про мене, називайте мене Мартою: се моє хресне імя, тим іменем називали мене на селї... Прощайте і дякую...

XV.

Треба було опорожнювати переповнені тюрми, треба було судити, судити без перерви і віддиху. Судиї під стїнами, прибраними червоними шапками й иншими республиканськими емблемами, як давнїйше їх попередники під цьвітом лелїї, зберігали повагу і страшний супокій своїх королївських попередників. Публичний обвинитель і його заступники, вичерпані втомою і безсонністю, лише з великим з'усилєм отрясали ся з пригнобленя; злий стан їх здоровля робив їх траґічними. Присяглі, ріжні з походженя і вдачі, одні осьвічені, другі, іґноранти, нікчемні або благородні, лагідні або строгі, лукаві або щирі, всї в небезпецї вітчини і Републики відчували або удавали, що відчувають однакові несупокої, горіли однаковою завзятістю, всї страшні, чеснотою або страхом творили одно єство, одну головну гнївну і глуху, одну душу, одного містичного звіра, який природним сповнюванєм своїх функций обильно сїяв смерть. Лагідні або жорстокі, наслїдки вразливости потрясені наглим поривом милосердя, уневиннювали зі слїзми в очах обжалованого, якого перед годиною булиб безпощадно засудили. В міру того, як посували ся дальше в сповнюваню своєї задачі, вони що раз пристраснїйше йшли за поривами свого серця.

Судячи в горячцї і сонности викликаній надміром працї,

під впливом зовнішних вражінь і розказів власти, під погрозами санкюльотів і кровожадних меґер, що товпили ся на трибуні, призначеній для публики. Судили після шалених зізнань сьвідків і скажених обжаловань, в затроєнім воздусі, який придавлював мозок, викликував шум в ухах, прискорене битє живчика і засував криваву заслону на очи. Серед публики бігали глухі поголоски, що присяглих можна перекупити золотом. Але на сї поголоски лава присяглих відповідала обуреним протестом і немилосерними засудами. Нарештї були се люди не лїпші і не гірші від инших. Невинність найчастїйше є щастєм, а не чеснотою.

Так довго очікувана Мария Антоанета засїла нарештї в чорній суквї на фатальнім кріслї, серед такого згідного хору ненависти, що тільки певність вислїду позволила вшанувати і вдержати судові форми. На ставлені убійчі питаня обжалована відповіла або руководячись інстинктом самозбереженя, або зі звичайною гордістю, а раз, завдяки нікчемности одного зі своїх обвинителїв, з цїлим маєстатом матери. Лише сьвідкам була дозволена образа і обмова, оборона каменїла з перестраху.

Трибунал, силкуючи ся заховати форму, ждав лише, щоби все те скінчило ся, щоби кинути Европі голову Австрийки.

Через три днї по страченю Мариї Антоанети Ґамелїна візвано до горожанина Фортуната Труберта. Труберт конав на нужденнім ліжку, в келїї прогнаних Барнабітів, на трийцять кроків від військового бюра, а якім провів своє житє.

Очи, які вже нїчого не бачили, звернули свої склянні зїниці в сторону Евариста, суха рука схопила руку приятеля, стискаючи її з несподіваною силою. Протягом двох днїв мав три рази сильний уплив крови. Пробував промовити; його голос, зразу слабий і придушений мов шепіт, згрубів, змінив ся: —

— Ватіні! Ватіні!... Журдав розбив неприятеля у його власнім таборі... Зніс бльокаду Мобеж... Маршен відбите... ça ira... ça ira...

І всьміхнув ся.

Не було се маячінє хорого, була се ясновидючість дїйсно-

сти в тій голові, на яку западала вже вічна тінь. З того часу здавало ся, що наїзд спинено; стероризовані ґенерали бачили, що не лишаєть ся їм нічого иншого, як побіджувати. Бранка дала численну і вироблену армію, якої не могли дати добровільні зголошуваня. Ще одно з'усилє — і Република буде уратована.

По півгодині цїловитого вичерпаня обличе Фортуната Труберта оживило ся; він підніс ся і вказав пальцем на одинокий мебель, що стояв у кімнаті, на мале оріхове бюрко.

І голосом слабим, перериваним, але сьвідомим сказав: —

— Друже, як Едамід переказую тобі мої довги... триста двайцять ліврів, списані в сїм червонім зошиті... Прощай Ґамеліне. Не засипляй справи... Сторожи над обороною Републики... ça ira...

Тіни ночи залягали салю. Чути було важкий віддих конаючого і відгомін стуканя пальцями по простиралї.

О півночи говорив без звязку.

— Здирайте мури... Ще салїтри... Велїть видати карабіни... Здоровлє?... Дуже добре... Знесїть сї дзвони...

О пятій помер.

На приказ секциї виставлено його тїло в наві давної церкви Барнабітів, у стіп вівтаря вітчини, на полевім ложу. Тїло прикрито трибарвною хоругвою, чоло увінчано дубовим вінцем.

Дванайцять старців в римських тоґах з пальмами в руках і дванайцять молодих дївчат в довгих серпанках, держучи коші з цьвітами, окружали мари.

В ногах помершого двоє дїтий держало перевернені смолоскипи. Еварист в одній дитинї пізнав дочку своєї портиєрки, що своєю дитячою повагою і чудовою красою пригадувала йому ґеніїв любови або смерти, яких Римляни різьбили на своїх саркофаґах.

Похід подав ся на кладовище, яке давнїйше називало ся Saint Andre des Arts, при співі Марсилїєзи і Карманьолї.

Складаючи прощальний поцїлунок на чолї Фортуната Труберта, Еварист заплакав. Заплакав над собою, заздрячи тому, який відпочивав уже по сповненій працї.

Вернувшись до дому, застав номінацию на члена ґенеральної ради Комуни. Кандидував від чотирох місяців і зістав вибраний без суперництва по кількох голосованях, трицяти голосами. Не голосовано вже, секциї опустїли; бідні і богаті старали ся відтягатись від публичних урядів. Найважнїйші подїї не розбуджували вже анї запалу анї цїкавости, часописий не читав нїхто. Еварист сумнївав ся, чи на сїмсот тисяч мешканців столиці знайдеть ся три до чотири тисячі справдїшних в душі републиканців.

Того дня перед кратками стало двайцять Жирондистів. Винні чи невинні в нещастях Републики, порожні, неосторожні, амбітні і легкодушні, заразом умірковані і загонисті, слабі так само в терорі як в потураню, швидкі в виповіданю війни а повільні в її веденю, ставлені тепер перед суд за своїм власним прикладом, — були вони одначе цьвітом революцийної молодїжи, були красою і славою Революциї.

Той судия, який питати-ме їх з ученою партийністю, той блїдий обвинитель, що перед своїм столиком приготовляє їх смерть і неславу, ті присяглі, що за хвилю схочуть здавити їх оборону, та публика трибун, що закидає їх лайкою і глумом, — всї вони: судия, присяглі, публика колись оплескували їх краснорічивість, виславлювали їх таланти і чесноти. Але забули вже про се. Для Евариста Верньо був колись божеством, Бріссот пророком. Тепер забув про се, а коли в його памяти лишив ся ще який слїд давного подиву, то на те, щоби закинути їм, що зводили найлїпших горожан.

Вертаючись по розправі до дому, Ґамелїн почув голосні крики. То портиєрка била малу Йосифу за се, що бавила ся на площі з вуличниками і поваляла ґарну білу суконку, в яку прибрано її на похорон горожанина Труберта.

XVI.

Еварист по тримісячнім щоденнім засуджуваню жертв ріжного рода мав тепер свій власний процес: з обжалованого зробив свого обжалованого.

Від коли засїдав в трибуналї, жадно слїдив в товпі обжалованих, що пересували ся перед його очами, уводителя Ельо-

дий, про якого у своїй роботящій уяві виробив собі понятя з деякого погляду досить докладні. Уявляв собі його молодим, гарним, сьміливим і був певний, що виеміґрував до Анґлії. Видавало ся йому, що відшукав його в молодім еміґранті, що називав ся Мобель. Того Мобеля, по повороті до Франциї, заденунциовав його господар і його арештовано в гостинниці в Тасі; сю справу разом з богатьома иншими вів Фукіє-Тінвіль.

Знайдено при нім листи, які обжаловане вважало доказом заговору, уложеного Мобелем з аґентами Пітта, але в дійсности були се листи до еміґранта від льондонських банкирів, у яких зложив свій маеток. Мобель, молодий і гарний, був буцім то занятий головно своїми любощами. Знайдено також у його портфелї слїди зносин з Еспанїєю, яка тодї вела війну з Франциєю, одначе сї листи були чисто особисті і довірочні. Суд не полагодив справи єдино тому тільки, що суд нїколи не повинен спішити ся з увільненем вязня. Ґамелїна повідомлено про перше переслухане Мобеля в салї радних, при чім поразив його характер молодого аристократа, бо так уявляв собі характер чоловіка, який над'уживав довіря Ельодиї.

Від тої хвилї, замкнений в кабінеті писаря, цілими годинами студиював акти. Його підозріня зросли ще більше, коли в давнїйшій нотатцї еміґранта знайшов адрес маґазину, під знаком "Любов маляря", що правда разом з адресами "Зеленої малпи", "Портрету Дофіна" і кількох инших складів з образами. Коли крім сього довідав ся, що в тій самій нотатцї найдено листочки червоного гвоздика, старанно завинені в папирци, Еварист пригадав собі, що червоний гвоздик є улюбленим цьвітом Ельодиї, яка годує його на своїм вікнї, носить в волосю, дає його — знав про се добре — на доказ любови. Тодї він вже більше не сумнївав ся.

Виробивши собі сю певність, постановив випитати Ельодию, не виявляючи їй обставин, які дали йому змогу викрити виновника.

Входячи на сходах, вже на нисших поверхах почув упертий запах овочів. В робітнї застав Ельодию; помагала горожанцї Ґамелїн смажити конфітури.

Не рухаючи ся з місця, піднесла на нього свій гарний, подібний до стопленого золота погляд і казала: —

— Бачиш Евaристе, ми працюємо для тебе. Через цілу зиму будеш їсти знамениту ґалярепу з піґв, яка скріпить тобі жолудок і наповнить радістю серце.

Але Ґамелїн підійшов до неї і шепнув її до вуха.

— Жак Мобель!...

В тій хвилї швець Комбальот всунув свій червоний ніс крізь отворені двері. Приніс черевики, на які набив запятки, і рахунок за свої направи. Зі страху, щоб не уважали його злим горожанином, Комбальот уживав нового календаря. Горожанка Ґамелїн любила докладні рахунки, а затрачувала ся раз-у-раз в тих фруктідорах і вандемієрах.

Зітхнула: —

— Ісусе Христе! Все хочуть змінити: днї, місяцї, пори року, сонце і місяць! Мій Боже, пане Комбальот, що значить ся пара кальошів з осьмого вандеміера?

— Горожанко, коли хочеш зрозуміти, кинь оком на свій календар.

Зняла його зі стіни і пригладала ся йому, а відвертаючи від нього зір сказала перестрашена: —

— Не дуже по християнськи виглядає!

— Не лише се, горожанко, — сказав швець — але маємо вже лише три неділї замість чотирох. І се ще не все: треба буде змінити спосіб рахованя.

На сї слова горожанка Ґамелїн з дрожачими устами піднесла очи до стелї і зітхнула: —

— Того вже забогато!

І коли так падькала, подібна до сьвятих невіст, тріска, що в її неприсутности розгоріла ся на коминї, наповнила робітню їдким димом, який злучивши ся з запахом овочів, не давав віддихати. Ельодия жалїла ся, що дере її в горлї і просила отворити вікно.

Коли швець попрощав ся а горожанка Ґамелїн вернула ся до свого комина, Еварист повторив до вуха горожанки Блєз:—

— Жак Мобель.

Глянула на нього задивована і дуже супокійно, не перестаючи краяти піґв, відповіла: —

— Отже щож?... Який Жак Мобель?...

— Се він!

— Хто він?

— Ти дала йому червоний гвоздик.

Сказала, що не розуміє нічого, і просила, щоби висловлював ся яснійше.

— Той аристократ! Той еміґрант! Той нікчемник!

Здвигнула плечима і дуже природно заперечила, щоби коли-будь знала якогось Жака Мобеля.

І справді ніколи не знала чоловіка того імени. Так само заперечила, щоби кому-будь крім Евариста давала коли червоні гвоздики, але що-до того може не пригадувала собі добре.

Еварист не добре знав жінки і не проникнув глибоко вдачі Ельодиї. Одначе думав, що зуміє удавати й ошукати хитрійшого ніж він. І тому не переконав його її спокійний вираз і заперечене.

— Чомуж перечиш? — сказав. — Я знаю.

Запевнювала його на ново, що Мобеля не знала.

І обібравши піґви, зажадала води до митя рук, бо пальці ліпили ся.

Ґамелін приніс миддницю.

Умиваючи руки, ще раз заперечила всему. Він повторив, що знає добре, і сим разом Ельодия не відповіла нічого.

Не розуміла, до чого ведуть його питаня; була на тисяч миль далеко від всяких здогадів, що той Мобель, якого ніколи не знала, має стати перед революцийним трибуналом; не розуміла його підозрінь, якими переслїдує її, знала лише, що вони безосновні. Тому не маючи надії розвіяти їх, не мала також до того найменшої охоти. Перестала боронити ся що не знає Мобеля. Зрештою воліла, щоби він блудив по фалшивих слїдах, коли кожда хвиля, найменший припадок могли навести його на правдиву дорогу. Її давнійший писарина, тепер гарний кавалер-патріот, посварив ся зі своєю аристократкою любкою. Стрічаючись з Ельодиєю на вулици, споглядав на неї оком, яке немов говорило: "Так, так, моя дорога, почу-

ваю добре, що прощу тобі, що тебе зрадив, і радо обдарував би тебе на ново своєю ласкою". Не старала ся отже скинути підозріня свого любка, і Ґамелїн був певний, що саме Жак Мобель звів Ельодию.

В слїдуючих днях революцийний трибунал без перерви займав ся нищенєм федералїзму, який як гидра загрожував свободї. Були се роботящі днї і присяглї вичерпані втомою можливо як найскорше справили ся з горожанкою Ролянд, якої слова, гідні Римлянки, викликали прихильні шепти серед зібраної публики.

Ґамелїн що дня заходив до суду, щоби прискорити справу Мобеля. Важні документи находили ся в Бордо. Ґамелїн виробив се, що комісар привіз їх почтою. Нарештї надійшли. Помічник публичного обвинителя, відчитавши їх, скривив ся і сказав до Евариста: —

— Сї папери не цікаві! Нема в них нїчого, самі дурницї!... Коли-б бодай можна було довідати ся, чи той давний ґраф Мобель виеміґрував!...

Вкінцї пощастило Ґамелїнови. Молодий Мобель дістав акт обжалованя і станув перед революцийним трибуналом 19 брюмера. Від початку розправи постійна судова публика завважала заклопотанє трибуналу. Голова мав вираз лиця насуплений і страшний, який прибирав завсїгди для справ неясних. Помічник обвинителя кінцем пера гладив собі підбородок і удавав спокій чистої совісти. Писар відчитав акт обжалуваня, ще нїколи нїхто не чув тут акту так без всякого змісту.

Голова суду запитав обжалованого, чи не знав про закони, звернені проти еміґрантів.

— Я знав і слухав їх, — відповів Мобель — я виїхав з Франциї з пашпортом леґальним.

З причини виїзду до Анґлїї і повороту до Франциї оправдав ся вдоволяючо. Лице мав приємне, щире і горде, що з'єднувало йому симпатию. Жінки з трибун глядїли на нього прихильно. Обжалованє закидувало йому, що перебував в Еспанїї в часї, як вона воювала з Франциєю. Мобель запевнював, що тодї не виїздив з Байонни. Тільки одна точка лишила ся невиясненою. Між паперами, які кинув до печи в хвилї аре-

штованя і з яких лишили тільки недогарки, на деяких були еспанські слова і назва: — "Nieves".

Жак Мобель не хотів що до сього дати поясненя. І коли голова завважав, що в його інтересі як обжалованого лежить оправдати ся, відповів, що не завсїгди треба поступати згідно зі своїм інтересом.

Ґамелїн хотів тільки про один злочин переконати обжалованого: він три рази напирав на голову, щоби запитав Мобеля, чи може пояснити, звідки має гвоздик, якого зісохлі листки так старанно переховував в пуляресі. Мобель відповів, що не почуваєть ся до обовязку оправдувати ся з того, що до суду не належить: аджеж не найдено нїякої картки, схованої в цьвітї. Присяглі вийшли до салї нарад, прихильно настроєні для сього молодця, якого справа, як здавало ся, крила в собі лише любовні істориї. Тим разом навіть завзяті, щирі патріоти радо було би його виправдали. Один з них, бувший аристократ, який зложив був доказ правовірности, сказав: —

— Чи закидуємо йому його походженє? Я також мав нещастє вродити ся серед аристократиї.

— Так, але ти з неї вийшов, — сказав Ґамелїн — а він в нїй зістав ся!

І фанатично почав промовляти проти того заговірника, того Піттового емісария, того спільника Кобурґа, який перейшов гори і моря, щоби формувати ворогів свободи. Так розбудив вічний несупокій і давну строгість своїх товаришів.

Один з них сказав цинїчно: —

— Є прислуги, яких товариші відмовляти собі не повинні.

Засуд смерти видано одним голосом більшости.

Засуджений вислухав засуду зі спокійним усьміхом. В очах, якими рівнодушно перебігав по салї, коли побачив лице Ґамелїна, відбила ся невисказана погорда.

Нїхто не оплескував засуду.

Жак Мобель, виведений до вязниці, засів до писаня листу, вижидаючи смерти, яка мала наступити ще того самого вечера при смолоскипах: —

"Дорога сестро, трибунал посилає мене на руштованє, і тим способом дає менї одиноку радість, яку я ще міг від-

чути від смерти моеї обожаної Нєв. Забрали мені останнє добро, яке мені по ній лишило ся, цьвіт ґранату, який не знати чому названо гвоздиком.

Я любив красні штуки і в Парижі, в щасливійших часах, я зібрав образи, які находять ся тепер в безпечнім місци і будуть тобі віддані, коли се тільки буде можливе. Прошу тебе, дорога сестро, задержи їх на памятку по мені".

Відрізав дрібку волося, вложив його до листу і написав на нім: —

"Горожанці Клементині Дезепрі, уродженій Мобель
в La Revle".

Всі гроші, які мав при собі, віддав тюремному сторожеви і просив, щоби за се доручив лист. Зажадав бутилки вина і пив його спровока, ждучи смертельного воза.

По вечері Еварист пішов до Ельодиї і впав до її кімнатки, в якій що ночи ждала на нього.

— Ти пімщена, — сказав, — нема вже Жака Мобеля. Візок, який віз його на смерть, переїхав під твоїм вікном, окружений смолоскипами.

Зрозуміла.

— Нещасний! Ти його убив, а се не був мій коханець. Я не знала його... Не бачила його ніколи... Що се був за чоловік? Був молодий, приємний, невинний. А ти убив його, нуждарю!

Упала зімліла. Але в тінях сеї так легко заданої смерти почувала рівночасно як овіяв її жах розкоші. Отямилась на пів: тяжкі повіки відкривали білка очий, груди підіймали ся, непевні руки шукали любка. Стиснула його в обіймах аж до удушеня, затопила нігті в його тіло і злила ся з ним в німім, глухім, довгім, преболючім, розкішнім поцілунку.

Любила його цілим своїм єством і чим більше страшним і жорстоким видавав ся їй, чим більше бачила його в крови його жертв, тим більше пожадала його.

XVII.

Двайцять четвертого фрімера о десятій годині, при яснім рожевім розсьвіті, який розтоплював нічний приморозок, го-

рожани Ґено і Дельормель, делеґати комітету публичного безпеченства, пішли до Барнабітів і веліли запровадити себе до комітету надзору секциї, до інформацийної салї, де тодї горожанин Бовізаж накладав поліна до печи. Але спершу не доглянули його ізза його малої постати. Скрегітливим голосом горбатий чоловічок попросив делеґатів, щоби сіли, і сказав, що є готовий їм служити.

Ґено запитав його, чи знає бувшого аристократа, пана des Illettes, що живе коло Pont-Neuf.

— Се індивідуум, — додав — яке маю приказ арештувати.

І показав приказ комітету безпеченства. Бовізаж, пошукавши кілька хвиль в своїй памяти, відповів, що не знає особи, яка називаєть ся des Illettes, що той підозрілий чоловік може не живе в сїй секциї; деякі части дїльниць Музея, Unite Marat-et-Marseille також находять ся близько Pont-Neuf. Коли навіть мешкає в секциї, то певне під иншим назвищем, але проте незабаром можна буде відшукати його.

— Не тратьмо часу! — сказав Ґено. — Ми довідали ся про нього з листу одної з його спільничок, лист сей зістав перехоплений. Зложено його в комітеті перед двома тижнями, а з його змістом горожанин Lacroix запізнав ся що-йно вчера вечером. Ми перетяжені працею. Доносів напливає з усїх сторін так богато, що не знати, кого перше слухати.

— Доноси — сказав гордо Бовізаж — напливають також до комітету надзору секциї. Одні приносять свої зізнаня через правовірність, другі зваблені пятифранковою нагородою. Нераз дїти денунцию́ють власних родичів, хотячи забрати по них спадок.

— Лист сей — говорив дальше Ґено — походить від бувшої аристократки Рошмор, жінки легких обичаїв, і заадресований на імя горожанина Ролїна, але в дїйсности він написаний до одного еміґранта в службі Пітта. Я взяв його зі собою, щоби показати вам се, що в нім дотичить того des Illettes.

Витягнув лист з кишенї.

— Зачинаєть ся він вказівками, що до членів конвенту, яких по словам тої жінки можна би позискати грішми або обі-

тницею високих урядів в новім правительстві, яке булоб тривкійше від теперішнього. Дальше пише вона: —

“Вертаюсь від пана des Illettes, який мешкає коло Pont-Neuf, на піддашу, де, щоби найти його, треба бути чортом або котом. Для зарібку мусить виробляти паяци. Має він богато здорового розуму, тому наводжу головний зміст моєї розмови з ним. Не думає він, щоби теперішний стан річий потрівав довго. Не передвиджує також його упадку від побіди коаліциї, і дійсність, здаєть ся, признає йому слушність. Бо як вам певне відомо, від якогось часу вісти про війну є злі. Вірив він радше в бунт поспільства і жінок з люду, які є ще глибоко привязані до своєї релїґії. Думає, що загальний страх перед революцийним трибуналом злучить незабаром цілу Францию проти Якобінців. “Той трибунал, — сказав жартом — який за одним замахом судить королеву Франциї і перекупку, є подібний до того Вілїяма Шекспіра, який є такий дорогий для Анґлїйців і т. д.” Не вважає річю неможливою, щоби Робеспєр оженив ся з королївською сестрою і наказав оголосити себе протектором королївства.

“Я булаб Вам вдячна, колиб ви були ласкаві переслати належну менї суму, себто тисяч фунтів стерлїнґів, дорогою, якої звичайно уживаєте. Але стережіть ся писати до пана Моргардта: як-раз арештовано його і кинено до тюрми” — і т. д. і т. д.

— Пан des Illettes виробляє паяци, — сказав Бовізаж — се цінна вказівка... Хоч є богато таких дрібних промисловців в нашій секциї.

— Се пригадує менї, — сказав Дельормель, — що я обіцяв принести ляльку моїй наймолодшій дочцї Наталцї, яка захорувала на шкарлятину. Висипка показала ся вчера. Ся хороба не є дуже небезпечна, але вимагає догляду. А Натальця, розвинена понад свій вік, має слабе здоровлє.

— Я — сказав Ґено — мою тільки хлопця. Бавить ся в колесо обручами від бочок і вироблює малих монґольфієрів, надуваючи паперові торбинки.

— Дуже часто — завважав Бовізаж — діти найлїпше бавлять ся предметами, які не є забавками. Мій сестрінець Еміль, семилїтний, дуже інтелїґентний, цілий день бавить ся малими

квадратиками дерева, з яких будує доми... Чи можу просити?

Бовізаж подав делеґованим отворену табакерку.

— Тепер треба приловити нашого пташка, — сказав Дельормель, який носив великі вуси і гнївно водив великими, круглими очима. — Маю нині апетит на аристократичне мясо, підлите чаркою білого вина.

Бовізаж запропонував делеґатам піти до склепу столяра Дюпона старшого на площі Dauphine, той буде певне його знати. Йшли в холоднім раннім воздусї з чотирома ґренадиєрами секциї, які прилучили ся до них.

— Чи бачили ви "Вічний суд королів"? — запитав Дельормель своїх товаришів. — Се штука. яку варта зобачити. Автор представив в ній всїх европейських королів, які сховали ся на відлюднім острові у підніжа вулькану і гинуть від його вибуху. Се штука патріотична.

Дельормель на розї вулиці du Harlay спостеріг малий візок, яснїючий мов капличка, який попихала стара жінка з цератовим капелюхом на чіпци.

— Що ся стара продає? — запитав ся.

Стара сама відповіла: —

— Гляньте, панове, вибирайте. Маю шкаплїрі, рожанцї, хрестики, образки сьвятого Антонїя, сьвяті савани, хустки сьвятої Веронїки, Ecce Homo, Agnus Dei, ловецькі роги і перстень сьвятого Губерта, всякі сьвяті предмети.

— Се арсенал фанатизму! — закликав Дельормель.

І розпочав від разу переслухувати перекупку, яка на всї питаня відповідала: —

— Мій сину, вже сорок лїт торгую побожними річами.

Делеґат комітету безпеченства, спостерігши переходячого поліциянта, велїв здивовану стару запровадити до Conciegerie.

Горожанин Бовізаж звернув увагу Дельормеля, що властиво до комітету надзору належало арештувати сю жінку і завести її до секциї. Зрештою не знати, як поступати в річах, що торкають ся давного культу, хотячи відповісти поглядови правительств. Чи треба на все позволяти, чи всего забороняти?

Наближаючись до склепу столяра, делеґати і комісар по-

чули гнївні оклики, змішані зі скреготом пили і свистом гебля. Межи столярем Дюпоном старшим і його сусїдом, портиєром Ремаклем, вибухнула суперечка з причини горожанки Ремакль, яку якийсь непереможний чар тягнув завсїгди в глибину столярнї, звідки вертала до своєї кімнати покрита трісками і порохом. Ображений портиєр копнув Мутона, столяревого пса, в хвилї, як власне його дочка Юзя тримала зьвірятко на руках. Юзя обурена вилаяла батька; столяр закликав гнївно: —

— Нуждарю, забороняю тобі бити мого пса!

— А я — крикнув портиєр, підносячи мітлу — забороняю...

Не докінчив: гебель столяра гримнув його по голові.

Побачивши здалека горожанина Бовізажа в товаристві делеґованих, портиєр підбіг до нього і закликав: —

— Горожанине комісарю, ти сьвідком, що сей шибеник забив мене.

Горожанин Бовізаж, в червоній шапцї, означі свого уряду, розложив широко й мирово руки і звертаючи ся до портиєра і столяра, сказав: —

— Пять франків дістане той з вас, хто нам покаже, де мешкає пошукуваний комітетом безпеченства підозрілий чоловік, бувший аристократ des Illettes, фабрикант паяців.

Оба, столяр і портиєр разом, показали мешканє Брото, сварючи ся з собою вже лише за нагороду, приобіцяну Бовізажем.

Дельормель, Ґено і Бовізаж з чотирма ґренадиєрами, портиєр Ренакль, столяр Дюпон і тузин малих вуличників дїльницї увійшли на сходи, які тріщали під їх кроками, і млинарською драбиною дістали ся на піддаше.

Брото вирізував тодї паяців, а отець Льонґмар, сидячи проти нього, вязав шнурком їх члени і всьміхав ся, бачучи як під його рукою родить ся ритм і гармонія.

На відгомін кольб карабінів в сїнях сьвященик задрожав на цїлім тїлї. Не тому, щоби був менше відважний нїж Брото, який позістав непорушний, але людське поважанє не призвичаїло його до маскованя і прибираня штучної постави. Брото з питань горожанина Дельормеля зрозумів, звідки походить

удар, і спостеріг, трохи за пізно, що не треба вірити жінкам.

Візваний комісарем, щоби йшов за ним, Брото забрав свого Люкреция і три сорочки.

— Той горожанин, — сказав, вказуючи на отця Льонґмара — се помічник, якого я взяв до вироблюваня паяців. Він мешкає тут.

Але сьвященика арештовано також, тому, що не міг виказати ся сьвідоцтвом правовірности.

Коли похід минав кімнату портиєрки, горожанка Ренакль, оперта на мітлї, споглядала на свого льокатора з виразом чесноти, яка зобачила злочин в руках справедливости. Мала Юзя, горда і гарна, придержувала за шнурок Мутона, що ласив ся коло арештованого приятеля, який давав йому часом кусники цукру.

Товпа цікавих наповнювала площу de Thionville. Брото у стіп сходів стрінув ся з молодою селянкою, яка як-раз хотїла війти до середини. Несла під пахою кошик повний яєць, а в руцї тїсто завинене ручником. Була се Атенаїс; прибула з Паледо, щоби свому спасителеви зложити доказ вдячности. Коли побачила, що урядники і чотирох ґренадиєрів ведуть пана Маврикія, стала мов вкопана, запитала, чи се правда, і підійшовши до комісаря, сказала до нього лагідно: —

— Ви хиба не забираєте його? Се неможливо... Хиба не знаєте його!... Він добрий як сам Господь Бог.

Горожанин Дельормель відсунув її і дав знак ґренадиєрам, щоб ішли дальше. Тодї Атенаїс вибухнула найгіршою лайкою; особливо почала обкидувати проклонами урядників і ґренадиєрів, яким здавало ся, що всї помиї з Palais-Egalite і вулицї Фроманто ллють ся їм на голову. Потім голосом, який розбіг ся по цїлій площі і дрожю проняв товпу цікавих, крикнула: —

— Нехай жиє король! Нехай жиє король!

XVIII.

Горожанка Ґамелїн любила старого Брото. Був се для неї найприємнїйший і заразом найзнаменитший чоловік, якого пізнала в своїм житю. Не попрощала ся з ним, коли його приарештовано, бо бояла ся наразити ся властям і думала, що

в її скромнім стані боязливість є обовязком. Але був се для неї удар, з якого не могла піднести ся.

Не могла нічого їсти і падькала, що втратила апетит як-раз тепер, коли нарешті має чим заспокоїти його. Подивляла ще сина, але не сьміла вже думати про страшні обовязки, які сповняє, і тішила ся, що є лише дурною жінкою і тому не потребує його оцінювати.

Бідна мати віднайшла на дні куфра старий рожанець; вона не вміла добре його уживати, але держала його в дріжучих пальцях. Дійшла до старости без сповнюваня релігійних практик і тепер робила ся побожною; сидячи цілий день перед комином молила ся до Бога за спасенє сина і того доброго пана Брото. Ельодия відвідувала їх часто, обі не сьміли глянути на себе і розмовляли про річи байдужі.

Одного дня в місяці pluviose, коли сніг, що падав великими платами, затемнював небо і здушував всякі відгуки міста, горожанка Ґамелїн, сама в мешканю, почувала пуканє до дверий. Здрігнулась; від кількох місяців здрігала ся за найменшим шелестом. Отворила двері. На порозі з'явив ся вісїмнацять або двацять-лїтний молодець в капелюсї на голові. Був убраний в темно-зелений плащ, якого три пелєрини закривали йому груди і стан. Мав на ногах чоботи з холявами, вивернеными на анґлїйський спосіб. Каштановате волосє спадало йому на рамена. Війшов аж на середину робітнї, немовби хотів, щоби ціле притемнене снїгом сьвітло падало на нього, і став нерухомий і мовчазний.

Нарешті, бачучи, що горожанка Ґамелїн глядить на нього здивована, сказав: —

— Не пізнаєш своєї дочки?

Стара жінка зложила руки.

— Юлїє! То ти... Боже мій, чиж можливо!

— Алеж так, то я! Обійми мене, мамо.

Горожанка вдова Ґамелїн обняла дочку і сльоза сплила з її ока на пелєрину плаща. Потім сказала неспокійно.

— Ти, в Парижі!...

— Ах! мамо, чомуж я не вернула сама! Мене ніхто не пізнає в сїм одязї.

Дійсно, плащ укривав її форми і вона не ріжнила ся майже зовсім від богатьох дуже молодих людий, які так само як вона носили довге волосє, переділене на дві части. Риси її лиця, дрібні і принадні, але обгорілі, вихуділи з утоми, стверділи з грижі і мали вигляд зухвалий і мужеський. Була струнка, мала ноги довгі і прості, рухи свобідні; один голос міг її зрадити.

Мати запитала її, чи не голодна. Відповіла, що радо щось з'їла би, а коли стара подала їй хліб, шинку і вино, сіла при столі, оперши ся на ньому ліктем, гарна і зголодніла як Церес в хаті старої Баубо.

Ще зі склянкою при устах спитала ся: —

— Мамо, чи не знаєш, коли мій брат вернеть ся? Я прийшла, щоби поговорити з ним.

Мати глянула на дочку з заклопотанєм і не відповіла нічого.

— Мушу з ним бачити ся. Мого чоловіка арештовано нині рано і осаджено в la Fora.

"Чоловіком" називала Фортуната де Шасань, бувшого аристократа і офіцира в полку de Bonille. Він любив її, як була модисткою при улиці des Lombardes, викрав її і вивіз до Анґлії, куди виеміґрував по 10 серпня. Був її любком, але думала, що приличнійше буде назвати його перед матірю чоловіком.

І думала собі, що недоля їх досить одружила і що нещастє, се також сакрамент.

Нераз проводили ночі обоє на лавці в льондонських парках і нераз збирали кришки хліба під столами реставрациї в Picadilly.

Стара мати не відповідала і глядїла на неї насупленим зором.

— Не чуєш мене, мамо? Час минає, мушу бачити ся з Еваристом зараз: він один може вратувати Фортуната.

— Юліє, — відповіла мати — ліпше буде, коли не будеш говорити про се з братом.

— Як то? Що говориш мамо?

— Говорю, що ліпше зробиш, коли не будеш говорити з твоїм братом про пана Шасань.

— Але коли треба конче, моя мамо!

— Моя дитино, Еварист не простить панови де Шасань, що звів тебе. Знаєш добре, як гнївно виражав ся про нього, якими словами називав його.

— Так, називав його уводителем — сказала Юлїя з острим сьміхом, здвигаючи плечима.

— Моя дитино, Еварист був смертельно ображений, постановив не говорити вже нїколи про пана де Шасань. І ось вже два роки, як нї словом не згадав анї про тебе анї про нього. Але почуваня його не змінили ся. Знаєш його: він не простить вам.

— Але мамо, коли Фортунат оженив ся зі мною в Льондонї.

Бідна мати піднесла до гори очи й руки.

— Моя дитино, вистарчає, що Фортунат є аристократом, еміґрантом, щоби Еварист вважав його ворогом.

— Скажи менї, мамо, чи думаєш, що коли зажадаю від нього, щоби в публичного обвинителя і в комітетї безпеченьства поробив кроки в цїли ратунку Фортуната, то Еварист не згодив ся би на се?... Алеж мамо, він був би потвором, коли-б відмовив.

— Моя дитино, твій брат людина чесна і добрий син. Але не жадай від нього, ох! не жадай, щоби вставив ся за паном де Шасань. Послухай мене, Юлїє. Він не звірюєть ся переді мною зі своїх думок, і я певне не була би в силї зрозуміти їх... але він судия, має прінціпи, поступає по своїй совісти. На жадай від нього нічого, Юлїє!

— Бачу, що ти тепер знаєш його. Знаєш, що він зимний, без чутя, що є чоловіком злим, амбітним і порожним. А одначе ти завсїгди любила його більше ніж мене. Коли ми жили разом в трійку, ти ставила менї його за приклад. Його штивні рухи і поважна мова імпонували тобі, ти бачила в нїм всї чесноти. А мене, мене ти завсїгди ганила, приписувалась менї всї блуди, бо я була щира і лазила по деревах. Ти нїколи не могла мене знести. Ти любила тільки його. Так! Ненавиджу його, твого Евариста, се лукавець!

— Тихо, тихо, Юльцю, я була доброю матїрю для тебе і для нього. Я велїла учити тебе ремесла. Не від мене залежа-

ло, щоби ти позістала чесною дівчиною і вийшла за муж в своїм стані. Я любила тебе і люблю тебе тепер, я прощаю тобі, люблю тебе. Але не говори зле про Евариста. Він добрий син. Він завсїгди дбав за мене. Коли ти покинула мене, моя дитино, коли покинула свій завід, свій маґазин, щоби жити з паном де Шасань, що було-б стало ся зі мною, коли-б не він? Я булаб умерла з нужди й голоду.

— Не говори так, мамо. Знаєш, добре що ми були-б заняли ся тобою, Фортунат і я, коли-б ти не була відвернула ся від нас, підбурена Еваристом. Дай менї спокій! Він не здібний до доброго діла. Щоби зогидити мене в твоїх очах, удавав дбайливість за тебе. Він тебе любить? Чиж може він любити кого-будь? Не має серця нї розуму. Не має зовсім нї стебла таланту. Щоби малювати, треба мати вразливійше серце нїж він.

Повела очима по полотнах робітнї; були такі самі, як тодї, коли виїхала.

— Ось маєш її тут, його душу! Зложив її на тих полотнах, зимну і темну. Його Орест, Орест з глупим оком, злими устами, штивний як палиця, то він цїлий... Нарештї мамо, чиж ти нїчого не розумієш? Не можу полишити Фортуната в тюрмі. Знаєш їх, тих Якобінців, патріотів, цїлу ту пачку Евариста. Вони засудять його на смерть. Мамо, моя мамо дорога, моя дорога мамусю, я не хочу, щоби менї його забили. Я його люблю, люблю! Він був такий добрий для мене і ми були разом такі нещасливі! Глянь, сей плащ, то його плащ. Я не мала вже сорочки. Приятель Фортуната позичив менї куртку; я служила як хлопець в каварнї в Довер. Фортунат працював там у фризиєра. Ми знали добре, що вернути ся до Франциї, то значить ризикувати житєм, але запропоновано нам, чи хочемо їхати до Парижа, полагодити важну місию. Ми згодили ся на се і булиб підняли ся місиї до самого чорта. Заплатили нам дорогу і дали вексель до одного банкира в Парижі. Ми застали контору замкнену, а банкир той є в тюрмі і буде ґільотинований. Ми не мали зломаного гроша. Всї особи, з якими ми були знайомі і до яких могли звернути ся або втїкли або є в тюрмі. Нїде дверий, до яких можнаби застукати. Ми спали

в стайни на улици Femme-sans-tete. Чоловік, який там спав разом з нами на соломі, позичив мому чоловікови скринку, щітку і напів-порожну пачку пасти. Фортунат через два тижнї працював на наше удержанє, чищучи чоботи на площі Greve. Але в понедїлок якийсь член Комуни поставив ногу на скринці і казав очистити собі чоботи. Був се різник, якого Фортунат колись побив за фалшиву вагу мяса. Коли Фортунат підніс голову, домагаючись своїх двох сантімів, сей підляк пізнав його, назвав аристократом і загрозив, що велить його арештувати. Зібрала ся товпа, яка складала ся з чесних людий і з кількох драбугів і почала кричати: — "На смерть еміґранта!" і прикликувати жандармів. В тій хвилї я несла Фортунатови росіл. Я бачила, як завели його до секциї і замкнули в церкві сьв. Івана. Я хотїла поцїлувати його, але відіпхнено мене. Провела я цїлу ніч на ступнях церкви як пес... Нинї рано забрали його.

Юлїя не скінчила, сльози душили її.

Кинула капелюх на долівку і клякнула в ногах матери.

— Нинї рано завели його до вязниці в Люксембурзї. Мамо, матусю, поможи менї спасти його, змилосерди ся над своєю дочкою!

І цїла в сльозах, відгорнула плащ і щоби лїпше дати пізнати ся любкою і дочкою, відслонила груди, вхопила руки матери і притиснула їх до свого дрожачого лона.

— Моя доню кохана, Юльцю, моя Юльцю! — зітхнула вдова Гамелїн.

І лице мокре від слїз притиснула до лиця молодої жінки.

Кілька хвиль мовчали обі. Бідна мати шукала в думцї способу, щоби помогти дочцї. Юлїя неспокійно слїдила за виразом очий, залитих слїзми.

— Може — думала мати Евариста — може, коли з ним поговорю, зможу ублагати його. Він добрий, ніжний. Колиб полїтика не була зробила його немилосерним, колиб не вплив Якобінців, не мав би тої строгости, яка лякає мене, бо її не розумію.

Взяла голову Юлїї в обі руки.

— Слухай, доню. Поговорю з Евaристом. Я перша пого-

ворю з ним, заки він побачить тебе. Твій вид міг би розгнівати його, бою ся першого відруху... При тім знаю його, ся одіж разила би його; він дуже суворий в справі обичаїв і приличности. Я сама троха здивована, бачучи мою Юлію як хлопця.

— Ах, мамо, еміґрация і страшна анархія в краю зробили всі ті передягненя дуже звичайними. В Льондонї бачила я малого Жірея, передягненого за дївчину. Виглядав на дуже гарну дївчину, а мусиш признати, мамо, що та одіж є драстичнїйша ніж моя.

— Моя бідна дитино, не потребуєш оправдувати ся переді мною анї з того, анї з инших річий. Я твоя мати, для мене будеш завсїгди невинна. Поговорю з Еваристом, поговорю...

Затримала ся. Розуміла, чим був для неї її син, розуміла, але не хотїла вірити, не хотїла знати про се.

— Він добрий. Зробить се для мене, для тебе, коли його попрошу.

І обі жінки, незвичайно змучені, замовкли. Юлїя заснула на колїнах матери, на яких спочивала дитиною. З рожанцем в руцї нещасна мати плакала над терпінєм, якого близькість чула в спокою того снїгового дня, в якім все мовкло.

Нараз почула на сходах кроки Евариста.

— Еварист, — сказала — сховай ся.

І пхнула дочку до своєї кімнати.

— Як здоровлє нинї, мамуню?

Еварист завісив капелюх на вішалї, зняв синїй фрак, вложив куртку і засїв перед сталюґами. Від кількох днів рисував вуглем стать Побіди, яка складає вінець на чолї жовнїра, що поляг за вітчину. Тема ся давнїйше наповнювала його ентузиязмом, але Трибунал забирав його час, відбирав йому цїлу душу і його рука, відзвичаєна від рисованя, ставала тяжкою і лїнивою.

Підсьпівував патріотичне "Ça ira".

— Співаєш, моя дитино, — сказала горожанка Ґамелїн — маєш радість в серци.

— Ми повинні радувати ся, мамо, бо надійшли добрі вісти. Вандея приборкана, Австрийцї побиті, армія ренська пе-

рервала лінії коло Льотерн і Вісембурґа. Недалекий вже той день, коли триюмфуюча Република покаже свою ласкавість і милосердє. Чиж в міру того, як Република зростає в силу, мусить збільшати ся також зухвалість заговірників і зрадники мусять в темряві чигати на вітчину тоді, як вона побиває напастуючих її ворогів?

Вдова Ґамелін, роблячи панчохи, споглядала на сина з понад окулярів.

— Берзелій, твій давний модель, приходив по десять ліврів, які ти завинив йому; я віддала йому довг. Малу Юзю боліло черево, бо з'їла за богато конфітур, які дав їй столяр... Я напарила їй зіля... Депагіс приходив відвідати тебе; жалував, що не застав тебе. Хотів би рисувати якусь тему твоєї композициї. Говорить, що маєш великий талант. Добрячий хлопчина оглянув твої рисунки і хвалив їх дуже.

— Коли настане мир і заговори будуть здушені, — сказав маляр — верну ся до того Ореста. Не маю звичаю хвалити ся, але се голова, достойна Давіда.

Маєстатичною лінією накреслив рамя Побіди.

— Подає пальми — сказав. — Але гарнійше булоб, щоби самі рамена були пальмами.

— Еваристе!

— Мамо?...

— Я дістала відомість... згадай від кого...

— Не знаю.

— Від Юлії... Від твоєї сестри... Вона не є щаслива...

— Було би згіршенєм, колиб зазнала щастя.

— Не говори так, моя дитино: то твоя сестра, Юлія не є зла: має благородні почуваня, які вигодувало нещастє. Вона любить тебе, Еваристе. Впевняю тебе, що вона зітхає за роботящим, примірним житєм і бажає зближити ся до своєї родини. Ніщо не стоїть на перешкоді, щоби ти з нею побачив ся. Вийшла за Фортуната де Шасань.

— Писала до тебе, мамо?

— Ні.

— Отже звідки маєш від неї відомість?

— Не з листу, моя дитино: то...

Встав і перервав їй страшним голосом.

— Не говори, мамо! Не говори менї, що обоє вернули ся до Франциї... Коли мають згинути, нехай се бодай не буде через мене. Для них, для тебе, для мене зроби так, щоб я не знав, що вони є в Парижі... Не змушуй мене, щоб я знав про се, бо инакше...

— Що хочеш тим сказати, моя дитино? Чи ти хотів би?...

— Слухай, мамо, коли-б я знав, що моя сестра Юлїя є в сїй кімнатї, — і вказав пальцем на замкнені двері — я пішов би в сїй хвилї донести про се комітетови безпеченства секциї.

Бідна мати, білїйша нїж чіпець, випустила роботу з дріжучих рук і зітхнула голосом тихшим нїж найлекший шепіт:

— Я не хотїла вірити, але тепер бачу ясно: се потвора.

Так само блїдий як вона, з піною на устах, Еворист вибіг шукати в Ельодиї забутя, сну, солодкого передсмаку нірвани.

XIX.

Тодї, як отця Льонґмара і проститутку переслухували в секциї, Брота відпровадили два жандарми до Люксембурґа, де портиєр не приняв його, оправдуючи ся браком місця. Так отже давного фінансїста відставлено до Conciergierie і впроваджено до канцеляриї, до невеликої кімнати, передїленої скляною стїною. Тут писар вписав до книги спису вязнїв його назвище, а за той час Брото крізь шиби приглядав ся двом людям, що сидячи на нужденнім сїннику виявляли недвижимість смерти: здавало ся, що їх мертвий зір не бачить нїчого. Тарелї, фляшки, останки хлїба і мяса лежали коло них на долівцї. Були се засуджені на смерть, які чекали на візок.

Бувшого аристократа des Ilettes впроваджено до льоху, де при світлї лїхтарнї зобачив двох людий розтягнених на землї: один був понурий, калїчілий, відразливий, другий — тихий і лагідний. Сї вязнї жертвували прибувшому трохи своєї гнилої і хробачливої соломи, инакше мусів би лежати на землї поваляній гноєм. Брото в тій смердячій темряві впав на землю. Не міг віддихати. Його очи прислонили ся, вуха обняв довго тревалий вереск, і він почув, що цїлий потапає в роскішній нірванї. Через одну хвилину все було для нього гармо-

нією, погідним блеском, запахом, солодкістю. Потім стратив сьвідомість бутя.

Коли прийшов до себе, розпука його була така велика, що був би собі розбив голову в мур, коли б мав до того силу. Зістав на своїй лаві без руху, мовчазний, і плакав, приперши лице до стіни. Першою думкою, яка опанувала його, був жаль, що омлїнє минуло. Як фільософ — навіть в остовпіню розпуки — подумав, чи треба було йому зійти аж на дно тюремного льоху, щоби зазнати почуваня найвисшої розкоші, якої колибудь зазнали його змисли. Пробував знов зімлїти, але невдало ся йому, навпаки, по трохи почував, як зігнилий воздух льоху вдирає ся до грудий разом з теплом житя і приносить йому сьвідомість страшної нужди житя.

Тимчасом товариші приняли його мовчанку за тяжку для себе образу. Брото, товариський з природи, пробував заспокоїти їх цікавість, але коли довідали ся, що він вязень "політичний", один з тих, якого злочин доконаний тільки словом або думкою, не почули для нього анї симпатиї анї пошани. Злочини кождого з тих двох вязнів були реальнїйші: старший був убийником, другий фалшівником гроший. Оба годили ся зі своїм положенєм і находили в нїм навіть певне вдоволенє. А Брото нараз подумав, що понад його головою все є рухом, гамором, ясністю і житєм, що гарні купчихи коло судового будинку всьміхають ся з поза своїх вистав перфум і подробиць до вільних і щасливих прохожих, і ся думка ще більше збільшала його розпуку.

Надійшла ніч, непостережена в сумерках і мовчанці тюремного льоху, тяжка і понура. Протягнувши ногу на лаві і сперши плечі на стіну, Брото задрімав. В снї здавало ся йому, що сидить у стіп розлогого дуба, між якого галузями сьпіває птаство, заходяче сонце покриває плинним промінєм ріку, береги хмар забарвлені пурпурою.

Минула ніч. Брото, мучений сильною горячкою, жадно просто зі збанка пив воду, яка ще більше погіршувала його терпінє.

На другий день вартівник, який приніс росіл, обіцяв бідному Брото, що за винагородою умістить його в платній келії,

як тільки буде вільне місце. І дійсно на третій день старий фінансїст покинув страшний льох. За кождим ступнем, на який вступив, Брото почував, що вертає ся йому сила і житє, і коли на червонім помості кімнати побачив тапчан, закритий нужденною, вовняною ковдрою, заплакав з радости.

Тапчан той находив ся у великій, досить чистій салї, яка таких тапчанів мала сїмнацять і всї були попередїлювані високими дошками. Товариство, яке тут мешкало, складало ся з бувших аристократів, купцїв, банкирів, ремісників і сподобало ся воно старому фінансїстови, бо він умів згодити ся з людьми всякого рода. Дивувало його, що ті люди, так само як він позбавлені свободи і приємности і виставлені на смерть з руки ката, є веселі і пробують жартувати. Брото не легко подивляв своїх ближних і добрий гумор товаришів приписував їх легкодушности, яка нездібна поважно розглянути своє положенє. В тій думцї впевнило його й те, що найінтелїґентнїйші з них були глибоко сумні. Нарештї завважав, що більшість черпає свою веселість у винї і горівцї, і та від того жерела прибирає характер фанатичний, а деколи навіть шалений.

Брязкіт збруї і ключів, скреґіт замків, накликуваня вартівників, ступанє горожан під дверми революцийного трибуналу ще більше як горівка і вино упоювали вязнів і викликували в них сум, шал або скаженість. Дехто підрізував собі горло бритвою або вискакував вікном.

По трьох днях побуту в новій келїї Брото довідав ся, що отець Льонґмар сидить на гнилій, хробачливій соломі, в товаристві злодіїв і розбійників. Казав приняти його на платний віддїл, до кімнати, в якій сам находив ся, на сьвіжо опорожнене ліжко. З'обовязавши ся платити за нього, а не маючи великих фондів, старий фінансїст придумав малювати портрети по дукатї від штуки. За посередництвом тюремного вартівника заосмотрив ся також в малі, чорні рамки до оправлюваня дрібних виробів з волося, які досить зручно виконував. А роботи ті були дуже пошукувані серед людий, що бажали полишити по собі памятки.

Отець Льонґмар не падав духом. Ждучи візваня перед революцийний трибунал, проготовляв свою оборону. Не від-

лучаючи своєї справи від справи Церкви. Льонґмар задумував представити судиям кривди і неспокої, які поносить церква наслїдком цивільної управи духовенства; хотів відмалювати як найстарша дочка церкви провадить з папою сьвятотатську війну, обдирає французьке духовенство, насилує, а монахів, ту сторожу Христа, рабує і розганяє. Наводив сьвятого Григория Великого і святого Іренея, предкладав численні артикули канонїчного права і цїлі параґрафи папських декретів.

Цїлий день у стіп ліжка стояв навколїшки, мачаючи гусячі пера в чорнилї, саджах, осаді від кави. Збирав картку по картцї і показуючи нечитке письмо, говорив: —

— Коли стану перед судиями, заллю їх знанєм і сьвітлом.

Одного дня, глядячи на оборону, яка щораз збільшувала ся, з думкою про судиїв яких бажав застидати, сказав: —

— Не хотів би я бути на їх місци.

Вязнї, яких судьба згромадила в сїй келії, були одні роялїстами, инші умірковaними, инші навіть Якобінцями. Революция зачинала забирати ся також до своїх приятелїв. Їх погляди на спосіб кермуваня справами держави були дуже ріжні, згідні були лише в тім, що нї один не зберіг слїду християнських вірувань. Феянти, конституцiоналїсти, жирондисти, думали так само як Брото, що для них самих Бог не має нїякої вартости, але є потрібний для народу.

Якобінцї на місце Єгови ставили бога якобіньского, щоби якобінїзм з більшої висоти сходив на сьвіт; а що одні і другі не моґли поняти, щоби можна бути таким глупим і вірити в якусь обявлену релїґію, — а отцеви Льонґмарови не бракувало розуму, — то вважали його лукавим. Певне, щоби приготовити ся до мучеництва, визнавав свою віру при кождій нагодї, але чим більше оказував ся щирим, тим більше виглядав на обманця.

На дармо Брото заручував за добру віру сьвященика, не вірено по части також сьому, що він сам говорив. Його думки були занадто дивні, щоби не мали видати ся штучними, і не вдоволяли нїкого вповнї. Про Жана Жака Русо висловнював ся як про плитке ледащо. За те Вольтера ставляв в рядї божеських людий, не рівнаючи його однак з Гельветієм, Дідром;

бароном Ґольбахом. На його думку, найбільшим ґенієм століття був Буланжер. Цінив також дуже астронома Ляланда і Дюпуі, автора “Розвідки про початки Констеляциї”.

Щоби усунути журбу і муку безчинности, вязнї грали в варцаби, в карти, в трік-трак Інструментів музичних не вільно було дати. По вечері сьпівали і деклямували вірші. Орлеанська Дївиця Вольтера вносила троха веселости до сердець тих нещасних; вони без утоми повторювали собі найліпші уступи з неї Одначе не могли відірвати ся від страшної думки, яка гнїздила ся в їх серцях, і тому пробували часами зробити з неї забавку. Тодї в келії з вісїмнацяти ліжками, перед сном, бавили ся в революцийний Трибунал. Ролї роздавано довільно після уподобань і талантів. Одні були судиями і обвинувателем, другі обжалованими або сьвідками. Сї процеси кінчили ся безумовно траченєм засуджених, яких розтягано на ліжку, з шиєю під дошкою. Потім сцена переносила ся до пекла. Найзручнїйші і найпроворнїйші з громади, закутані в простирала, удавали мари. Молодий адвокат з Бордо, Дюбоск, малий, чорний, зиркатий, горбатий, з кривими ногами, персонїфікация кулявого чорта, приходив з приправленими рогами витягати отця Льонґмара за ноги з ліжка і оповіщував йому, що є засуджений на вічний пекольний огонь за се, що з творця вселенної зробив істоту злу і глупу, ворога радости і любови.

— Ах! ах! ах! — кричав грізно той чорт, — ти навчав, старий бонзо, що Богови подобаєть ся, щоби його твори мучили ся в покутї і відмовляли собі найдорозших дарів... Обманче, гіпокрите, фалшівнику, сїдай на гвоздях і їдж шкаралущі яєць через віки вічні!

А отець Льонґмар відповідав, що в тій промові з чорта пробиваєть ся фільософ і що найлихійший диявол не сказав би стільки дурниць, бо вже налапав дещо з теольоґії і певно не є таким іґнорантом як енциклопедист.

Але коли адвокат жирондист назвав його капуцином, отець Льонґмар гнївав ся не на жарт і говорив, що чоловік, який не вміє відріжнити Барнабіта від Францїшканця, не зможе доглянути мухи в молоці.

Революцийний Трибунал опорожнював тюрми, які комітети знов наповнювали без відпочинку; протягом трьох місяців тюремна кімната вісімнацяти зістала в половині відновлена. Отець Лонґмар втратив свого чортика. Адвоката Дюбоска, який ставав перед революцийним трибуналом, засуджено на смерть як федералїста і як заговірника проти єдности Републики. Прощаючи ся з товаришами, не тратив свого звичайного свобідного тону і веселого виразу.

— Вибачте менї, — сказав до отця Льонґмара — що я витягав вас за ноги з ліжка. Не зроблю сего більше.

А звертаючи ся до старого Брото: —

— Прощайте, я випереджую вас в нірвані. Радо віддаю природі первнї, з яких складаю ся, бажаючи, щоби на будуче зробила з них лїпший ужиток; бо треба признати, що я не дуже їй удав ся.

Коли жерміналь привернув погідні днї, сибарит Брото кілька разів на день сходив на подвіре, що межувало з віддїлом жінок, з кирницею, до якої увязнені приходили що рана прати своє білє. Крата передїлювала оба віддїли, одначе вона не була така густа, щоби не можна було подати собі руки, або злучити уста в поцїлунки. Під покровом поблажливої ночи творили ся тут пари. Тодї Брото дискретно усував ся на сходи, сїдав на ступнї, витягав з кишенї Люкреция і при сьвітлї лїхтарнї читав кілька жорстоко потїшаючих слів! "Sic ubi non erimus"... "Коли перестанемо жити, нїщо не потрафить нас зворушити, анї небо анї земля, анї море". Але навіть роскошуючись своєю високою мудрістю, Брото заздрив Барнабітови того шалу, який закривав йому вселенну.

Терор зростав з місяця на місяць. Що ночи пяні вартівники в товаристві чуйних псів ходили від одної келїї до другої розносили акти обжалованя, викликували імена, будили вязнів і изза двацяти призначених жертв наповняли перестрахом двіста. Тими коритарями, повними ворожих вертаючих тїний, тїний жирондистів, тїний королевої, панї Ролянд — переходило що дня без скарги, двацять, трицять, пятьдесять засуджених. Товариство було тепер майже зовсім змінене, в значній части революцийне і патріотичне. Одначе кімната вісімнаця-

ти ліжок була ще взірцем елеґанциї і доброго тону крім двох вязнїв, сьвіжо перенесених з Люксембурґа до Conciergerie горожан Нєвета і Белїєра, яких підозрівали о се, що вони є шпіонами; решта товариства складала ся з людий чесних, які мали до себе взаїмно повне довірє. Було в тім зібраню кількох поетів, як се завсїгди буває в зібраню бездїльних людий. Найталановитші творили оди на честь триюмфів надренської армії і деклямували їх з емфазою. Всї голосно оплескували їх, тільки Брото слабо вихвалював витязів і їх співців.

Одного ранку заповіджено, що комісарі комітету загального безпеченства перепровадять ревізию у вязнї і заберуть асиґнати, золоті і срібні предмети, ножі, ножики. Так само перешукувано тюрму в Люксембурґу і забрано листи, папери, книжки.

Кождий роздумував, де-б йому сховати те, що мав найдорожше. Отець Льонґмар пачками виніс свою оборону до ринви. Брото всунув Люкреция до печи в попіл.

Коли комісарі з трибавними застїжками на шиї прийшли зробити ревізию, знайшли лиш те, що не уважав ніхто за відповідне ховати. По їх відходї отець Льонґмар побіг до ринви і взяв зі своєї оборони те, що вітер йому полишив, а Брото витягнув з комина чорного від саджі Люкреция.

Одної лагідної ночи місяця преріяль, коли над тюремним подвірєм на блїдім небі місяць виставляв свої срібні роги, Брото, як звичайно, читав Люкреция на ступнях камінних сходів. Нараз почув, як хтось його кликав, голос жіночий, чудовий, якого не пізнавав. Зійшов на подвірє і побачив за кратою постать, якої так само як і голосу не памятав, а яка своїми невиразними і гарними обрисами пригадала йому всї люблені колись жінки. Небо обливало сю постать блакитом і сріблом і Брото пізнав нараз чудову акторку театру з улиці Фасідо, Рожу Тевенін.

— Ти тут, моя дитино! Розпукою є для мене радість бачити тебе тут. Від коли і за що ти тут?

— Від вчера.

І дуже тихо додала.

Зроблено на мене донос, як на роялїстку. Я обжалована

за заговір в цїли уратованя королевої. Я знала, що ви тут і зараз старала ся бачити ся з вами. Слухайте мене, приятелю... аджеж позволите, щоби я вас так називала?... Знаю людий на становищах; маю навіть людий прихильних менї в комітетї публичного добра. Скажу моїм приятелям розпочати кроки... Увільнять мене, а потім я вас увільню.

Але Брото сказав благаючим голосом: —

— На все, що тобі дороге, моя дитино заклинаю тебе, не роби того! Не пиши, не роби нїяких старань, не жадай нїчого від нїкого, прошу тебе, нехай радше забудуть про тебе!

Але вона не конче була перенята тим, що він говорив Брото став ще більше благати

— Нехай забудуть про тебе, Роже, в тім є спасенє. Все, що схочуть зробити твої приятелї, прискорить тільки твою згубу. Зискай на часї. Не богато його треба, щоби тебе вратувати. А головно не пробуй зворушувати судиїв присяглих, такого Ґамелїна. То не люди, а річи; з річами нема що говорити. Дай їм забути про себе. Коли підеш за моєю радою, моя дорога, вмру щасливий, що вратував тобі житє.

— Послухаю тебе, — відповіла. Але не говори про смерть.

Здвигнула плечима.

— Моє житє скінчене, моя дитино. Жий і будь щаслива.

Взяла його руки і притиснула їх до грудий.

— Послухай мене, друже... Я бачила тебе тільки один день, а одначе ти менї не байдужий. І коли се, що тобі скажу, може привязати тебе до житя, вір менї: буду для тебе... всім, чим схочеш, щоби була.

І через крату поцїлували ся в самі уста.

XX.

Еварист Ґамелїн підчас незмірно довгої розправи в Трибуналї, сидячи на своїй лаві, втомлений горячим воздухом на салї, примикає очи і думає.

"Негідники, які змушували Мара ховати ся по льохах, зробили з нього нічну птицю, птицю Мінерви, якої око проникало заговірників, що крили ся в темноті. Тепер погляд блакитний, зимний, спокійний, проникає ворогів Держави і вишу-

кує зрадників з субтельністю, яка була незнана навіть приятелеви народу, що спить вічним сном в городі Корділієрів. Новий спаситель, так само завзятий, але проникливійший від першого, бачить се, чого не доглянув ніхто, його піднесена рука розсіває трівогу. Відріжнює він ріжні, недоглядні відтїни, які ділять зло від добра, злочин від чесноти, які без нього мішали ся би зі шкодою вітчини і свободи; начеркує перед собою вузку, певну лінію, поза якою на право і на ліво є лише блуд, злочин і нікчемність. Непродажний навчає, як служить ся загранициї пересадою або слабістю, коли переслїдуєть ся віру в імя розуму а в імя релїґії опираєть ся законам республики. Служать заграниції так само нуждарі, що забили Лє Пелєтієра і Мара, як і сї, що віддають їм божеську честь, щоби знеславити їх память. Аґентом заграниції є кождий, хто відкидає ідеї ладу, міри, розуму, вирозумілости; аґентом заграниції кождий, хто ображує звичаї і в непоздержности свого серця перечить Бога. Фанатичні сьвященики заслугують на смерть, але контрреволюциєю може бути також поборюванє фанатизму, денунцияция буває часами також злочинною. Умірковані ведуть до згуби Републику, але також і радикали.

"О! Які страшні є обовязки судиї, подиктовані найрозумнійшим зпоміж людий! Треба задавати удари не тільки аристократам, федералїстам, лотрам орлєанської фракциї, явним ворогам вітчини! Заговірник, аґент заграниції, се Протей, що прибирає всілякі постати: вдягає на себе вид патріота, революціонера, ворога королів, удає відвагу серця, яке бє лише для свободи, напружує голос, дрожать перед ним вороги Републики, то Дантон; його радикалїзм зле укриває його огидне умірковане і зіпсуте його нарешті виявляєть ся... Заговірником, аґентом заграниції був той пророчистий гикавий, що перший припняв до свого капелюха кокарду революціонерів, той памфлєтист, що в своїй іронїчній і жорстокій правовірности, сам назвав себе "доставцем для лїхтарень" — то Каміль Демулєн; зрадив себе, обороняючи ґенералів зрадників і жадаючи для них каригідного і невідповідного милосердя... То Філїпо. Герульт, підлий Лякроа. Заговірником, аґентом заграниції є той отець Дюшен, який понижує свободу своєю низькою демаґо-

ґією і якого нелюдські клевети робили навіть Антоніну інтересною... Таким був також Шомет, який був преціњь лагідним, популярним, умірковаиним, добродушним і чесним в управі Комуни, одначе був атеїстом... Заговірниками, аґентами заграниці є всї ті санкюльоти в червоних шапках, карманьолях, саботах, які з Якобінцями соперничали в патріотизмі. Заговірником, аґентом заграниці є той Анахарсіс Кльоте, оборонець людського роду, засуджений на смерть всїми монархіями сьвіта! але по нїм можна було всього надїяти ся — був Прусаком.

“Тепер всї вони, радикальні чи умірковані, всї негідні і зрадники. Дантон, Демулєн, Геберт, Шомет, згинули під топором. Република вратована; згідний хор запалу уносить ся зі всїх комітетів, з усїх народних зібрань, до Максимілїяна і Гори. Правовірні горожани кличуть: “Достойні представники вільного народу, надармо дїти Титанів підносили свої гордї голови; добродійна Горо, опікунчий Синаї, з твого кипучого лона вибухнув грім спасеня.”

“В тім похвальнім хорі має також трибунал свою часть признаня. Як солодко є бути чесним для серця непродажного судиї, яка дорога є загальна вдячність!

“А одначе для патріотичного серця яке здивоване, яка причина для несупокою. Як! Для зради народної справи за мало було Міраба, Ляфаєта, де Баї. Петіона, Бріссота? Треба було до них долучити тих, що на тих зрадників вказали? Як! всї ті люди, що зробили революцию, зробили її на те, щоби її згубити! Сї великі горожани, творцї великих днів, приготовували з Піттом і Кобурґом пановане Орлєанів або опіку нелїтного Людвика XVII.! Як! Дантон се Монк! Як! Шомет і гебертисти, гірші зрадники від федералїстів, яких пхнули під топір, самі робили на згубу держави! А серед тих, що посилають на смерть зрадників Дантонів і зрадників Шометів, невже блакитне око Робеспєра не найде завтра ще гірших зрадників? Деж є кінець огидного ланцюха зраджуваних зрадників і де кінець проникливости Непродажнього?”

XXI.

Юлїя Ґамелїн, одягнена у свій темнозелений, мужеський плащ ходила що дня до Люксембурського городу і там на лавцї при кінцї алєї вижидала хвилї, коли її коханок показував ся в однім з вікон палати на піддашу. Давали собі знаки і порозумівали ся мовчазною мовою, яку собі самі видумали. Знала в той спосіб, що вязень має незлу кімнату і приємне товариство, що потребує ковдри і що сердечно любить свою любку. Юлїя не сама одна слїдила за дорогим лицем в палатї, яку замінено на тюрму. Побіч неї молода мати вперто тримала зір на однім з вікон і коли воно отвирало ся, підносила свою малу дитину до гори, щоби вязень міг її бачити. Завоальована старушка цїлими годинами пересиджувала на складанім кріслї, надїючись побачити на хвилину сина, який, щоб не попасти в сентименталїзм, аж до часу, в якім замикали город, бавив ся на подвірю в кічку.

Юлїя мешкала на піддашу при улицї Cherche-Midi, де подавала себе за субєкта зі складу сукна при вулицї Монторґей. Горожанка вдова Ґамелїн, переконана нарештї, що дочцї загрожує найбільша небезпека як-раз при нїй, віддалила її з площі Тіонвіль і секциї Pont-Neuf, але скільки могла, заосмотрювала її поживою й білєм. Юлїя трохи варила, ходила до Люксембурґу побачити свого коханка і вертала до своєї криївки. Одностайність того занятя присипляла її смутки, а що була молода і сильна, то цїлу ніч спала глибоким сном. З природи сьміла, привикла до вигід, заохочена може своєю мужеською одїжю, йшла часами нічю до каварнї при вулицї du Tour, де читала часописи і грала з патріотами в варцаби. Але бояла ся, щоби її не пізнали. Одного дня вибухла бійка, Юлїя уоружила ся лавкою; не богато тодї бракувало, а були би зірвали їй плащ.

Вязницї наповнювали ся і опорожнювали ся з переражаючою швидкістю. Був се час великих достав, і ґільотина, перенесена з площі Революциї на площу "Збуреного трону", пожирала сорок до шістьдесять жертв денно.

— Прецїнь-же не можу дати згинути мому коханцеви! — говорила Юлїя до матери.

Постановила просити, робити стараня, йти до комітетів, до бюр, до репрезентантів, до судиїв, скрізь, де треба буде. Не мала сукнї. Мати позичила для неї сукню від горожанки Блєз, хусточку, коронковий очіпок, і Юлїя, убрана як жінка патріотка, пішла до судиї Ренодена, який мешкав у темнім, вохкім домі, на улиці Мезаріна.

Дрожачи вступила на деревляні сходи і цїла дрожача увійшла до нужденного кабінету, якого умебльованє складало ся з соснового стола і двох плетених крісел. Реноден з чорним немов приліпленим волосєм, з понурими очима, віддутою ґубою і вистаючим подбородком пожирав її очима. Сказала йому, що є сестрою горожанина Фортуната Шасань, вязненого в Люксембурґу; як найзручнїйше навела обставини серед яких його увязнено, представила його невинність і нещастє, була проречиста і влїзлива.

Реноден остав ся незворушеним і суворим.

Тодї зі слїзми кинула ся йому до ніг. Коли побачив сльози, лице його змінило ся; червонаво-жовті зїниці заняли ся огнем, величезні сині щоки порушили ся немов, щоб змочити слиною висохлу гортанку.

— Горожанко, зробить ся, що треба. Будь спокійна! — І отвираючи двері, віпхнув її до малого рожевого сальонику, в якім були артистично мальовані стіни, бісквітові ґрупи, годинник і золочені сьвічники, крісла і ґобелїнова канапа, украшена ідилею Буше...

Коли Юлїя, виходячи з малого сальону, стрінула жорстокий і глумливий погляд того чоловіка, відчула відразу, що принесла непотрібну жертву.

— Ви обіцяли менї свободу мого брата! — сказала.

Розсьміяв ся.

— Я сказав, горожанко, що зробить ся, що треба, то значить, що виконаєть ся право, анї менше анї більше. Я сказав тобі, щоби ти була спокійна, бо і чогож маєш бути неспокійною? Революцийний трибунал завсїгди справедливий.

Хотїла кинути ся, кусати, видерти йому очи. Але почуваючи, що тим до решти згубить Фортуната Шасань, втікла, по-

бігла на своє піддаше зірвати сукню Ельодиї. Тут, сама, плакала цілу ніч з люти і жалю.

Коли на другий день пішла до Люксембурґа, город був вже занятий жандармами, які виганяли жінки і діти. Варти, що стояли в алєях, не позволяли прохожим порозумівати ся з вязнями. Молода мати, яка що дня приходила зі своєю дитиною, сказала Юлії, що оповідають про заговір у вязниці і що закидають жінкам, що збирають ся в городі, щоби зворушити суспільність і настроїти її прихильно для аристократів і зрадників.

XXII.

В городі Туілєрий повстав раптом горбок. На небі нема ані одної хмарки. Максиміліян ступає перед своїми товаришами в синім фраку і жовтих споднях, держить в руках букет колося, блавату і куколю. Входить на горбок і зворушеній Републиці оповіщує Бога: Жана Жака Руссо. О чистото! о солодощі! о віро! о антична простото! о сльози милосердя! о плідна росо! о милосердє! о людське братерство!

Надармо атеїзм підносить ще своє відразливе лице: Максиміліян схоплює смолоскип, полумінь пожирає потвору і ось являєть ся мудрість: одною рукою вказує на небо, в другій держить вінець зі зьвізд.

На естраді, уставленій при палаті Туілєрий, Еварист серед зворушеної товпи виливає солодкі сльози щастя і хвалить Бога. Бачить початок доби щастя і добробуту.

— Будемо нерешті щасливі, невинні, коли лотри позволять на се...

На жаль, лотри не позволили. Треба ще кари, треба ще потоків нечистої крови. Три дні по святі нового мира і поєднаня неба і землї, Конвент видає страшний закон, закон преріяля, який з певного рода добродушністю зносить всякі традицийні правні форми, все, що від часу Републики зроблено для охорони посуджуваної невинности.

Не треба вже слїдств, свідків, оборонців: любов вітчини заступить все. Обжалований, що скриває свій злочин або невинність, стає без слів перед присяглим патріотом. І через

той час треба розпізнати його справу, часто трудну, замотану. Як судити тепер? Як розпізнати в одній хвилї чесного чоловіка від злочинця, патріота — від ворога вітчини?

По хвилевім змішаню Ґамелїн зрозумів свої нові обовязки і вдоволив ся своїми новими чинностями. Бачив в сїм скороченю процедури правдиві риси сеї спасенної і страшної справедливости, якої жреці не є манекінами, що важать ся за і проти на своїх античних вагах, але санкюльотами, що судять в патріотичній екстазї і бачать все в однім блиску. Коли певність, осторожність все могли згубити, пориви чесного серця ратують все. Треба йти за імпульсом природи, тої доброї матери, яка нїколи не помиляєть ся: треба судити серцем. І Ґамелїн взивав тїни Жана Жака Руссо: —

— Чесний чоловіче! Натхни мене, разом з любовю до людий дай менї запал, щоби я міг відродити їх!

Лучила його симпатия з товаришами. Були се переважно люди прості, тож коли упрощено форми, почували ся спокійнїйшими. Скорочена судова процедура вдоволяла їх. Нїщо вже не трівожило їх в її прискоренім ході. Довідували ся тїльки про переконаня обжалованих, певні, що хто не має злого наміру, не може инакше від них думати. Думаючи, що мають правду, мудрість, найвисшу доброту, приписували противникам блуди і зло. Почували ся сильними: бачили Бога.

Сї присяглі Трибуналу бачили Бога! Найвисше Єство, признане Максимілїяном, зливало на них своє сьвітло. Любили і вірили.

Крісло обжалованого заступила тепер простора естрада, на якій могло помістити ся пятьдесять осіб; тепер суджено і засуджувано лише гуртом. Публичний обвинитель втягав в одну справу і обжаловував за спільництво особи, які перед Трибуналом опинили ся перший раз. Революцийний Трибунал з тим страшним улекшенєм закона з преріяля осудив сї мнимі заговори, які — тому, що наступили по карах на дантонїстів і Комуну — повязано з ними штукою субтельної думки і штучною симетриєю. І щоби дїйсно можна було бачити в них дві головні признаки заговору проти Републики, а саме: умірковане не на часї і вираховану пересаду, щоби в сїм заго-

ворі можна було бачити злочин дантоністів і гебертистів — втягнено до нього дві зовсім ріжні голови: вдову Каміля, гарну Люцилю — і вдову гебертиста Моморо, однодневну богиню і веселу куму. Обі для симетриї були замкнені в тій самій вязниці, обі плакали на тій самій камінній лаві і обі для симетриї вступили на шафот.

Трибунал того дня порав ся з частю великого тюремного заговору, з трийцяти заговірниками з Люксембурґа. Були то вязні дуже уляглі, але рішені роялїсти або федералїсти. Обжалованє опирало ся в цїлости на сьвідоцтві одного доносу. Присяглі не знали ні слова з цїлої справи, не знали навіть, як називали ся заговірники. Ґамелїн, кинувши оком на лаву обжалованих, пізнав серед них Фортуната де Шасань. Коханок Юлїї, хоч збідований довгою неволею, блїдий, з рисами заострениими ярким сьвітлом, яке заливало салю, зберіг одначе певну ґрацию і гордість. Його очи стрінули ся з очима Ґамелїна, заблисла в них погорда.

— Горожанине презесе, — сказав той — хоч поміж мною і одним з обжалованих істнують звязки, які, коли-б були признані, були-б звязками посвояченя, заявляю, що не зрікаю ся сповнюваня уряду. Брути не подали ся взад, коли для спасеня Републики, в інтересї Свободи мусїли засудити сина, задати удар прибраному батькови.

— Ось гарний лотр! — шепнув крізь зуби де Шасань.

Публика позістала холодною; чи то тому, що мала вже досить тих славетних характерів, чи може длятого, що Ґамелїн занадто легко відносив побіди над врodженими почуванями.

— Горожанине Ґамелїн, — відповів голова — по закону кожде зреченє повинно бути внесене на письмі на двацять чотири години перд отворенєм розправи. Зрештою нема причини усувати ся, присяглий-патріот стоїть понад пристрастями.

Кождого обжалованого випитувано три, чотири хвилї. Виводи допровадили до жаданя кари смерти для всїх. Присяглі голосували за нею словом, кивненєм голови, або через аклямацию. Коли прийшла черга на Ґамелїна, він сказав: —

— Всїм обжалованим доказано вину і закон є рішучий.

Коли сходив зі сходів, заступив йому дорогу молодий сі-

мнацяти - або двацятилітний хлопець в темнозеленім плащи. Випроставшись перед ним крикнув нараз страшним голосом гніву і розпуки: —

— Лотре, потворо, убийнику! Вдар мене, лотре! Я жінка! Прикажи мене арештувати, прикажи мене ґільотинувати, Каїне! Я твоя сестра.

Плюнула йому в лице.

Товпа меґер і санкюльотів ослабла вже у своїй революцийній чуйности, горожанська завзятість значно остигла; коло Ґамеліна і його напасника був лише непевний і змішаний рух і шепіт. Юлїя пробила ся крізь збіговище і щезла в сумерках вечера.

XXIII.

Еварист Ґамелїн був дуже змучений, а ніде не міг найти спокою. По двацять разів будив ся в ночи з тяжкого сну, повного мар і привидів. Тільки в синїй кімнатці, в обіймах Ельодиї, міг спати кілька годин. Говорив, кричав крізь сон і будив її; але вона не розуміла його слів.

Одного ранку по ночи, в якій бачив Евменїди, пробудив ся зломаний страхом і слабий мов дитина. Крізь вікно вдирали ся до кімнати блїді проміні розсьвіту Збурене над чолом волосє Evариста закривало йому очи чорною заслоною. Ельодия лагідно відгортала сї сплетені кучері. Сим разом глядїла на нього з ніжністю сестри і хустинкою обтирала зимний піт з чола нещасливого. Пригадала ся йому ся сцена з Еврипідового Ореста, той образ, який може був би його архитвором: сцена, в якій нещаслива Елєктра обтирає піну з уст брата. І здавало ся йому, що чує Ельодию, як говорить лагідним голосом: "Послухай мене, дорогий брате; тепер, коли фуриї не мішають твого розуму"...

І роздумував: —

А одначе я не є батьковбийником. Навпаки, з любови синівської я проливав нечисту кров моєї вітчини.

XXIV.

Не було кінця з заговором вязниць. Сорок девять обжалованих заповнювало ступні. Маврикій Брото займав найви-

сший ступінь на право, головне місце. Був одягнений у свій сірий сурдут. День перед тим вичистив його старанно і зашив коло кишені, яка нарешті зужила ся від того, що часто витягав з неї Люкреция. Коло нього Люїза Рошмор, вимальована, напудрована, ярка, страшна. Отця Льонґмара поміщено між нею і проституткою Атенаіс, яка в тюрмі Madelonettes відзискала сьвіжість першої молодости.

Жандарми впихали на ступні людий, яких сі обжаловані не знали зовсім, які може не знали ся між собою, одначе всі мали бути спільниками тої самої справи: посли, зарібники, бувші аристократи, міщани і міщанки. Горожанка Рошмор завважала Ґамеліна на лаві присяглих. Хоч він не відповів на її наглячі листи, на часто повторювані просьби, то одначе покладала в нім все таки надію і переслала йому благаючий погляд, стараючись бути для нього гарною і зворушуючою. Але холодний погляд молодого урядника відібрав їй всяку надію.

Писар відчитав акт обжалованя. Підносячи участь в заговорі кождого з обжалованих з'осібна, акт говорив: —

"Одним з найнебезпечнійших творців того мерзенного заговору є висше названий Брото, бувший аристократ des Illetes, податковий державець за часів тирана. Чоловік той навіть за часів тиранії звертав на себе увагу своїм розпусним поведенєм. Є він явним доказом, що розпуста і злі обичаї є найбільшими ворогами свободи і щастя народів. І дійсно, розтративши публичний гріш і вичерпавши на орґії і розпусту значну часть маєтку народу, чоловік той змовив ся зі своєю конкубіною Люїзою Рошмор і кореспондував з еміґрантами, інформуючи в зрадливий спосіб заграницю про стан наших фінансів, рухи наших військ і зміну опінії.

"Брото в тій добі свого достойного погорди істнованя жив на віру з проституткою Атенаіс, яку підняв з болота улиці Фроманто; без труду позискав її для своїх замірів і уживав її до підюджуваня контрреволюциї при помочи безличних криків і неприличної лайки.

"Кілька речень того небезпечного чоловіка покажуть нам ясно його осоружні ідеї і шкідливу ціль. Говорячи про патріотичний трибунал, казав про нього: "Революцийний Три-

бунал є подібний до штуки Вілїяма Шекспіра, де до кровавих сцен вкладаєть ся найтривіяльнїйші блазенства". Він безнастанно захвалював атеїзм яко найпевнїйший спосіб для здеморалїзованя і пониженя народу. У вязниці Concergierie, де перебував, падькав над побідами наших хоробрих армій, вважаючи їх найбільшим нещастєм, і старав ся кинути підозрінє на найпатріотичнїйших наших ґенералів, посуджуючи їх о тиранські замисли. "Приготовіть ся на се, — говорив — що одного дня один з тих побрязкувачів шаблею, якому завдячуєте своє спасенє, проглотить вас всїх як журавель з байки жабу".

Акт обжалованя говорив дальше: —

"Люїза Рошмор, бувша аристократка, конкубіна Брота, є не менше винувата від нього. Вона не тільки кореспондувала з заграницею і була на службі самого Пітта, але до спілки з людьми того рода як Жулїян, де Тулюз і Шабот, в звязку з бувшим аристократом, бароном Бацом, видумувала разом з тим лотром ріжні інтриґи і спекуляциї для обниженя вартости акций індийської компанії, для скупованя їх за безцїн, щоби потім противними інтриґами піднести штучно їх курс, чим спричиняла шкоду маєткам приватним і публичному добру. Замкнена в тюрмі la Bourte i Madelonettes, не переставала укладати заговорів і шахрувати, і всїлякими способами старала ся перекупити присяглих судиїв.

"Людвик Льонґмар, бувший аристократ, бувший Капуцин, здавна заправляв ся в злочинї, заки доконав того, за який має тут відповідати. Жиючи в конкубінатї з дївчиною Ґорент, названою Атенаїс, під дахом Брота, є він спільником тої дївчини і того бувшого аристократа. Підчас свого увязненя в Concergierie анї на один день не закинув цинїчних пасквілїв проти свободи і публичного спокою.

"Що-до Марти Ґорент, названої Атенаїс, треба признати, що проститутка є найбільшою язвою і ганьбою публичних обичаїв, ганьбою і плямою суспільности. Але на віщо розводити ся над огидними злочинами, до яких обжалована безстидно признаєть ся?..."

Обжалованє дальше робило перегляд пятьдесяти чотирох дальших підсудних, незнаних анї Маврикієви Брото анї отцеви

Льонґмарови анї горожанцї Рошмор; хиба тільки, що кількох з них бачили у вязниці. Мимо сього були вони замотані з тими першими обжалованими за “сей огидний заговір, якому рівного годі найти в річниках народів”. Виводи провадили до кари смерти для всїх обжалованих.

Маврикія Брото запитали першого.

— Чи ти укладав заговір?

— Нї. Все, що я чув з акту обжалованя, — неправда.

— Бачиш, і в сїй хвилї підбурюєш проти Трибуналу.

І голова перейшов до горожанки Рошмор, яка відповідала розпучливими протестами, слїзми і викрутами.

Отець Льонґмар спустив ся зовсїм на божу волю. Не приніс навіть своєї списаної оборони. На всї задавані питаня відповідав в дусї покори. Але коли голова назвав його Капуцином, обудив ся в нїм давний чоловік.

— Я не Капуцин, — сказав — я сьвященик, монах ордену Барнабітів.

— Се все одно, — відповів презес добродушно.

Отець Льонґмар глянув на нього обурений.

— Не можна поповнити дивнїйшого блуду! — сказав. — Помішати Капуцина з монахом ордену Барнабітів, який установив нам сьвятий апостол Павло!

Серед зібраних роздав ся глумливий сьміх. А отець Льонґмар, беручи сї кпини за знак запереченя, заявив, що умре членом ордену св. Барнаби, якого одїж носить в своїм серцї.

— Чи признаєш ся — запитав презес — до заговору з дївчиною Ґорент, названою Атенаїс, яка обдаровувала тебе своїми ласками?

На се питанє отець Льонґмар підніс до неба болючий погляд і відповів мовчанкою, яка висказувала здивованє чистої душі і повагу духовного, що боїть ся пустих слів.

— Дївчино Ґорент, — запитав голова молоду Атенаїс — чи признаєш ся до заговору з Маврикієм Брото?

— Пан Брото, на скільки знаю, завсїгди робив тільки добре. Він найліпший з поміж людий, він чоловік, яких повинно би бути як найбільше. Сї, що инакше думають, помиляють ся. Нїчого більше сказати не можу.

Голова запитав дальше, чи признаєть ся, що жила на віру з Маврикієм Брото. Треба було пояснити їй се слово, котрого не знала. Але скоро тільки зрозуміла, в чім річ, відповіла, що було-б се тільки залежало від нього, але він не жадав того.

На трибунах роздав ся сьміх, і голова загрозив Атенаїс, що накаже вивести її з салї, коли буде відповідати так цинїчно.

Тодї назвала його фарисеєм, гіпокритом, рогачем; обкинула лайкою судиїв і присяглих, так, що жандарм мусїв витягнути її з лавки і вивести зі салї.

Потім забрав голос заступник публичного обвинителя, розширив акт обжалованя і сформулував питаня.

— Чи доказано, що Маврикій Брото, Люїза Рошмор, Людвик Льонґмар, Марта Ґорент названа Атенаїс, Евзебій Рошер, Петро Ґютон Фабулят, Марселїна Декуртіс і т. д. і т. д. утворили заговір, якого способами дїланя було: убийство, голод, виріб фалшивих ґроший і асиґнат, зіпсутє моральности і публичного духа, бунт вязнїв — а цїлю домашня війна, розвязанє народньої репрезентациї і привернене монархії?

Присяглі усунули ся до салї нарад. Одноголосно всї голосували за смертю для всїх обжалованих з виїмком Нєвета і Белїєра, яких голова а за ним публичний обвинитель немов вилучили зі справи. Ґамелїн умотивував свій засуд словами:—

— Всїм обжалованим доказано вину і право є рішуче.

Голова оголосив засуд в неприсутности тих, до кого відносив ся. Підчас тих великих днїв, всупереч вимогам права, не прикликувано засуджених до відчитаня їм засуду, певне тому, що бояли ся розпуки такого великого числа осіб. Страх даремний, така велика і загальна була улягліcть жертв.

Секретар зійшов до них відчитати їм засуд. Вислухали його мовчки і спокійно.

Горожанка Рошмор заявила, що є у відміннім станї. Фельчер, який був заразом присяглим, мав її оглянути. Зімлїлу занесли до її келїї.

— Ах, — зітхнув отець Льонґмар, — сї судиї, се люди нещасні, стан їх духа є дійсно страшний. Говорять нїсенїтницї і мішають Барнабіта з Францїшканцем.

Екзекуция мала відбути ся того самого дня, коло рогачки du Troine, яку називано тепер “du Troine reuverse”. Засуджені по вступних приготованях, з обтятим волосєм, отвореними коло шиї сорочками, чекали на ката в малій салї, відділеній від канцеляриї скляною перегородою.

Коли прибув кат і його помічники, Брото, який спокійно читав Люкреция, заложив закладку на розпочатій сторінцї, замкнув книжку, всунув її до кишенї сїрого сурдута і сказав до Барнабіта: —

— Чесний отче, я сердитий, що не зможу переконати себе. Оба будемо спати нашим вічним сном і не зможу потягнути тебе за рукав, щоби збудити тебе і сказати тобі: “Бачиш, не маєш вже анї чутя анї сьвідомости, ти є тепер неживою материєю; се, що наступає по житю, є таке саме, як се, що його попереджує...”

Одначе говорив дальше: —

— Мій отче, я дав тобі пізнати мою неміч. Люблю житє і кидаю його з жалем.

— Пане, — сказав чернець лагідно, — уважай, що ти відважнїйший від мене, а одначе смерть тебе більше лякає нїж мене. Чи се не значить може, що я бачу сьвітло, якого ти ще не бачиш?

— Се може й для того — сказав Брото — більше жалую за житєм, що я більше з нього користав нїж ти, мій отче, який зробив його скільки можна подібним до смерти.

— Пане, — відповів отець Льонґмар, блїднїючи, — хвиля є поважна. Допоможи менї, Боже! Ми певне умремо без релїґійної розради. Я мусів колись зимно і невдячним серцем приймати сьв. тайну, коли небо відмовляє менї її нинї, коли вона менї така дуже потрібна.

Вози ждали. Впихано засуджених зі звязаними руками. Горожанку Рошмор, якої вагітности фельчер не потвердив, втягнено до одного з возів. Відзискала троха енерґії, щоби розглянути ся довкола себе, надїючи ся найти серед окруженя спасителів. Її очи благали. Наплив був менший нїж звичайно. Лиш кілька жінок закричало: — “На смерть!” або глузували

раменами, відвертали голови і мовкли, з осторожности або для пошанованя права.

Дрож пробіг товпу, коли Атенаїс переступила ворота. Виглядала як дитина. Поклонила ся перед сьвящеником.

— Отче парох — сказала — дай менї розгрішенє.

Отець Льонґмар поважно шептав сакраментальні слова і сказав: —

— Дочко моя, ти попала у великий гріх і нелад моральний, одначе я бажав би мати перед Творцем серце таке просте і чисте як твоє.

Легко скочила до візка. Тут, випростована, з діточою, гордо піднесеною головою, крикнула голосно: —

— "Нехай жиє король!"

Кивнула на Брота, вказуючи йому, що є місце коло неї. Старий фінансїст поміг вийти Барнабітови і станув між дївчиною і її сьвящеником.

— Пане, — сказав до нього отець Льонґмар — маю до тебе просьбу: моли ся за мене до того Бога, в якого ще не віриш. Нема найменшого сумнїву, чи ти не є близший до нього від мене: одна хвиля може про се порішити. Щоби стати улюбленою дитиною Господа, вистарчить одна секунда. Пане, моли ся за мене!

Колеса возів скрипіли по бруку довгого передмістя; сьвященик серцем і устами відмовляв молитви за конаючих.

Брото пригадав собі вірші поета-фільософа: — Sic ubi non erimus.

Хоч звязаний і трясений на возї, задержав вид спокійний і немов шукав вигіднїйшого місця. Побіч нього Атенаїс, горда, що вмирає, як королева Франциї, кидала на товпу гордим поглядом. Старий фінансїст, оком знавця обкидуючи білу шию молодої жінки, жалував за сьвітлом дня...

XXV.

Тоді, як вози, окружені жандармами, точили ся на площу du Troine reuverse, везучи на смерть Маврикія Брото і його спільників, Еварист сидів задуманий на лавці в городі Тюілерий.

Чекав на Ельодию. Сонце, що стояло низько над овидом, пересилало крізь листє каштанів огненні проміня. Коло крат городу Слава на крилатім коні трубіла в свою темну трубу. Розносчики часописий окрикували побіду під Флєрус. "Так — думав Ґамелїн — побіда наша коштувала нас дорого!"

Бачив мари нездарних ґенералів, що валяли ся в поросі на площі Революциї, де їх страчено. І гордо всьміхнув ся на думку, що колиб не строгість, в якій він також брав участь, то австрийські конї гризли би нинї кору сих дерев.

І в души говорив собі: —

"Спасенний тероре, о сьвятий тероре! Минувшого року в тій порі оборонцями нашими були герої побіджені, обідрані; землю заливали вороги; в більший части департаментів ширив ся бунт; тепер наші армії добре заосмотрені, добре вироблені, під проводом здібних ґенералів переходять до атаку і готові розносити свободу по цїлім сьвітї. Спокій панує на териториї Републики. О спасенний тероре! О сьвятий тероре! Минувшого року в сю пору розривали Републику Франциї, гидра федералїзму грозила їй великою небезпекою. Тепер якобінська єдність розтягає над державою свою силу і мудрість..."

Проте Ґамелїн був хмарний. Глибока борозда перерізувала йому чоло, на устах осів вираз огірченя. Думав: "Говорили ми: побідити або вмерти. Ми помилили ся, треба було говорити: побідити і вмерти".

Розглядав ся довкола. Дїти укладали купки з піску, горожанки, сидячи на кріслах під деревами, шили або гафтували. Прохожі у фраках і елеґантних одягах, заняті своїми справами або забавою, спішили до дому. Ґамелїн почував ся самітний між ними, не був анї їх земляком анї сучасним їм. Щож стало ся? Звідки по запалї гарних лїт наступила байдужність втома, несмак? Видко, що сї люди не хотїли вже чути про Революцийний Трибунал і відсували ся від ґільотини. Вона вже надоїла на площі Революциї і відіслали її на сам кінець передмістя Антонїя. Але і там підчас переїзду возів давали ся чути голоси невдоволеня. А навіть кілька голосів мали закликати: "Досить!" Досить, коли є ще зрадники і заговірники!

Досить, коли треба відновити комітети і очистити конвенти! Досить, коли лотри гноблять народню репрезентацию! Якомуж то злочинному милосердю піддасть ся Францция? Треба отже ратувати її всупереч її волї і коли вона кличе ласки, затикати вуха і задавати удари ворогам! На жаль судьба порішила, що вітчина буде проклинати своїх спасителів.

"Нехай нас проклинає, але нехай буде спасена!"

— Не вистарчить убивати незнані жертви, аристократів, фінансїстів, дневникарів, поетів, такого Лявоазієра Рушера, такого Андрія Шенїє. Треба вдарити в тих всемогучих лотрів, які руками повними золота і спливаючими кровю приготовляли згубу Гори, в тих Фушерів, Талїєнів, Роверів, Карієрів. Бурдонів. Треба увільнити державу від всїх її ворогів. Коли-б Геберт був триюмфував, Конвент був би повалений, а Република покотилась би в пропасть. Коли-б Демулєн і Дантон були взяли верх, Конвент видав би був Републику в руки аристократів, спекулянтів і ґенералів. Коли Талїєни, Фушери, потвори кровю і рабунком напхані, побідять, Франция потоне в злочинї і неславі... Ти спиш, Робеспєре, тодї як злочинцї, упоєні страхом і скаженістю, задумують твою смерть і похорони свободи. Кутоне, Сен-Жюсте, чомуж здрігаєте ся відкрити заговори?

Як! Давна держава, монархічна потвора забезпечувала свою власть, що року кидаючи до вязниць по чотириста тисяч людий, вішаючи пятнайцять тисяч і вплїтаючи в колесо три тисячі, а Република мала би вагати ся посьвятити ще кілька-сот голов для свого безпеченства і могучости? Потопаймо в крови, але ратуймо вітчину..."

Коли так думав, надбігла Ельодия, блїда і змішана: —

— Еваристе, що ти хочеш менї сказати? Чомуж не прийдеш до нас, до синьої кімнати? Чому ти кличеш мене сюди?

— Щоби попрощати ся з тобою на завсїгди.

Шепнула йому, що він шалений, що вона не розуміє його. Задержав її рухом руки.

— Ельодиє, не можу більше приймати твоєї любови.

— Еваристе!

Просила його, щоб відійшов дальше, тут дивили ся на них і наслухували.

Поступив двайцять кроків і говорив дальше, дуже спокійно: —

— Я посьвятив вітчинї свою честь, житє. Я помру знеславлений і в спадщинї я полишив би тобі лише зненавиджену память... Чиж можемо думати про любов?... Чиж можна мене ще любити? Хибаж я здібний любити?

Сказала йому, що є шалений, що любить його і любити буде завсїгди. Була горяча, щира, але відчувала так само як він, а може й лїпше від нього, що його правда. Одначе не хотїла піддати ся дійсности.

Еварист говорив дальше: —

Не роблю собі закидів. Се, що я зробив, зробив би я вдруге. Для вітчини я стягнув на себе проклін. Я проклятий. Я поставив себе поза людскістю, не вступлю до неї нїколи. Нї! Велика задача не скінчена. Ах! милосердя! прощеня! Чи простять зрадникови? Чи виявляють милосердє заговірникови? Злочинцї батьковбийники стають щораз численнїйші і виростають з під землї, надбігають з усїх наших границь: є там молоді люди, які радше повинні були згинути в рядах наших військ, старцї, дїти, жінки в масках невинности, чистоти, краси. І коли їх страчено, стає їх щораз більше... Бачиш отже, що мушу виректи ся любови, щастя, всякої радости житя, житя самого.

Замовк. Сотворена для тихих, спокійних радощів, Ельодия не від нинї під поцїлунками траґічного любка з острахом з вражінєм розкоші звязувала криваві образи. Не відповіла нїчого. Еварист втягав в себе мовчанку молодої жінки, немов чашу горя.

— Бачиш, Ельодиє, ми кинені в пропасть, велике наше дїло пожирає нас. Наші днї, години є лїтами. Я незадовго буду мати вік житя засобою. Глянь на се чоло! Чи се чоло любка? Любити!

— Еваристе, ти мій, я не покину тебе. Не звертаю тобі свободи.

Говорила горячо, тоном пожертвованя. Він відчув се і відчула й вона сама.

— Ельодиє, чи могти-меш посьвідчити колись, що я був вірний моїм обовязкам, що моє серце було просте, душа чиста, що я не мав иншої пристрасти, крім публичного добра, що я був добрий і ніжний? Чи скажеш: "сповняв свій обовязок"? Але ні, ти не скажеш того. І не жадаю, щоби ти се говорила. Нехай пропаде память про мене! Слава моя є в моїм серці; ганьба окружає мене. Коли ти любила мене, збережи вічну мовчанку над моїм іменем.

Малий, осьмилїтний хлопчина, що бавив ся колесом, підбіг в тій хвилї під ноги Ґамелїна. Він нараз схопив його і взяв на руки.

— Хлопче! Ти виростеш вільний, щасливий і будеш се завдячувати марному Ґамелїнови. Я страшний на се, щоби ти був щасливий. Я жорстокий, щоби ти був добрий, і я немилосерний, щоби завтра Французи цілували ся, проливаючи сльози радости.

Притиснув дитину до грудий.

— Дитино моя! Коли будеш мущиною, будеш менї завдячувати своє щастє і невинність; а коли вчуєш колись моє імя, будеш його ненавидїти.

Поставив на землї дитину, яка налякана побігла притулити ся до матери, що як-раз наближала ся, щоб забрати її.

Молода ся мати була гарна і повна аристократичної краси у своїй білій полотняній сукнї. Забрала дитину з гордим виразом.

Ґамелїн кинув на Ельодию дикий погляд.

— Я поцілував дитину, — сказав — може скажу ґільотинувати їй матір.

І швидким кроком відійшов.

Ельодия стояла хвилю без руху, з очима вліпленими в землю. Потім нараз побігла слїдом коханка, скажена, розчіхрана, подібна до менади, схопила його, немовби хотїла його розірвати, і голосом, здушеним кровю і слїзми, крикнула: —

— Отже і мене, мій дорогий, і мене прикажи ґільотинувати, і менї прикажи врізати голову!

І на думку про ніж на карку її тіло розпливало ся з жаху і розкоші.

XXVI.

Сонце термідора заходило в кровавій пурпурі. Еварист хмарний і задуманий прохожав ся по городах Марбеф, які були тепер народньою власністю, і які Парижани численно відвідували. Заїдали там морожене, попивали лїмонядку, знаходили карузелї і стрільницї для молодих патріотів. Під одним деревом малий обірванець сабавдець велїв при острих звуках катаринки танцювати свому суслови. Чоловік молодий ще, марний, в синїм фраку і з пудрованим волосєм, якому товаришив величезний пес, слухав тої сільської музики і приглядав ся отяжілим рухам танцюючого зьвіра. Кинув малу срібну монету дитинї і пішов дальше, кличучи пса, який, чуючи щура, шкірив зуби до настороженого сусла.

Броунт! Броунт!

Прохожий той був блїдий і сумний; його зір говорив рівночасно і про відвагу і про перестрах.

Еварист пізнав Робеспєра. Двох прохожих, в круглих капелюхах і нанкінових штанах, з грубими буками в руцї, переходячи коло Робеспєра, шепнули так тихо, щоби не міг їх дочути: —

— Диктатор! зрадник! тиран! Є ще Брути. Скала тарпейська недалеко від Капітолю.

Один з тих людий, з хмарним виглядом, мав більмо на оцї і був подібний до Талїєна.

Чуючи сї слова, Еварист гірко всьміхнув ся.

— Дивний диктатор, — думав собі — той горожанин, бідний, самотний, що живе в столяра. Не показуєть ся вже навіть в комітетї публичного добра, сприкрило ся йому там бувати. Тодї, як краснорічивість і слава його чеснот яснїють над Франциєю, він сам нещасливий, виставлений на заговори своїх неприятелїв. Переслїдують його обмовою, лукаво прозивають його королем, папою, богом старих баб, старають ся зробити його сьмішним, обжаловують за всякі злочини, Що хвилї грозять йому ножі антипатріотів.

Ґамелін, через пошановане, не зближив ся до самітного прохожого, але споглядаючи на дрібну постать, яка губила ся в темній алеї, звернув до нього отсї горячі слова: —

— Я бачив твій сум, Максимілїяне, я зрозумів твою думку. Твоя мелянхолія, твоє змучене, навіть вираз страху в твоїм погляді, все в тобі говорить: "Нехай скінчить ся терор і зачнеть ся братерство, Французи, будьте сильні єдністю, будьте чесні, будьте добрі! Любіть ся!" Добре, буду служити твоїм замислам, щоби ти міг в своїй доброті і мудрости покласти кінець домашним усобицям, здавити братню ненависть, ката зробити огородником, який тільки голови салати і капусти буде зрізувати. Я з моїми товаришами з трибуналу приготовляю дорогу для ласки і милосердя, вигублюючи зрадників і заговірників. Подвоїмо чуйність і суворість. Ніхто винуватий не вирветь ся нам з рук. І коли голова останнього ворога Републики упаде під ножем, можеш бути поблажливий без гріху і запевнити у Франциї пановане невинности і чесности, ти, отче вітчини!"

XXVII.

Ти спиш, Робеспєре! Години минають, дорогий час утікає...

Нарештї осьмого термідора Непродажний на засїданю Конвенту встає і промовляє. Сонце 31 мая, чи сходить другий раз?... Ґамелін жде, дрожить в надії. Робеспєр прожене отже з лав тих законодавців, що ганьблять їх, небезпечнїйших ніж Дантон, виннїйших ніж федералїсти. Нї, нї ще. "Не можу — говорить — рішити ся, щоб зовсїм здерти заслону, яка покриває глибоку тайну безправности". І грім справедливости, не вдаряючи в жадного з заговірників, перестрашує їх всїх. Було їх шістьдесять; від двох тижнїв не відважили ся спати в своїх ліжках. Мара називав зрадників, вказував на них пальцем. Обвинитель нинї вагаєть ся... З тої хвилї він є обжалованим.

Вечером у Якобінців панував у салї, в коритарах і на подвірю великий стиск.

Є тут всї, крикливі приятелї і мовчаливі вороги. Робеспєр відчитує їм свою промову, якої Конвент вислухав у гро-

бовій мовчанці, а яку Якобінці оплескують зі зворушенєм.

— Се тестамент моєї смерти, — говорить Робеспєр — я спокійно випю чашу отруї.

— Випю її разом з тобою! — відповідає Давід.

— Всї, всї, — кличуть Якобінці і розходять ся, не порішивши нїчого.

Тодї, як приготовляла ся смерть Справедливого, Ґамелїн спав сном учеників на Оливнім горі. На другий день пішов до Трибуналу, де засїдали дві секциї. Та, до котрої він належав, судила двайцять і одного спільників заговору Лязара. А через той час надходили відомости: "Конвент по шестигодиннім засїданю вніс обжаловане Максимілїяна, Кутона, Сен-Жюста, Авґустина Робеспєра і Лєбаса — сї два останнї висловили бажанє дїлити долю обжалованих. Пять підсудних стануло перед кратками".

Ходить поголоска, що голова секциї, яка засїдає в сусїднїй салї, горожанин Дюмас, зістав арештований на своїм кріслї, але що проте розправа відбуваєть ся дальше. Чути дзвін на тривогу і битє тарабанів на алярм.

Еварист на своїй лаві відбирає приказ комуни, щоби пішов до ратуша на засїданє ґенеральної ради. При відгомонї дзвонів і тарабанів кидає свій засуд разом з товаришами і біжить до дому обняти матір і взяти ленту, відзнаку свого уряду. Площа Dauphine пуста. Секция не сьміє виповісти ся анї за анї проти Конвенту. Люди хильцем ходять попід стїнами, всувають ся до закамарків, вертають ся до дому. Битю в тарабани і звукам дзвонів відповідає поспішне замиканє віконниць і скрегіт ключів у замках. Горожанин Дюпон старший сховав ся в своїм склепі; портиєр Ренакль забарикадував ся у своїй льожі Мала Юзя боязливо держить Мутона в обіймах. Горожанка вдова Ґамелїн падькає над дорожнечею харчів, як над причиною всего злого. Еварист стрічає Ельодию, задихану, з пасмами гарного волося, прилїпленими до спітнїлої шиї.

— Я шукала тебе в Трибуналї, ти щойно був вийшов. Куди йдеш?

— До ратуша.

— Не йди туди! Згинеш! Генріон вже арештований... Секциї не рухають ся. Секция Пік, секция Робеспєра держить ся здалека. Знаю про се напевне; батько належить до неї... Коли підеш до ратуша, згубиш себе даремно.

— Чи хочеш, щоби я був трусом?

— Противно, відвагою є остати вірним Конвентови і послушним законови.

— Закон є мертвий, коли триюмфують лотри.

— Еваристе, послухай своєї Ельодиї, послухай своєї сестри. Ходи, сядь коло неї, дай їй успокоїти твою збурену душу...

Глянув на неї. Ніколи не видавала ся йому такою гарною і пожаданою, ніколи її голос не звучав так роскішно і переконуючо для його вуха.

— Два кроки, тільки два кроки!

Потягнула його на малий горбок, на якім виднїла ся підстава переверненої статуї. Лавки окружали горбок, сиділи на них прохожі і розмовляли тихо. Перекупка дрібниць захвалювала свої коронки, продаючий ґазові напитки зі своїм сифоном на плечах побрязкував дзвінком, дївчата бавили ся в колїсце. Над берегом ріки сиділи без руху з вудками аматори риболовлї. Небо було захмарене, заносило ся на бурю. Ґамелїн нахилений над поручем затоплював свій зір в острий островець, мов перед корабля, і слухав, як виють верхи дерев, колисані вітром, і чув, що сходить йому до душі безконечне бажанє спокою і самоти.

І мов чудовий відгомін його думок шептав голос Ельодиї:

— Чи тямиш, як на вид піль ти бажав бути судиєю мира у якім маленькім сільци? Се було би щастє...

Але крізь шум дерев і голос улюбленої жінки чув дзвони і тарабанене на алярм, гук гармат і стукіт коний на міськім бруку. Два кроки дальше молодий чоловік, розмовляючи з елеґантною горожанкою, сказав: —

— Чи знаєте новину? Отворено оперу на вулиці de la Loi...

Тимчасом всї знали вже, що стало ся; з острахом шептали імя Робеспєра — бояли ся ще його. А жінки на вість про його упадок скривали усьміхи.

Еварист Ґамелїн схопив руку Ельодиї і в тій самій хвилї відкинув її раптом.

— Прощай! Я звязав тебе з моєю страшною судьбою, на завсїгди опоганив твоє житє... Прощай... і... забудь про мене!

— Передовсїм — сказала до нього — не вертай ся нинї до дому; прийди до нас. Не дзвони, кинь камінець у мою віконницю. Зійду сама відчинити тобі двері; сховаю тебе на подї.

— Побачиш мене триюмфатором, або не побачиш мене більше. Прощай!

Доходячи до ратуша, Еварист почув, як під оловяними хмарами неба ширяє шум великих днів. На площі de Greve розлягаєть ся крик і брязкіт оружя, блистять ленти і мундури, гармати Генріона уставлені в батерию. Ґамелїн увійшов головними сходами і зходячи до салї ради, записав ся на лїсту присутних.

Чотириста девятьдесять присутних членів ґенеральної ради Комуни одноголосно заявляють ся за обжалованими.

Мер каже собі принести Таблиці Прав чоловіка і читає з них артикул, який злучить: "Коли правительство насилує права народу, повстанє є для народу найсьвятійшим і найконечнійшим обовязком". І перший урядник Парижа заявляє, що замахови стану зі сторони Конвенту місто протиставить народнє повстанє.

Члени ґенеральної ради присягають вмерти на своїх становищах. Два міські урядники виходять на площу de Greve покликати нарід, щоби прилучив ся до своїх представників, щоби з ними ратувати вітчину і свободу.

Зібрані шукають себе взаїмно, вимінюють ся відомостями, дають ради. Межи ними мало є робітників. Зібрана тут міська рада є такою, як її витеребили Якобінцї: складаєть ся з судиїв і присяглих Революцийного Трибуналу, з артистів як Бовалєт і Ґамелїн, з капіталїстів і професорів, з заможних міщан, богатого купецтва, пудрованих голов, черев обвішаних брельоками; видко мало саботів, карманьолї і червоних шапок. Міщан сих є досить, всї рішені на все. Але є се менше більше всї правдиві і щирі републиканцї, яких Париж взагалї має. Стоять в міськім ратуші, мов на скалї свободи, довкола

окружені океаном рівнодушности. Надходять одначе прихильні вісти. Всї вязниці, в яких сидїли викликані, отвирають свої брами. Авґустин Робеспєр, що прибув з la Force, перший входить до ратуша; стрічає його буря оплесків. Оповідають, що в осьмій Максимілїян по довгім ваганю прибуде до ратуша. Чекають на нього, прийде, йде: френетичні оплески потрясають склепінєм старого міського ратуша. Входить несений двацяти раменами. Той малий чоловічок, дрібний, чистенький, в синїм фраку і жовтих штанах, то він. Засїдає, говорить.

По його приході Рада наказує, щоби в тій хвилї ілюмінувати фасаду ратуша. Аджеж в нїм резидує Република. Робеспєр говорить, говорить голосом тонким, чисто, плинно, богато. Сї, що там є, що своє житє ставили на його голову, спостерігають налякані, що він є чоловіком слова, зручної мови, чоловіком комітетової трибуни, чоловіком нездібним до швидкого рішеня, до революцийного дїла.

Тягнуть його до салї нарад. Тепер всї вони тут, сї достойні обжаловані: Лєбас, Сен-Жюст, Кутон. Робеспєр промовляє. Є пів до першої в ночи — він ще говорить. Ґамелїн тимчасом в салї засїдань з чолом притисненим до шиби глядить неспокійними очима: бачить коптючі лямпки в густій, чорній ночи. Гармати Генріота уставлено перед ратушем. На площі, зовсїм чорній, ворушить ся товпа, невиразна, непевна, неспокійна. О пів до першої показують ся смолоскипи на розї вулиці de la Vanmerie. Окружають вони делєґата Конвенту, що прибраний відзнаками свого уряду розвиває папір і читає в червонім сяйві декрет Конвенту, який виймає з-під права пять членів збунтованої комуни, дальше членів ґенеральної ради і рівночасно горожан, що відповіли би на їх візванє.

Виняті з-під права, смерть без суду! — сама думка про се покриває блїдістю облича найсьміливійших. Ґамелїн почуває зимний піт на чолї. Глядить на товпу, яка швидко кидає площу de la Greve. І відвернувши голову, бачить, що саля, в якій радні майже душили ся перед хвилею, майже пуста.

Втїкли надармо: аджеж поклали свої підписи. Година

друга. Непродажний нараджуєть ся в сусїднїй салї з комуною і обжалованими членами Конвенту.

Ґамелїн запускає роспучливий зір на чорну площу. Бачить при сьвітлї лїхтарень, як з відгомоном круглїв ударяють об себе деревляні сьвічки, які служать корінному купцеви за вивіску, і лїхтарні коптять і миготять. Зірвав ся сильний вихор, по хвилї пустив ся страшний дощ. Площа опорожняєть ся цїлковито; тих, котрих не прогнав страшний декрет, розганяє кілька капель води. Ґармати Генріота стоять покинені. І коли рівночасно при сьвітлї блискавиць видно військо Конвенту, яке наближаєть ся з вулиції Антоан, площа перед ратушем вже зовсїм опустїла.

Нарештї Масимілїян постановив відкликати ся від декрету Конвенту до секциї Пік. Ґенеральна Рада каже собі подавати шаблї, пистолї, списи. Але брязкіт зброї, стукіт кроків, вибиваних шиб наповняє цїлий дім. Війська Конвенту мов лявіна переходять через салю нарад і вливають ся до салї засїдань. Роздаєть ся стріл. Ґамелїн бачить, як Робеспєр падає з розбитою щокою. Він сам хапає за ніж за двайцять сантімів, який купила йому була Ельодия на ярмарку в Сен-Жермен, ніж, чким колись краяв хлїб для голодної матери, отвирає його і хоче ним пробити ся, але вістрє влучає на ребро, згинаєть ся в насадї і задає йому тільки рану на два пальцї глибоку. Ґамелїн падає, заливаючись крою. Лежить без руху, але почуває діймаючий холод і серед крику страшної боротьби, топтаний ногами, чує виразно слова Генрі, який кричить: —

— Нема вже тирана, його сателїти зломані, Революция прибере знов свій хід маєстатичний і величавий.

Ґамелїн зімлїв.

О семій рано оглянув його хірурґ, присланий Конвентом. Конвент дбав за спільників Робеспєра, не хотїв, щоби котрий з них не зазнав ґільотини. Ґамелїна на ношах віднесено до Conciergerie.

XXVIII.

Девятого термідора, коли Еварист на тюремнім тапчанї по горячковім снї раптом прокинув ся з несказаним перестрахом,

Париж в своїй красї і величи сьміяв ся до сонця. Надія будила ся в серцях вязнїв. Купцї весело отвирали склепи, міщани почували ся богатшими, молодїж щасливійшою, жінки гарнїйшими від упадку Робеспєра. Тільки жмінка Якобінцїв, кількох конституцийних сьвящеників і кілька старих баб дрожали за се, що власть в державі переходить до людий злих і зіпсованих. Делєґация Революцийного Трибуналу, зложена з публичного обвинителя і двох судиїв, пішла до Конвенту, щоби зложити йому бажаня, що вкоротив заговори. Зібранє порішило, що руштованє з ґільотиною знов стане на площи Революциї. Хотїли богачам, елєґентам, гарним жінкам улекшити вид смерти Робеспєра, яка мала виконати ся ще того самого дня. Диктатор і його спільники були виняті з-під права; вистарчало ствердити їх тотожність двома міськими урядниками, щоби Трибунал як стій видав їх катови. Але була одна трудність: ствердженє ідентичности не могло бути доконане по формі, тому, що цїла міська управа була винята з-під права. Зібранє уповажнило Трибунал до ствердженя ідентичности звичайними сьвідками.

Триюмвірів з їх спільниками тягли на смерть серед окликів радости, скажености, проклонів, наруг, сьміхів, танцю.

На другий день Евариста, який на стільки відзискав сили, що міг майже вдержати ся на ногах, випроваджено з вязницї і поставлено перед Трибунал, на тїй самій естрадї, котру так часто бачив заповнену обжалованими, де засїдали по черзї знанї або незнанї жертви. Ся естрада подавала ся тепер під тягаром сїмдесяти осіб, по більшій части членів міської Ради і кількох присяжних, як Ґамелїн, винятих з-під права. Побачив знов свою лавку, поруче, на яке мав звичай опирати ся, місце, з якого стільки разів тероризував нещасливих, місце, на якім мусів знести погляд Жака Мобеля, Фортуната де Шасань, Маврикія Брото, благаючий погляд гооржанки Рошмор, якій завдячував іменованє на присяжного судию, за що відплатив ся їй засудом смерти. Побачив знов над естрадою судиїв, над трьома магоневими фотелями, оббитими червоним аксамітом, погрудя Шалїєра, Мара і той бюст Брута, якого колись призивав на сьвідка. Нїщо не було змінене, анї топори і лїкторські різьби,

анї червонї обитя, анї лайка, кидана маґерами тим, що мають вмерти, анї душа Фукіє Тінвіля, який спокійно, трудовито, завзято перевертав свої убийчі документи і як примірний урядник — посилав на смерть своїх вчерашних приятелїв.

Горожани: Ренакль портиєр, кравець і Дюпон старший, столяр з площі Тіонвіль, член комітету надзору з секциї Pont-Neuf, пізнали Евариста Ґамелїна, артиста маляря, бувшого присяжного Революцийного Трибуналу, бувшого члена ґенеральної громадської Ради. Сьвідчили за цїну пятифранкової асиґнати на кошт секциї. Але що були в сусїдських і приязних зносинах з винятим з-під права, прикро їм було стрінути ся з його поглядом. Зрештою було горячо, хотїло ся їм пити, і спішили ся, щоби випити склянку вина. Ґамелїн з великим трудом сїв на візок, утратив був богато крови і рана болїла його ще дуже. Візник вдарив батогом шкапу і похід спровола почав посувати ся серед криків і глуму.

Жінки, які пізнавали Ґамелїна, кричали: —

— Так! Іди і ти кровопийнику! Розбійнику за вісїмнацять франків на день! Тепер вже не сьмієть ся, гляньте, який блїдий, підлий трус!

Були се ті самі жінки, які колись обкидували лайкою заговірників і аристократів, републиканцїв умірковани і поблажливих, висиланих на ґільотину Ґамелїном і його товаришами.

Візок скрутив на quai des Morfondus, звільна дійшов до Pont-Neuf і вулиці de la Mormaie, їхав на площу Революциї, на руштоване Робеспєра. Кінь кульгав, візник що хвилї вдаряв його батогом. Товпа веселих, оживлених глядачів звільнювала похід ескорти. Публика ґратулювала жандармам, сї здержали конї. На розї улиці Honore лайка збільшила ся. Молодї люди, що сидїли в мезанїнах, в модних сальонах реставрациї, прибігли до вікон і кричали: —

— Канїбали, людоїди, кровопийники.

Візок зачіпив за купу сьмітя, якого не спрятувано підчас сеї дводневної усобиці. Золота молодїж вибухнула сьміхом.

— Візок в сьмітнику! У гній Якобінцїв!

Ґамелїн роздумував і здавало ся йому, що зрозумів усе.

— Вмираю справедливо — думав. — Нам справедливо на-

лежать ся сї лайки, бо ми повинні були Републику оборонити. Ми були слабі і завинили поблажливістю. Ми зрадили Републику і заслужили на нашу судьбу. Робеспєр сам, той чистий, сьвятий, грішив лагідністю, поблажливістю, а тепер блуди свої окупив мучеництвом. За його прикладом і я зрадив Републику, вона гине, отже ми повинні згинути разом з нею. Я ощаджував кров, так нехай пливе моя кров! Нехай згину! Я заслужив на се.

Коли так думав, спостеріг вивіску склепу "Любов маляря" і хвилї горя і ніжности залили йому серце.

Склеп був замкнений, жалюзиї трьох вікон в мезанїні сильно спущені. Коли візок переїздив коло вікна на ліво, жіноча рука зі срібним перстенем на пальци відхилила беріг жалюзиї і кинула Ґамелїнови червоний гвоздик. Його звязані руки не могли зловити цьвітки, але душу його врадував сей символ і образ тих барв червоних і пахучих, на яких його уста находили охолоду. Його очи наповнили ся слїзми, і цїлий перенятий ще чаром того прощаня побачив над собою крівавий ніж, що підіймав ся на площі Револющиї.

XXIX.

В місяцї нівозї Секвана покрила ся ледом. Ставки в Туйлериях, потоки, фонтани позамерзали. Острий північний вітер гнав по вулицї холодним подувом. З кінських писків бухала густа, біла пара, прохожі перед дверми оптиків споглядали на термометер. Субєкт обтирав заплакані шиби склепу під знаком "Любов маляря", а цікаві приглядали ся модним образкам. Робеспєр, який над чашею витискає мов цитрину серце, щоби випити з нього кров, або більші алеґоричні рисунки як Тиґрократия Робеспєра, — були се самі гидри, гади, потвори, які тиран випустив на Францию. Можна там ще було бачити: Страшний заговір Робеспєра, Арештоване Робеспєра, Смерть Робеспєра...

Того дня пополудни Филип Депагіс з текою під пахою увійшов до склепу під знаком "Любов маряря". Приносив горожанинови Блєзови нову працю: Самовбийство Робеспєра, яке був вирисував; Робеспєр був тут зображений таким бри-

дким, як се лише дало ся зробити. Нарід французький не був ще пересичений всїми памятками, висьвітлюючими ганьбу і огиду того чоловіка, обтяженого всїми злочинами революциї. Але торговець образів, який знав публику, упередив Депаґіса, що від тепер буде давати йому до ритованя теми військові.

— Будемо потребувати побід, завойовань, шабель, ґенералів. Ми палимо ся тепер до воєнної слави. Чую се в собі, серце моє бє сильнїйше, коли чую про хоробрі діла наших хоробрих армій. А коли дізнаю зворушеня, то рідко лучить ся, щоби всї не відчували його рівночасно зі мною. Треба нам вовойовників і жінок, Марса і Венери.

— Горожанине Блєз, маю ще в себе два чи три рисунки Ґамелїна, які ти дав менї до ритованя. Чи се пильне?

— Зовсім нї.

—Вертаючи до Ґамелїна: вчера, переходячи через бульвар du Temple, бачив я в крамі торговця старини, проти дому Beaumarchais, всї образи того бідолахи. Був там його Орест і Електра. Голова Ореста, який є подібний до Ґамелїна, впевняю тебе, дійсно гарна! Голова і рука величаві... Той торговець сказав менї, що не буде мати клопоту з продажею тих образів артистам, які їх сьвіжо замалюють. Той бідний Ґамелїн може був би мав талант, коли-б не був взяв ся до полїтики.

— Мав душу злочинця! — відповів горожанин Блєз. — Я відкрив се на тім місци, тодї, коли його кровожадні інстинкти були ще спинювані. Нїколи не простив менї того... Ах! то був гарний зразок лотра!

— Бідний хлопчина! Був щирий! Фанатики згубили його.

— Думаю, що не будеш його боронити, горожанине Депаґіс!... Його не можна боронити.

— Нї, горожанине Блєз, не даєть ся оборонити.

І горожанин Блєз, поклепуючи по плечах горожанина Депаґіса, сказав: —

— Так часи змінили ся. Можна тепер назвати тебе "Barbaroux", тепер, коли Конвент відкликує прогнанців. Але, добре, що я не забув: Депаґісе, виритуй менї отсе портрет Каролїни Корде.

Жінка висока і гарна, чорнява, обвинена футрами, увійшла

до маґазину і повитала горожанина Блєза дистретно. Була се Юлїя Ґамелїн, але не носила вже того знеславленого назвища. Казала називати себе “горожанкою вдовою де Шасань”. Під плащем була убрана в червону тунїку на честь червоних сорочок терору.

Юлїя зразу чула відразу до любки Евариста. Все, що торкало ся її брата, було для неї відразливим. Але горожанка Блєз приняла була під свій дах, на стрих дому під знаком ‘‘Любов маляря”, нещасливу матїр Евариста.

Юлїя зразу також там сховала ся; потім найшла місце в перфумериї при улицї des Lombards. Її коротке волосє a la victime, її аристократичне лице і жалоба з’єднувала їй симпатиї золотої молодїжи. Жан Блєз, якого Рожа Тевенїн була на-пів покинула, жертвував тепер їй свою любов і зістав принятий. Юлїя залюбки носила мужеську одїж, як колись в траґічних часах; дала отже зробити собі гарну одїж елєґанта і з грубим буком у руцї, в товаристві Рожі Тевенїн, ходила часто на вечері до Севр і Медон. Непотїшена по смерти молодого аристократа, якого назвище носила, енерґічна Юлїя тільки в шалї находила усмирене свого смутку. Коли стрічала Якобінців, підюджувала на них прохожих і грозила їм смертю. Не богато часу лишало ся їй для матери, яка сама в своїй кімнатї відмовляла рожанець, занадто прибита траґічною смертю сина, щоби могла сей біль відчути.

Рожа Тевенїн була тепер найлюбійшою товаришкою Ельодиї, яка рішучо добре годила ся зі своїми мачихами.

— Де Ельодия? — запитала горожанка де Шасань.

Жан Блєз відповів, що не знає. Не знав нїколи нїчого про дочку; було се для нього прінціпом, принятим раз на завсїгди.

Юлїя прийшла по Ельодию, щоби піти з нею відвідати Рожу Тевенїн, до Монсо, де акторка жила в малій віллї з анґлійським городом.

У вязницї, в Conciergerie, Рожа Тевенїн познайомила ся з великим доставцем армії, горожанином Монфорном.

Випущена перша з вязницї, постарала ся за увільнене горожанина Монфорна, який зараз обняв доставу поживи до війська і взяв ся до спекуляциї на ґрунтах в дїльницях La Pepi-

niere, Ledoux, Olivier і Wailly; побудував там ряд гарних домів і по трьох місяцях підвисшив в троє вартість ґрунтів. Монфорн був від часу увязненя в Люксембурзї коханком Рожі Тевенін і подарував їй малу віллю коло Тіволї й вулиці du Rocher: вілля була дорога, але не коштувала його нічого, бо продажа сусїдних парцель покрила йому в троє кошти того дарунку. Жан Блєз був чоловіком практичним: думав, що треба приняти те, чого змінити не можна Відступив Рожу Монфорнови, не погнївавши ся на неї за се.

Кілька хвиль по приході Юлїї Ельодия вистроєна зійшла до маґазину. Під плащем, мимо сильного морозу, була нага у своїй білій суквї. Її лице було трохи приблїдло, стан витончив ся, погляд був омлїваючий, від цїлої постатї било розкішністю.

Обі жінки пішли до горожанки Тевенін, яка ждала на них. Депагіс товаришив їм, бо акторка хотїла порадити ся його щодо украшуваня мешканя. Депагіс любив Ельодию, і вона тепер рішила ся не дати йому більше терпіти. Коли обі жінки переходили коло Монсо, де під верствою вапна погребано жертви ґільотини з площі Революциї, Юлїя сказала: —

— Добре се підчас морозів, але весною випари тої землї затроюють половину міста...

Горожанка Тевенін приняла свої товаришки в сальонику в античнім стилю, якого фотелї і канапи були виконані після рисунку Давіда. На стїнах були копії римських плоскорізьб; статуї, бюсти і канделябри, мальовані на краску бронзу. Акторка мала на голові перуку соломяно-залотої краски. В тім часї перуки були дуже модні, кожда панна діставала їх шість, дванацять або вісїмнацять до слюбної виправи. Сукня "a la cyprienne" немов похва обтискала її тїло.

Закинувши плащ на рамена, акторка запровадила свої товаришки і ритівника до городу, який уряджував їй Лєду, але який доси був хаосом безлистих дерев і румовищ.

Одначе показала їм почеру Фінґаля, ґотицьку капличку з дзвоном, храм і потік.

— Тут — сказала, вказуючи на ґрупу молодих дерев — хотїлаб я поставити памятник для того бідного Брота des Ilettes. Я не була для нього байдужа. Він був приємний і привітливий.

Ті потвори убили його, і я щиро його оплакувала. Горожанине Депагіс, вирисуй мені урну на колюмні.

І майже в тій хвилї додала: —

— Се дійсно розпука... Я хотїла дати баль в сїм тижни, а нема анї одного скрипача, всї вже позамовлювані на три тижнї...

По обідї каритка горожанки Тевенїн відвезла три товаришки і Депагіса до театру Федо. Цїлий аристократичний сьвіт Парижа був там зібраний. Жінки учесані “a l'antique” або “a la victime”, в суκнях глибоко витятих, червоних або білих, з золотими окрасами. Мущини були повбирані в чорні, високі під шию пелєрини: їх підбородки губили ся в великих, білих кра-ватках.

Афіш заповідав “Фебру” і “Пса огородника”. Цїла саля зажадала гимну “Reveil du peuple.”

Підняла ся завіса, малий чоловік, короткий і грубий, появив ся на сценї. Був се славний Lays. Заспівав своїм гарним теноровим голосом: —

“Народе французький, народе братів!”...

Загреміли бурливі оплески, зазвенїли від них скляні висїлця сьвічників. Потім роздав ся шепіт, і голос горожанина в круглім капелюсї відповів з пертеру гимном Марсилїєзи: —

“Allons enfanto de la patrie!...”

Але голос той здавлено окликами кпин, відізвали ся оклики: —

— Проч з терористами! Смерть Якобінцям!

І Lays, викликаний перед рампу, заспівав другий раз гимн термідористів: —

“Народе фарнцуський, народе братів!...”

У всїх салях, де відбували ся забави, скрізь видно було погрудє Мара, на колюмнї або на постументї, в театрі Федо погрудє стояло на підставі, від сторони “города”, оперте на мармурові обведеня, що замикали сцену.

Тодї, як орхестра грала увертуру Федри і Гіполїта, молодий єлєґант, вказуючи кінцем палицї на погрудє Мара, крикнув: —

— Геть Мара!

Цїла саля повторила.

— Геть Мара! Геть Мара!

І крізь гомін долетїли слова: —

— Се ганьба, щоби се погрудє стояло ще тут!

— Підлий Мара панує скрізь на ганьбу нам! Число його погрудь рівняєть ся скількости голов, які хотів стяти.

Їдовита жаба!

— Тиґр!

Чорна гадюка!

Нараз один з елеґантних глядачів вступає на поручє своєї льожі, тручає погрудє і перевертає його. Ґіпсова голова розтріскуєть ся на куснї, обсипуючи порохом музикантів, серед оплесків салї, що розентузиязмована починає стоячи сьпівати.

Народе французький, народе братів!

Між тими, що сьпівали найголоснїйше, Ельодия пізнала гарного молодика, писарчука прокураториї, свогo першого любка...

По представленю гарний Депаґіс відвіз горожанку Блєз до її дому, під знаком "Любов маляря". В повозцї артист схопив руку Ельодиї.

— Чи віриш Ельодиє, що я люблю тебе?

— Вірю, бо любиш всї жінки.

— Я люблю їх в тобі.

Всьміхнула ся.

— Булаб се задача над мої сили, коли-б я навіть при помочи так тепер модних перук, чорних, ясних, рудих, хотїла стати для тебе цїлим жіночим родом.

— Ельодиє, клену ся тобі...

— Що? Клятви, горожанине Депаґіс? Або ти ще дуже наївний, або думаєш, що я така.

Депаґіс не знав, що відповісти, а вона вважала се своїм триюмфом, що відобрала йому цїлий сприт і дотеп.

На розї улицї de la Loi почули сьпіви і крики, побачили тїни, що порушували ся довкола великого огнища. Се гурток елеґантів, які вертали з театру, палив манекіна, що зображував Мара.

На улицї Гонория візник зачіпив капелюхом об карикатуру Мара, яка висїла на лїхтарнї.

Візник, розбавлений сею пригодою, відвернув ся до своїх

пасажирів і оповів їм, як попередного дня властитель реставрациї при вулиці Монторґей обмазав кровю голову Мара, говорячи: "Ось, що він любив!" Малі десятилїтні хлопці кинули погруде до ринштока серед сьміхів і криків горожан: "Ось його Пантеон".

Тимчасом з усїх реставраций і каварень чути було сьпів:—

"Народе француський, народе братів!..."

— До побаченя! — сказала Ельодия, прибувши до дому, і вискочила з повоза.

Але Депагіс благав її так нїжно, налягав так солодко, що Ельодия не мала відваги зіставити його за дверми.

— Пізно вже, — сказала — зістанеш лише хвильку.

В синїй кімнатї зняла плащ і показала ся в своїй суквї "a l'antique", в тій суквї білій, повній і теплій від її тїла.

— Може тут зимно, — сказала — запалю огонь в печи, все є приготоване.

Филип взяв її в обійми з тою нїжністю, яка так добре зраджувала силу. Сей дотик був їй дивно приємний. Вже угинала ся під його поцїлунками, але вирвала ся: —

— Дай менї спокій!

Свобідно розчесала ся перед заркалом на коминї, з виразом смутку глянула на срібний перстенець на пальцї лївої руки, на якім лице Мара було цїле затерте. Глядїла на перстень, аж сльози затемнили їй очи, потім зняла його звільна і кинула в огонь.

Тодї, яснїюча від сліз і усьміху, гарна нїжністю і любовю, кинула ся Филипови в обійми.

Ніч була вже пізна, коли горожанка Блєз отворила коханцеви двері кімнати і в темнотї сказала йому по тихоньки: —

— Прощай мій любий, в сїй порі вертає мій батько, коли почуєш стукіт на сходах, вийди швидко на висший поверх і не сходи, аж будеш певний, що нїхто тебе не побачить. Три рази застукай до вікна портиєрки, щоби отворила тобі двері від вулицї. Прощай моє житє! Прощай, моя душе!

Останнї вуглики догасали в коминї. Ельодия поклала на подушку свою втомлену і щасливу голову.

НЕЧУВАНЕ НЕЧУВАНЕ

ПОЛЬСЬКЕ ПРАВИТЕЛЬСТВО В СХІДНІЙ ГАЛИЧИНІ.

СКОНФІСКУВАЛО І ЗАБОРОНИЛО

книжку

„ТРАҐЕДІЯ ГАЛИЦЬКОІ УКРАІНИ“

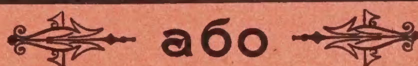

Правдивий опис як Ляхи вбивали, мордували, знущали ся над нашими батьками, братами, сестрами, як нищили, рабували і палли їхнє добро і про всї инші вчинки Ляхо-Татарів довідаєте ся з книжки що тепер вийшла з друку під заголовком: —

ТРАҐЕДІЯ ГАЛИЦЬКОІ УКРАЇНИ

260 сторін, з образками і гербом України лише $1,00.

ЗМІСТ КНИЖКИ:

1. Нечувані, прямо потрясаючі звірства польського війська на галицькій Україні.
2. Арештованя, знущаня, терор над українським населенєм Сх. Галичини;
3. Крадежі, грабежі, і реквізициї польських ГУНІВ-ТАТАР в Сх. Галичині;
4. Страшні описи розстрілювань вагітних жінок і сивоволосих старців, паленє домів з маленькими дітьми;
5. Варварські катованя українських полонених і інтернованих по таборах Домбя, Стшалкової, Бересть Литовська, Пікулич, Бриґідок, де Поляки випровадили на другий світ понад 40,000 цвіту українського народа нарочним ширенєм тифусу, червінки других пошестей, як також голодом.
6. Як виглядає в практиці мандаторське право дане Вільсоном , Лойд Джрджом і Клєменсом Польщі над Східною Галичиною?
7. Як виглядає тепер наше колись процвитаюче шкільництво в Галичині;
8. Оплаканий економічний і полїтичний стан Східної Галицької України.

—— Ціна лиш один доляр. ——

Львівська часопись »Вперед« у 161 числі, з 15 липня подає слїдуюче:

»Ґенеральний делєґат зарядив відбрання дебіту ілюстрованій українській брошурці під наголовком »Траґедія Галицької України.« Точний польських звірств у Східній Галичині.«

UKRAINSKA KNYHARNIA

848-850-852 Main Street. Winnipeg, Man.

ФІЛЇЇ: — 1708 Rose Street, Regina, Sask. — 9753 Jasper Avenue, Edmonton, Alta.